

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_204400

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. T82/147A

Accession No T2171

Author వేంకట రామ శాస్త్రి

Title ఆంధ్ర రత్నావళి నాటక

This book should be returned on or before the date last marked below.

శ్రీ
ఆంధ్ర - రత్నావళీ నాటిక

[శ్రీహర్ష రచితమునకు ఆంధ్రమున అనువాదము!]

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి
ప్రణీతము

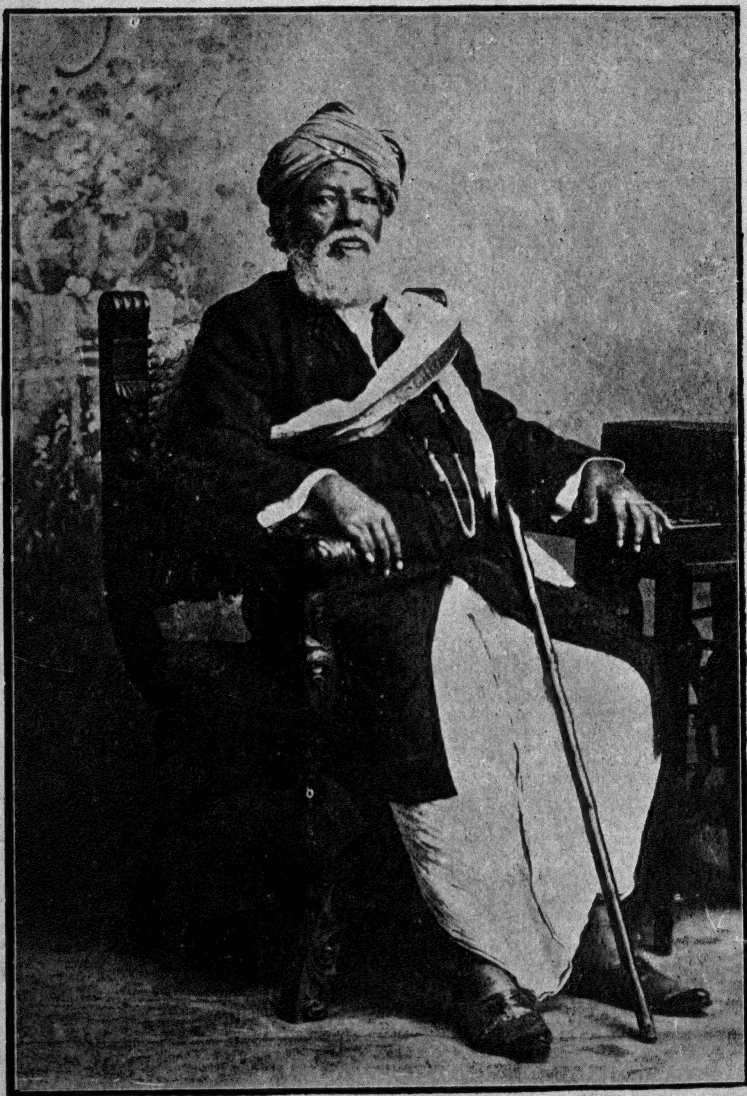
ద్వితీయముద్రణము

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్సు.

4. మల్లికేశ్వరగుడిసందు, మన్నడి.

జి. టి. మదరాసు.

1937

బ్రహ్మశ్రీ-వేదము-వేంకటరాయశాస్త్రి గారు.

విజ్ఞప్తి.

కడచినవత్సరము జూలై మొదలు ఆము క్రమాల్గుదకు తర్వాత్యలిఖితావళిప్తమైన టీకను వ్రాయుచుంటిని. అది నవంబరులో సమాప్తింజెంగినది. అందులకైన పరిష్కేళము వలన అనారోగ్యము కైకొనినది. తత్సహనోపాయముగా డిసెంబరు జనవరి నెలలలో రత్నావళివిక్రమోర్వశీయములను ఆంధ్రీకరించితిని.

అవృత్తాంతమును—పూర్వము మదీయమాళవికకు ముద్రణవ్యయము నొసంగిన వారు కావ్యనాటకాదివాఙ్మయరసజ్ఞశిఖామణులు విడవలగుగ్రామవాస్తవ్యులు పంట కులవతంసులు సదాచారధురంధరులు

నెల్లూరిలో నిధిపతులు

శ్రీయుత - దొడ్ల రామిరెడ్డిగారు

విని, అత్యంతశ్రీత్యుత్సాహములతో ఏతద్రచనంగూర్చి తమయభినందనముంజెలుపుచు ఏతద్ద్రంధవ్యయముద్రణమునకు పర్యాప్తమైనధనమును నాకుం బంపిసారు.

శ్రీరామిరెడ్డిగారు 20 వందలముందు విక్రమోర్వశీయము నాంధ్రీకరింపుమని హెచ్చరించిరి. వారి యాయాస్థికము నావలన ఇచ్చటికి నెఱవేరినది.

నాదు ప్రజ్ఞావిక్రగ్రధనమునకు ముద్రణార్థము అప్రాధికముగా తోడ్పడినట్టి యా సరస్వతీసరస్వత్పత్రిలాలితునికి అత్యంతకృతజ్ఞుడను.

ఆయత్రాకోదండీరువురును శ్రీరెడ్డిగారికి విద్యకన్న విశ్వర్యమును విశ్వర్యము కన్న విద్యను పోటీలుమెఱసి యొసంగుచుండురుగాక.

అట్టోబరు, 1921. మదరాసు వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఈముద్రణమున విద్యార్థులయొకయోగార్థము మామిత్రులు శ్రీ ధరణికోట వేంకటసుబ్బయ్య, ఎమ్. ఏ., బి. ఇడి., 'ఉభయభాషాప్రక్షిణ' శ్రీ సంగభొట్ల నారాయణశర్మగారలు రచించిన వివరణోపాధ్యాయములను చేర్చితిమి. శ్రీ తాతగారు ఉత్తర రామచరితోపాధ్యాయమున రచించిన 'వాటకలక్షణప్రతిని' కొలఁదిమార్పులతో నిందు ముద్రించితిమి. శ్రీతాతగారే తమ సొంతప్రతిలో సూచించియుండిన పలువిషయములను వివరణవశమున మామిత్రులు హెచ్చరించియున్నారు. ఈముద్రణమును సర్వ విధముల విద్యార్థి సుగమముగా నెఱవేర్చినారము. ఇందు మాకుతోడ్పడిన మామిత్రులకు ఇవే మావందనములు.

జూను. ౧౯౩౨ మదరాసు.

ప్రకాశకులు.

రత్నావళీచరిత్రము.

“చాతుర్విధ్య మముష్య పజ్జ-జభువా దేవేభ్య ఉత్థాపితం,
కర్తుం భూత భవిష్యతో రల మిదం ప్రత్యక్షతా మర్థయోః,
అంగత్వో ప్రతిపాద్య చా స్య సకలాః కామా స్వదంతే కలాః,
సామ్రాజ్యస్యఫలం న కస్య హృదయోల్లాసాయ నాట్యామృతమ్”

శ్రీహర్షుడు, తద్గ్రంథములును.

సంస్కృతమున రత్నావళీనాటికను రచించినవాడు శ్రీహర్షుడు. ఆయన ప్రియదర్శిక, నాగానందము అను మణిరెండు దృశ్య కావ్యములఁ గూడ సంతరించుచున్నాడు. ఈ మూడురూపకము లందును “ఇంద్రోత్సవము” (నాగా) “వసంతోత్సవము” (రత్నా) “సిద్ధరాజచరితము” (నాగా) “వత్సరాజచరితము” (ప్రియ. రత్నా)- అను నలఁది మార్పులు-ప్రకృతోపయోగమునకై చేయఁబడినవి - ఒకటి రెండు దక్క, ప్రరోచనయు, ప్రస్తావనయు ఒకటిగ నేయున్నవి. అంతయు గాక “వ్యక్తిర్వ్యంజనభాతునా”, “అంతఃపురాణం విహితవ్యవస్థః”. అను రెండు శ్లోకములు నాగానంద ప్రియదర్శికలలో సమానములు. మఱియు ప్రియదర్శికా రత్నావళులలో భరతవాక్యశ్లోక మొకండే. ఇత్యాది కారణములచే నీరూపక త్రయము నేకకవి కృతమని చెప్ప నొప్పును.

శ్రీహర్షుని కాలము.

శ్రీహర్షులు పెక్కుగున్నట్లు చరిత్రచేఁ దేటవడుచున్నది. అందు ఈరూపక త్రయ ప్రణేతను నిర్ణయించుటయందు మతభేదములు కలవు. నైషధమును విష్వదోషధముగా రచించిన శ్రీహర్షుడొకఁడు కలఁడు. ఆయనరత్నావళ్యాదులకవికాఁడు. ఈ మామల్ల దేవీహిరపండితపుత్రుడగు నైషధశ్రీహర్షుడు తనవిగాఁజెప్పికొన్న గ్రంథములలో రూపకములు లేవు. రత్నావళ్యాదులు లేనేలేవు. గ్రంథశైలియందును భేదము మిక్కుటముగఁ గలదు. కన్యాశుభ్దేశుడగు జయంతచంద్రునియాస్థానమున నితఁడు ఆసన తాంబూలద్యయ మర్యాదలఁ బొందుచుండినట్లు నైషధమునఁ జెప్పి కొనియున్నాఁడు. దానశాసనములచే ఈజయంతచంద్రునికాలము క్రీ. శ. 12-వ శతాబ్దమని చరిత్రకార నిర్ణయము. రత్నావళ్యాదికృతికర్త

ఇతనికన్న మిక్కిలి ప్రాచీనుడని ప్రమాణాంతరములచే నిర్ణీతము. మఱియు నితఁడు రాజకాండ, రత్నావళీ శ్రీహర్షుడన్ననో, తద్రూపక ప్రస్తావనలంబట్టి రాజనియు, “నానావిద్వేషాగతరాజులనేకులు తత్పాద పద్మోపజీవులనియు” తేటపడుచున్నది. అందుచే వీరువురు భిన్నులని తేలినది.

మఱి ప్రకృతహర్షుడు రాజతరంగిణియందు కాశ్మీరదేశాధీశుడుగ నభివర్ణితుడని విల్వనువంశితుని యాశయము అదితఁడు కవియని కలదుగాని ప్రియదర్శికాచనాటకములు తద్రచితములని లేదు. అవియుఁ గాక అతఁడును క్రీ. శ. 12-వ శతాబ్దమువాడని చరిత్రకారులు తేల్చి యుండ, రత్నావళ్యాదుల ప్రత్యేక ఇంతకును బూర్వుడని ప్రమాణములు కానవచ్చుచున్నవి. క్రీ. శ. 1042 కాలపువాడు భోజుడు తన సరస్వతీకంఠాధరణమునందును, తత్పితృవృక్షుడగు ముంజభూపాలుని యాస్థాని నలంకరించిన యాలంకారికనోదరులు ధనికధనంజయులు దశరూపక తదనలోకములయందును రత్నావళ్యాదిరూపకములనుండి శ్లోకముల నుదాహరించియున్నారు. అందుచే నీ శ్రీహర్షుడు కాశ్మీరదేశాధీశుని కన్న వేఱనియు, దిత్పుర్వుడనియుఁ దెల్లముకదా.

దామోదరగుప్తుడు క్రీ. శ. 8-వ శతాబ్దమున కాశ్మీరమునేలిన జయూపీడునినుండి స్వనిరచిత కుట్టినీమతములో “ఉదయగిరితటాంతరిత మియం” అను రత్నావళీ ప్రథమాంకస్థశ్లోకము నుద్ధరించుటేగాక, రత్నావళీకథ చెప్పి,—

“ఆశ్లిష్టసంధిబంధం రత్నావళీరత్నమ్” అని కొనియాడి యున్నాడు అందుచే రత్నావళీకవి 8వ శతాబ్దికిని బూర్వుడు కావలెను.

ఇక, స్థానేశ్వర కన్యాకుబ్జేశ్వరుడును, ఆర్యావర్తము నేలిన వాడు నగు శ్రీహర్షవర్ధనుఁ డొకఁడు కలఁడు. ఆయన యశోవతీ ప్రభాకరవర్ధనుల పుత్రుడు ప్రకృతసృశ్య కాన్యవచయిత అతఁడేయగునని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము. ఈ శ్రీహర్షవర్ధనుడు క్రీ. శ. 7వ శతాబ్దపు బ్రహ్మూర్థమువాడు. విద్యాస్థానకవిగానుండిన భట్ట బాణుడు ఈయనచరిత్రమునే “హర్షచరిత్ర” మను నాఖ్యాయితగా రచించెను అందు భట్టబాణుడు శ్రీహర్షవర్ధనుని మహావిద్వాంసునిగా నభి

వర్ణించినను రత్నావళ్యాది రూపకకర్తనుగాఁ జెప్పలేదు. హర్షచరిత్ర హర్షవర్ధనుని పూర్వచరిత్రముతోనే సమాప్తమౌటచేతను, ఆ పూర్వ భాగము యుద్ధమును ముగియఁజేతను, హర్షచరిత్ర రచనా కాలమున కతఁడు రూపకముల వ్రాయఁమియు, తగ్వాతి వ్రాయుటయు, అందు చేతనే బాణుడు హర్షచరిత్రమునఁ జెప్పమియు సుసూభవములే. ఇదిగాక, బాణభట్టుని శ్వశురుడగు మమూరకవి రచించిన సూర్యశతమునను ముగిసినాడను, క్రీ. శ. 16వ శతమువాఁడని భావబోధిని యనువ్యాఖ్యవ్రాసి, అందు బాణభివర్ణితుడగు శ్రీహర్షుడే రత్నావళీ నాటక కవియని వక్కాణించియున్నాడను శ్రీహర్షుని మరణానంతరము భారతదేశమునకు వచ్చిన చైనాదేశయాత్రికుఁడని ఇత్తంగు స్వయాత్మోదంతమునందు “శీలాదిత్యమహారాజు (ఇది హర్షవర్ధనునికి నామాంతరము) బోధిసత్వ జీమూతవాహనునికథను రచియింపి, నేర్పరులైన నటులచేత దానినాడించి బహుజనీన మొనర్చెను” అని వ్రాసెను. ఈవాక్యములు నాగ నందమును గూర్చినవని పెక్కుగు చరిత్ర కారుల యభిప్రాయము.

ఈ మూడునాటకముల నాందీశ్లోకములు శ్రీహర్షవర్ధనుని మతాశయముల పరిణతిని జూటుచున్నవి. ఎట్లన శ్రీహర్షుడు మొదట శైవ మతావలంబిగానుండెను. ఇందులకు బాణుని హర్షచరిత్ర ప్రమాణము. మఱియు,

“పరమశౌగతః సుగతశ్చ పరహితైకతః పరమభట్టారక మహారాజాధిరాజ శ్రీరాజ్యవర్ధనః తస్యాపజస్తత్పాదానుధ్యాతః పరమహేశ్వరో మహేశ్వరశ్చ సర్వపత్వానుభవో పరమభట్టారక మహారాజాధిరాజశ్రీహర్షః...స్వహస్తోమమ మహారాజాధిరాజ శ్రీహర్షస్య” అని హర్షశకము 22 లో, అనగా క్రీ. శ. 628-629 లో, తాను రాజ్యాధికారము దాల్చిన యిరువదిరెండేళ్లకుపిమ్మట, వ్రానఁబడిన శ్రీహర్షవర్ధనుని యీ (బస్ స్థేరా) శాసనవాక్యములును ప్రమాణములు. ఇందుకు అనుగుణములై ప్రియకర్మికారత్నావళుల నాందీశ్లోకములు ఆయన శైవమతాభిమానమునకు నిరర్థకములుగానున్నవి. అనంతరము హ్యాయుత్సాగు ప్రోత్సాహమున శ్రీహర్షుడు బౌద్ధమత మవలంబించెనని చరిత్ర నుడుపుచున్నది. నాగానంద నాంది జనస్తోత్ర పరమగుటయు,

నాటకము బౌద్ధమత ప్రధాన సిద్ధాంతసాధనమునకై నాగులయానంద మునకై శరీరమును సమర్పించిన జీమూతబోధిసత్తువైన కథ యగుటయు, శ్రీహర్షుని నవీనమతావలంబనమునకు సరిగ నున్నది. ఈ కారణముచేతను ఈనాటకముల మూఁటిని రచించినవాడు శ్రీహర్షవర్ధనుఁడేమని సిద్ధాంతిత మగుచున్నది.

రత్నావళ్యాదిరూపకములకవి శ్రీహర్షుఁడు కాఁడనియు భాసుఁ డను వేరిటి ధావకుఁడు (=చాకలి) ఘటకర్పర కావ్యరచయిత, రత్నావళ్యాదినాటకముల రచించి ధనాశచేతన కాశ్రయఁడైన శ్రీహర్షుని పేరుపెట్టినట్లు రాజశేఖరుఁడు (క్రీ. శ 10 శ) చాటినాడు. ఎవ్వఁడును కావ్యప్రకాశికలో కావ్యప్రయోజనములను “కావ్యం యశనేర్థకృతే” అని చెప్పుచు, “అర్థకృతే” అనుదానికి “శ్రీహర్షాదే ధావకాదీనాం ధనమ్” అని ఉదాహరణము చెప్పెను. వ్యాఖ్యాతలు,—

“శ్రీహర్షోరాజా, ధావకో రత్నావళీకారః, తేనరాజనామ్నా రత్నావళీ కావ్యంకృత్వా ధనంలభమ్” అని మహేశ్వరపండితుఁడును.

శ్రీహర్షస్య రాజ్యోనామ్నా రత్నావళీనాటకంకృత్వా ధావ కాఖ్యకవి ర్భవనుధనం లేథే ఇతి ప్రసిద్ధమ్” అని ప్రభాకరుఁడు వివరించిరి. అనుపపత్తులు పెక్కులుండుటచే ఈమతము సరికాదు. ఈధావకుఁడు భాసుఁడేమగుచో, భాసుడు కాళిదాసునిచే (మాంశవికలో) “ప్రథితయశసాం భాససామిల్లక కవి పుత్రాదీనాం” అని కీర్తింపఁబడిన వాడు కావున కాళిదాసునికంటె పూర్వుఁడు కావలయును. అందుచే శ్రీహర్షుఁడును కాళిదాసునికిఁ బూర్వుడగును. దానికిఁజాలిన ప్రమాణము లేవియు నుపలబ్ధములు కాకపోవుటేకాక, రత్నావళ్యాదులందు కాళిదాసుని గ్రంథానుకరణములు పెక్కులు గానవచ్చుచుండుటచేతను అది సరికాదు. మఱి ఈష్టము తప్పించుకొనుటకై మఱియొకభాసుని కల్పించి, ఆభాసుని నిలుఁచెట్టుటకై కొందఱు పెక్కు ప్రయాసముల పాలైనారు. ఇందులకై శారందారంజనరేగారి పాటులు తద్రత్నావళి వీతికలోఁ గనవచ్చును. ఇట్టి కల్పనమునకు మఱేయూఘారమును లేదు కావున వ్యర్థము. మఱి కావ్యప్రకాశికా వాక్యమునకు “బాణాదీనాం ధనమ్” అనియు బాణాంతరము కలదు. తననుసారి హేలుపండితుఁడు

రత్నావళిని బాణవిషమును చేసినాడు. బాణుడు శ్రీహర్షునినుండి
యపారధనముఁ గైకొనుట కనేకప్రమాణములు కలవు.—

“హేమ్నాంభారశతానివా, మదముచాం బృందాని వా దంతినాం,
శ్రీహర్షేణ సమర్పితానికవయే బాణాయ కుత్రాద్యతే,
యా బాణేన తు తస్యసూక్తినికరై రుట్టంకితాః కీర్తయః”

సారసముచ్చయము.

శ్రీహర్షో వితతార గద్యకవయే బాణాయ వాణీఫలమ్,
సద్యస్సత్త్రియ యాభినందమపిచ శ్రీహర్షవర్షోగ్రహీత్.

రామచరితమహాకావ్యము.

స్వయముగ బాణుడే హర్ష చరితమున,—

“స్వల్పైరేవచాహోభిః పరమప్రీతేన ప్రసాదజన్యనో మానస్య
ప్రేష్టా విప్రంభస్య ద్రవిణస్య సర్వణః ప్రభావస్య పరాంకోటి
మానీయత రాజేంద్రేణ.” అని.

కాని వీనిలో నీధనము రత్నావళ్యాదినాటకములకై శ్రీహర్షుఁ
డిచ్చెననుటకు ప్రమాణము లేదు. తనచరిత్రవ్రాసి తన్ను నిర్దిష్టయ
శోవిరాజితునిగ నొనర్చిన బాణునికి శ్రీహర్షుడు అందులకే ఇక వేయి
మడుంగులు ధనమిచ్చినను యుక్తమేయగును. రాజుగ్రంథము వ్రాసెనన
గానే దాని నెననికో పండితునికి అంటగట్టుట కలదు. ఈయాలంకారి
కులమాటలు నట్టివే కానోపును. అందుచే ప్రియదర్శికారత్నావళీ నాగా
నందములుఆరూపకములం దున్నట్లే శ్రీహర్షనర్ధనకృతము లని సిద్ధాంత
ముచేయుటయే సముచితము.

రచనాక్రమము.

ప్రియదర్శికా రత్నావళీ నాగానందములు ఆవరుసనే రచియింపఁ
బడినవి. నాగానందము కడపటిదని ఇదివఱకే నిరూపించితిమి కడమ
రెండునాటికలలో ప్రియదర్శిక మొత్తముమీఁద ‘శృంగారరసఘటిక’
యనందగి ‘సూక్ష్మములోనే మోక్షమన్నట్లు చిటుతుకతనముతోనే రస
వత్తరంబుగా వెలయుచున్నను, సన్నివేశ సాభాగ్యమున రత్నావళికన్న
తక్కువదే యనుట నిస్సంశయము. మఱియు ఆ యక్కచెల్లెండ్రలో
చెల్లెలు రత్నావళియే ఆలంకారికుల మనసును సౌచ్ఛ్యగ పారింది
నది. అందుచే వారు అడుగడుగునకును రత్నావళిని స్మరించుచున్నారు.

అందుచే రత్నావళి శ్రీహర్షుని నాటకకళాపరిపాకమున మధ్యేమార్గమున నెసలారుచున్నది.

నాటికలు:—మాళవికా ప్రియదర్శికా రత్నావళిలు.

శ్రీహర్షుని మూడు రూపకములలో రెండునాటికలు, ప్రియదర్శికారత్నావళిలు. నాటిక ఒక రూపక విశేషము. భరతముని రూపకములు పరిమళిని బంధించి వానిలక్షణము ప్రపంచించెను. ఆయన శుద్ధరూపకములు. నాటిక యందులోనిది కాదు. దానిని భరతముని యుద్దేశింపకయు లక్షించినాడు. పిమ్మట భరతముని ననుసరించిన ధనంజయుడు దశరూపకమునందు నాటికను సంకీర్ణరూపకమని పేర్కొనెను. దీనిని సింగభూపాలుడు విపులీకరించెను. నాటకమునుండి “ప్రఖ్యాత నృపనేతృత్వమును” ప్రకరణమునుండి “బుద్ధికల్పితవస్తుత్వమును” వైకొని నాటికను కల్పించి నట్లు తన్వతము. సంకీర్ణములలోను నాటిక ఒక్కటిమాత్రమే ప్రయోగార్హమని దశరూపకము. సాహిత్యదర్పణ కారుడు పదునెనిమిది యుపరూపకములంబేర్కొని అందు నాటికను ఒక దానినిగా పరిగణించెను. ఆతడుచెప్పిన నాటికాలక్షణము,—

“నాటికయందువృత్తము కవి కల్పితము. స్త్రీలభావశ్యము, అంకములునాలుగు. ప్రఖ్యాతుడుధీరలలితుడునగు నృపుడు నాయకుడు. రాణికిజెందినదిగాని, సంగీతవ్యాపారమున నున్నదిగాని, నృపకులముదినవాసురాగ కన్య నాయిక.

“నాయకుడు దేవివలని వెఱచుచేత ఆకులుండగుచు ఆనాయికయందు వర్తిల్లును. దేవి నాయికకన్న వయోధికురాలు. నృపవంశసంభూత ప్రగల్భ, మాటిమాటికి మానముంబూనునది. నాయికానాయకుల సంగమము ఆమెనశముననుండును. ఇందువృత్తికైశికి. విమర్శసంధియుండదు.”

వే. వేంకటరాయశాస్త్రులవారి యాధునికసాహిత్యదర్పణము.

ఈలక్షణమున “విమర్శసంధియుండదు” అనుభాగమునకు విరుద్ధముగా దశరూపక కారుడును రసార్ణవసుధాకరకారుడును రత్నావళి నుండియే విమర్శసంధికి లక్ష్యము చూపియున్నారు. ఇందు “నాలుగంకములు” అనుభాగముచే గాకున్నగడమలక్షణమునకు కాలిదాసుని మాళవికాగ్నిమిత్రమును సరిపోవుచున్నది. చతురంకికాత్వమునుభేదకముగాఁ జెప్పటకేవలము జఘన్యముగా నున్నది. “చతురంకాదిభేదకం చే

న్నతత్వము” అని రసార్ణవసమథాకరకారుడు దానిని ఖండించెను. మఱి ఉపపత్తులబాహుళ్యముచే మాళవిక నాటికయేయని చెప్పడగియున్నది. ఇందులకై కొన్ని కారణములను ఇట చూపుదుము,—

(1) ప్ర. మాళవిక నాటకమని యందేకలదు. మఱినాటికయను టెట్లుపాసగును? ఉ. నాటకమనుశబ్దము సర్వరూపకపర్యాయము. ఇట్లు భరతనాట్య శాస్త్రవ్యాఖ్యాత అభినవగుప్తాచార్యపాదుల యనుశాసము కలదు “కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్”, “నాటకాంతం హి సాహిత్యమ్” ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ప్రకరణముకానిది నాటికకానిది అని నాటకశబ్దార్థము కాదు. అది రూపకమాత్రవాచకము, “నాటకశాల” లో కడమరూపకము లాడరా? ఇదిగాక “నాటికా” నామము ఆకాలమునకు ప్రసిద్ధముకామిచే కాళిదాసుడు మాళవికకు నాటకమను పేరిడియుండును. విక్రమోర్వశీయ త్రోటకమునకును మాలతీమాధవీయ ప్రకరణమునకును నాటకవ్యవహారము బహుళముగఁ గలదు. కావున ఇది బాధకము కాజాలదు.

(2) ప్ర. నాటికలలోనెల్ల నాలుగంకములుండఁగా మాళవికలో నైదంకములు గలవే ఇదియెట్లు? ఉ. “చతురంకికాశ్వము భేదకముగాఁ జెప్పట పాసఁగదను రసార్ణవసమథాకరవాక్యములు ముందే చెప్పబడినవి. ఇది వర్ణనమాత్రము. దశరూపకాదులయందు రూపకములకు పరస్పర భేదకములుగా చెప్పబడిన లక్షణములలో నిది లేదు. ఆభేదకములు మూడు (1) వస్తువు (2) నాయకుడు (3) రసము. (“వస్తు నేతా రస స్తేషాం భేదకాః” దశ) ఈమూటినిబట్టి పరిశీలించినచో మాళవికనాటికయేయని యేర్పడును. ఎట్లన (1) రసము శృంగారమే. ఇందు విప్రతిపత్తిలేదు. (2) నాటకనాయకుడు ధీరోదాత్తుడు కదా కావలెను. మఱి నాటికలందుబలె మాళవికయందు నాయకుడు ధీరలలితుడు. అతనికి ధీరలలితలక్షణమే సరిపోవును. రత్నావళీ ప్రియదర్శికలలోని వత్సరాజునకు అగ్నిమిత్రుడు. మాళవికనాయకుడు, సర్వవిధముల సజాతీయుడు. శ్రీరామాదులకు కాడు. అగ్నిమిత్రునకు ధీరోదాత్తలక్షణము సరిపోవదు. (3) వస్తువు నాటకములందు ప్రసిద్ధముగ నుండవలెను కదా. మాళవికాగ్నిమిత్రకథాలేశమైనను పూర్వగ్రంథములందు లేదు. విష్ణుపురాణాదులందు అగ్నిమిత్రునిపేరుమాత్రమే కలదు దానిచే నాయ

కుని ప్రఖ్యాతత్వముమాత్రము ఏర్పడును. మాళవిక పేరుగాని ఆమెను అగ్నిమిత్రుడు వలచి పెండ్లాడెనని కథాబీజమేని ఎందును లేదు. అందుచే మాళవికకథ ప్రఖ్యాతము కానేరదు. అట్లు కాకున్న మాళవిక నాటకము కాజాదుకదా. కాళిదాసుని కాలమునకు ఈకథ ప్రసిద్ధముగ నుండి యుండుననుటకును ప్రమాణము వలయునుగదా. అది యెందును కాన్పించదు. బుద్ధికల్పితవస్తువును ప్రఖ్యాతస్వప్ననేతృత్వమును మాళవికనాటికయే యను సిద్ధాంతమువైపునకే ముల్గుసూపుచున్నవి.

ఇట్లు నాటకశిరోమాణికమగు శాకుంతలమునను, త్రోటకతల్లజమిగు విక్రమోర్వశీ ముమునను, నాటికాప్రథమమగు మాళవికాగ్నిమిత్రమునను, కాళిదాసుని ప్రతిభగంగయుంబోలె మువ్వగను ప్రవహించి సర్వసారస్వతలోకపవిత్రీకరణక్షమమైన దను సిద్ధాంతము కరముచేయముకదా. ఇట్లు మాళవిక నాటికలకెల్ల కన్నతల్లియని మామతము.

నాటిక ప్రకరణాదులంత పెద్దది కాదు. ("నాటికాస్వల్పవస్తుస్యాత్"). దశరూపకములలో నిది నాటక ప్రకరణముల సారభూతము. సూక్ష్మములో మోక్షముగనుండు చిన్న శృంగారమయరూపకవిశేషమును కల్పించు కవిసంకల్పమే ఈనాటికకు జన్మ కారణముకానోపును. నాటిక నాటకమంత భావోద్వేగ కారియును (Serious) గాదు "గ్రికుల" "Neo comedy" కిని నాటికకును సన్నిహితసంబంధ మున్నదని పోల్చి చూచిన తేటపడును. ఆంగ్లమున దీనిని "Court Comedy" అనఁబోలునని కొందఱ యాశయము. షేక్స్పియరుమహావికృతము లగు "Romantic Comedies" తో నీనాటికలు కొంతమట్టుకు సరిపోలును. పదునెనిమిది యుపరూపకములలో నాటికయే అగ్రస్థానమున వఱలును. ఏలన అదొక్కటే ప్రయోగార్హము. అది శృంగార రస గుళిక. కడమ రసముల నేదియు నందు ప్రధానముకానేరదు. నాయికానాయకులు నృపకులసంభూతులు. అందుచేతనే ఒకతీవియు నుదాత్తతయ-సాధారణ జననేతృత్వముచే గలుగనివి - నాటకమునకుఁ గల్గునని మఱొక సంవర్ణమున బ్రాజ్ఞ చెప్పినవాక్యము ఇట లెస్సగా సరిపడును.

నాటికలలో విదూషకునిప్రాధాన్యము హెచ్చు. నాటకములలో మాళి భూతమైన శాకుంతలమున విదూషకుఁడు "మృత్పిండబుద్ధి".

అతిశాకుంతలమైన యుత్తరరామచరితములో విదూషకుడే లేడు. ముద్రారాక్షసమునను లేడు. నాటకములు భావోత్కటములు ("Serious") అగుట నందు నాటికలలో బలె విదూషకునకు అకుంతిత ప్రాధాన్యము లేదు నాటికలయందన్ననో విదూషకుడు నాయకునకు "కార్యాంతర సచివుడు" (మాళవిక) నాయకుడు-ధీరలలితుడు కావున-రాజకార్యములను మంత్రి యధీనము చేసి "కామవ్యవహారములలో" వ్యాప్తుడు కాగా, విదూషకుడు అందు మంత్రియై ఈ 'సంధివిగ్రహ చింతలో' అమాత్యయశాగంధరాయణుని మించినవాడు' (రత్నా. పుట. 30) అగును. నాయకున కతడు 'విశ్రమస్థానము' (రత్నా 4. అం.) అతడులేక నాటికయే లేదు. అతనికార్యకౌశలము అద్భుతము.

ఈ నాటికలలో కథాసార మొక్కటియే మాళవికారత్నావళి ప్రియదర్శికలు కథలో చాలఁ బోలును. నాయిక తొలుతనే నాయకునకు పత్నిగా సంకల్పితయగును. సంకల్పము నెఱవేఱక పూర్వమే నాయిక ఏదో యొక యలవోక యిక్కట్టుపాలై స్వజనమునుబాసి ఎట్టో నాయకుని యంతిపురము చేరును. అందు రాణికి దాసిగానుండ నాయికను నాయకుడు మొదట (మాళవికారత్నావళులయందుంబోలె) చిత్తెరువులోనో, కాదా (ప్రియదర్శికలోనుంబలె) ప్రత్యక్షముగనో చూచి వలపుగొనును. విదూషకుని కామతంత్రకౌశలమువలన సమాగమము సంఘటిల్లి అంతలో దేవేరియాటంకములచే బెడిసిబోవును దేవి నాయికను చెఱయందుంచును. చెఱ తప్పించుట కద్భుతోపాయకల్పనము. కడపట నాయికను తదీయులు, రాజాస్థానికి కార్యాంతరమున వచ్చినవారు, గుఱుతింతురు. ఆమె రాణికి బంధుగురాలగును. రాణి నాయిక నాదరించి, తన పూర్వకాశిన్యమునకు అనుశయమొంది తనచేతితోనే యామెను నాయకున కర్పించును. ఇందు రాణిగారిదే ప్రాభవము. మాళవికలో దేవేరియే రాజును "ఆర్యపుత్రుడా, నీకు ఇంకను ఏమిప్రియముచేయుదును" అని యడుగుటయు, రాజు "ఇంకనుం బ్రియముండునా! అయిన నిట్లగుఁగాక.—"నీవు ప్రసన్న వక్త్రవయి నిత్యము నన్దనుచుండు చండిరో" అని ప్రార్థించుటయు రాణిగారిప్రాభవమునకుఁ దలపాలము. ప్రియదర్శికయందును అట్లే.

కొన్ని నాటికలలో నొక బౌద్ధ పరివ్రాజిక నాయికకు లోలోపల సాహాయ్యము చేయుచుండును. ఉదా.— మాళవికలో పండితకౌకి,

ప్రియదర్శికలో సాంకృత్యాయని, మృగాంకలేఖలో సిద్ధయోగిని కొన్నిట భృంగములో వానరములో కథ పెంపకమునకుఁ దోడ్పడుచుండును. ఉదా.— మాళవికలో పింగళవనరము, రత్నావళిలో సాహింజపుంగపి, ప్రియదర్శికలో తేటితుటుము.

అన్ని నాటికలలో నించుకయుద్ధప్రస్తావము కలదు. ఇంకను చిల్లర సాదృశ్యము లనేకములు.

ఈనాటికలకవులకు మేలుబాతి కాళిదాసుఁడు. నాటికారచనమున 'నిపుణ కవి' శ్రీహర్షుఁడు. ఈయన మూఁడురూపకములలోను రెండు నాటికలే.

రత్నావళీ నాటిక.

“ఆశ్రిష్టసూధిబంధం, సత్పాత్ర సువర్ణయోజితం సుతరామ్,
నిపుణ పరిక్షక దృష్టం, రాజతి రత్నావళీ రత్నమ్.”

అని దామోదర మిశ్రుఁడు కుట్టినీమతమున రత్నావళిని ప్రశంసించియున్నాఁడు. ఇందు (1) నాటకనిర్మాణ నైపుణి (2) పాత్రపోషణ కౌశలము (3) కవితాదీప్తి (4) సహృదయపరితోషక్షమత్వమును-రత్నావళియొక్క యుత్కృష్టతా హేతువులుగా నుక్తములు. (1) నాటక నిర్మాణకళలో రత్నావళి పరమోచ్ఛ్రితిని గాంచినదనవచ్చును. ఇందు ఆలంకారికు లనుశాసించు సంఘులు, సభ్యంగములు ను చక్కఁగా నతుకబడినవి. దశరూపక-రసార్ణవసుధాకర-సాహిత్యదర్పణములలో వీనికి రత్నావళి లెస్సగ నుదాహరింపఁబడియున్నది. ఇవి శాస్త్రమునకై పట్టుబట్టి తెచ్చినిల్పినట్లుండవు. నేర్పరియైన నగలపనివాఁడు కెంపులను కుందనములో నతుకులు తెలియనట్లు నిపుణముగా, చక్కఁగా, నందముగా బిగించి రచించిన యుత్తమాలంకారమువలె రత్నావళి శోభించును. కథపాటక కథ సర్వాంగసుందరముగ సాగుచు ముద్దులొల్కుచుండును.

“సంధి సంధ్యంగ ఘటనా రసాభివ్యక్త్య పేక్షయా,

న తు కేవలయా శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్ఛయా.”

అను నాలంకారికసూక్తికి రత్నావళి లక్ష్యభూతముగ నున్నది. (సంఘుల సమన్వయము. చూ. “రత్నావళీకథానిర్మాణము” కథాగోషణముచే కళను విలసిల్లఁజేసిన ‘నిపుణుఁడు’ శ్రీహర్షుఁడు.

(2) ఇక పాత్రలవిషయము. రత్నావళియందలి పాత్రలు చాల మటుకు బృహత్కథామూలకములే. యాగంధరాయణుఁడు, రుమణ్యం

శేషుడు, వసంతకుడు, వాసవదత్తావత్యరాజులు ను బృహత్కథలోనివారే. బృహత్కథలో వాసవదత్తాహరణసమయమున తనస్వామిని గుట్టుగాచి యామె మదికెక్కినది 'కాంచనమాల'. మఱి శ్రీహర్షప్రతిభకుఁ బుట్టిన సాగరిక (అరణ్యకనైదోడు) రసజ్ఞ శేఖరులమనసు ను, వత్సరాజు చిత్తము నుంబోలె కొల్లగొను నుద్దుగుమ్మ. సాటిలేని విభవముచే వెలుగొందు సీతతోడను, శకుంతలతోడను, ఆమె సరిపోలకపోయినఁ బోవుఁగాక; కాని- మాళవికకుఁ దగిన నెచ్చెలియని చెప్పవచ్చును.

శ్రీహర్షుడు వ్రాసిన మూడురూపకములలో రెండికి వత్సరాజు నాయకుడు. రెండింటను వాసవదత్తదే ప్రాభవము. ఇక కథలులేవా? నా మకులులేరా? లేరనియే శ్రీహర్షుని యాశయము. వీలన శ్రీరాముడే నాయకుడు, వత్సరాజే నాయకుడు. సంస్కృతనాటక వాఙ్మయము నందు వీరిరువురికథలవలె కవిజన మనోమోహకములు మఱి పెక్కు లేవు. అనేకమహాకవుల భారతులు శ్రీరామచంద్రుని తెల్లొకో త్తరగుణ వశీకృతములై వరించినవి. అట్టి యవతారపురుషుని చరిత్రాభివర్ణనము పరమార్థసాధనమనియు కవులు తలంచిరి మఱి వత్సరాజువిషయమున నట్టి పారమాత్మిక పారలౌకికబుద్ధులు లేవు కాని, ఆర్థరు, చార్లి మెను, హరూల్ ఆల్ రీడ్, మున్నగువారలకథలు ఆయాదేశీయుల కెట్లు మనోహరములో, వత్సరాజకథలు నల్లె ప్రాచీనభారతదేశవాసుల మనసును హరించినవని, తన్నాయకముగ రచింపబడిన బహుకావ్యములే సాక్ష్య మిచ్చుచున్నవి. కథల సారస్వతమున మకుటాయమానము బృహత్కథ. అది వత్సరాజు, వాసవదత్త, తత్పుత్రుడు నరవాహనదత్తుడు, వీరలకథయే. భాసమహాకవి ప్రతిజ్ఞాయాగంధరాయణ స్వప్న వాసవదత్త నాటకముల ఈవస్తువుచేతనే రసజ్ఞులను నేమించెను. కాలిదాసుడు మేఘ సందేశములో వత్సరాజకథను తాకక తనివిననలేదు. ('ఉదయనకథా కోవిద గ్రామవృద్ధా'). అనంగహర్షుడు కరుణరసప్రావిగా తాపసవత్సరాజనాటకమును వ్రాసెను. ఆజ్ఞాతకవి యొకఁడు వీణావాసవదత్తమును వ్రాసెను. శూద్రుడు 'వత్సరాజచరిత' నాటకమును రచించెను. (సుబంధుకృత వాసవదత్తకథ ఈ ఉదయనప్రియవాసవదత్తకథయేయని వ్రాసిన మాక్డొనాల్డు పండితునివాక్యము అవిచారితరమణీయము ; అందుచే వాసవదత్తావత్యరాజసారస్వతమున సుబంధుకృత వాసవదత్తను జేర్కొనుట ప్రామాదికము.) మఱి యొన్నియున్నవో వత్సరాజకావ్యములు !

అందుచే శ్రీహర్షుడు “లోకేహరిచ వత్సరాజచరితమ్” అని తానాకథను గ్రహించుటకు హేతువును చెప్పెను. మహాకవులు తమ ప్రతిభాధనమును లోక ప్రసిద్ధకథ యను మేలిసంచిలోఁ గట్టుటాచారము.

ఇట్లు గైకొన్న పాత్రములచే, సముచితములును, అద్భిర్భములును, మనోహరములును, అగు సంభాషణములమూలమున తత్తదుచితభావములను చక్కగా శ్రీహర్షుడు ప్రకటింపఁజేసినాడు.

కొందఱునాటకములలో పాత్రములు ప్రకరణోచితముగఁగాక, తార్కికులవలెనో, భాషాపండితులవలెనో భాషించుట కలదు. ఇందులకుఁ గొన్నియెడల వేణీహాసముందును, సెక్కుచోటుల ప్రసన్నరాఘవము నందును, ఉదాహరణములుగలవు. భాస, మఱి, కాళిదాస, భవభూతి, నూర్తక శ్రీహర్షులు సహజరమణీయభాషితములను వెలయించుటలో మిన్నలు. అందుచే నీపాత్రలు ఆచుప్పడదీసిన ప్రతిబింబములుగాక విశిష్ట లక్షణములచే విలసిల్లుచు, జీవ ముట్టిపడుచు, పఠితలఁ దన్నుచుండును.

పాత్రప్రవేశములకై చేయు పూర్వనిర్దేశములును శాస్త్రమునకే చేయునట్టివిగాఁ గన్పట్టక, సహజముగ ఘటిల్లినట్లు సరిపోవుచుండును. ఈవిషయమున రత్నావళి అద్వితీయముగ విలసిల్లుచున్నది.

(3) ఇక రత్నావళీనాటికలోఁ గవనమునుగూర్చి. శ్రీహర్షుని మూఁడునాటకములలోను రత్నావళీలో నుత్తమకవనము తక్కువగా నున్నది. వేనలిస్త్రస్తవై I అం ౧౬; నను గృహజూడుమా II అం ౪౬. దయితుముఖంబు III అం ౫౬ ; నయనానందకరుండు III అం ౬౦. ఇత్యాదిపద్యములలో భావము మనోహరముగ నున్నను, శాకుంతలోత్తర రామచరిత్రల కవనమహిమ యిందు కానరాదు. ప్రథమాంకములోని వసంతోత్సవ వర్ణనాశ్లోకములు రంగమున రాణింపనే రాణింపవు. అందు కొన్ని రసవత్త్వమునను మందములు. రాజుపద్యములు చాలవఱకు కాముకుల మామూలు “ప్రాతఃక్షణ్డ” మాటలుగా నున్నవి. కొన్నిమాత్రము రత్నములనఁ జెల్లియున్నవి. రత్నావళీలో కవన మేదియనఁగా, దాని యద్భుతాతర్కితోపనత సన్నివేశములే. మొదట మదనుడనుకొని సాగరిక వత్సరాజుపై పూలుజల్లుట - పిమ్మట శాకికాపృత్తాంతము - సాగరిక వాసవదత్తవేషమున నభిసరించునని ఎఱిగి, వాసవదత్తయే రాజును జేరుట - తత్పరిణామాద్భుతము - వింద్రజాలికాగ్ని-ఇవెల్ల కడుంగిడు సరిగములు. వింద్రజాలికాగ్ని చే నిర్వహణమున నద్భుతము నేర్పుతో నెల

కొల్పబడినది. నాటకము చదివినను, ఆటలోఁజూచినను, శ్లోకముల కవన మహిమచే నటుండ, సన్నివేశసాభాగ్యమహిమచే నెంతయు రసోత్తరముగా నుండును.

(4) కొన్ని సంస్కృతనాటకములు అనర్హ రాఘవ ముద్రారాక్షసాదులు కడమరీతుల నెంత ప్రసిద్ధములైనను ప్రయోగమున రక్షిగట్టవు. కాలిదాస శ్రీహర్ష సూరకకృతులును, ఉత్తరరామచరిత్రమును తప్పక “చాతుషక్రతువులే”. ప్రాచీనకాలమునందు రత్నావళి నాడిరి. “దామోదరమిత్రుడు తనతేడు వసంతోత్సవములో ముంచినాటక మాడింపుమని యడుగఁగా ఈరత్నావళినాటకము నాడించెను. ప్రయోగ మందు మహామంత్రి నాటికార్థమై తమపౌరులే ఆగ్రంథములో వర్ణింపఁ బడినట్లు స్త్రీలతోఁగూడ సర్వాభరణ భూషితులై విభవోత్తరముగా క్రోవులతో నెఱుంగి రొండురులపైని వేశ్యలపైని జల్లుచు, ఎఱ్ఱబుక్కా పాడుముచే సంధ్యారాగముం గావించుచు, బోగముమేళములతోఁ గూడ నృత్యగీతవాద్యములతో తేనిమ్రోల నాటికాప్రయోగములో నతని మేడవెంబడి నేఁగునట్లు గావించెను. ఈవృత్తాంతమును, నటసంఘమునకు రాజిచ్చిన బహుమతులవివరమును, ఈనాటకకథను ఆ మహామంత్రియే ఆర్యావృత్తములలో (కుటిరీమతములో) రచియించినాడు. ఇందు వలన నీనాటకముపై మనపూర్వులకు ఎంతగుటియుండెనో ఎఱుకవడును.”

(వే. వే. కావ్యులవారి భారతాభారతరూపకమర్యాదలు ౧౦ వ శీర్షిక.)

ఇట్లే, రత్నావళినాటిక కావ్యరత్న నిపుణపరీక్షకులైన యాలంకారికసార్వభౌములచే - భోజ ముష్టుట విశ్వనాథాదులచే, - కడుబహుకృతమైనది. శ్రవ్యముగను దృశ్యముగను రసజ్ఞులమదికెక్కినది. నాటి కలలో మిన్నయని వన్నె గాంచినది.

శ్రీహర్షుని ప్రతిభాదీకము.

సంస్కృతనాటకకర్తలలో శ్రీహర్షుడు ప్రసిద్ధుడు. దశరూపకము, సరస్వతీకంఠాభరణము, సాహిత్యదర్పణము, రసార్ణవసూక్తాకరము, మున్నగు సాహిత్యకాస్త్రగ్రంథములందు అతని గ్రంథములనుండి మొండుగ నుదాహరణములు గన్పట్టుచున్నవని పూర్వోక్తము. దీనిచే నాలంకారికులకు అతనిపై నెంతగౌరవము కలదో ప్రకటమగు చున్నది. జీమూతవాహనుని యుత్తమనాయకతను వీరరసనిరూపణ సందర్భమున దశరూపక కారుడు మిక్కిలి కీర్తించినాడు. జయదేవుడు, —

“యస్యా శ్చోర శ్చికురనికరః, కర్ణపూరో మయూరో,
భాసో హాసః, కవికులగురుః కాళిదాసో విలాసః,
హర్షో హర్షో, హృదయవసతిః పంచబాణస్తు బాణః,
కేమాం నైమా కథయ కవితా కామినీ కాతుకాయ !”

అని కవితాకామినికి శ్రీహర్షుని హర్షముగా నభివర్ణించెను. శ్రీహర్షుడే తన్నుంగూర్చి “నిపుణః కవిః” అని చెప్పుకొనియున్నాడు. ఇతని నాటకములు భాసకృతములను కొండఱనాదము యథార్థము కాదుకాని అనియు శ్రీహర్షరూపకములకు ప్రశంస చెప్పునదిగ నున్నది. దామోదరమిత్రుని రత్నావళీప్రశంస పూర్వోక్తము.

కాని, హర్షునిప్రతిభ భాస కాళిదాస భవభూత్యాదుల ప్రతిభ ముందర నెచ్చుగాఁ బ్రకాశింపదనుట సత్యమే. ఆమహానీయులకు వారె కదా దీటు. అందుచు కాళిదాసునినాటకములను శ్రీహర్షుడు మిక్కిలి యనుకరించెను. కొన్నిసంభాషణములు విక్రమోర్వశీయరత్నావళి లలో సంపదించుచున్నవి. ఉదా,—

(1) “ధౌతదుకూలయుగ్మమును దాలించి మంగళిమాత్రభూషయై
పూతములై నలేగఱికమోసులఁ జూర్ణకబాళిఁజెర్వియున్
చేతములోనిగర్వ మపచిత్వపదేశమునన్ ద్యుతిఁచియున్
గాతరనేత్ర నాపయినిగన్నప్రసాదముఁ దెల్పుమేననే.”

ఈ విక్రమోర్వశీయపద్యము రత్నావళిలోని “నూతనవజ్రన ప్రభవ” (అం. 1) పద్యమునకును, ప్రియదర్శికలోని “సోలుచుక్షీణయై” అనుపద్యమునకును, మేలుబాతీ గానున్నది

(2) “ఇప్పుడు నావల్ల ప్రియవచనం వినడంచేత నాప్రియ వయస్కుడికి ఎంత హృదయానందముకలుగుతుందో అంత ఆనందము కౌశాంబీరాజ్యం రావడంచేతగూడ కలుగలేదు.” (రత్నా. పుట 33)
ఇదేయర్థము విక్రమోర్వశిలో,—

“నా కేకాతపవారణాబిడ దటుల్ నానావనీరాజ చూ

డాకలోన్విజ్ఞుల రత్నభాసి పదవీతాస్తాధిరాజ్యంబు తాన్

ఈ కంక్షేణిపాదపీఠమున నే నేకాంతనేవాక్యతి

శ్రీకృష్ణాత్రమనౌట యెల్లిమనా పూర్తింజెందు ధన్యత్వమున్.”

(3) వాస — “ఆయనకు కనపడకుండా వెనుకవైపువెళ్లి కంఠము కౌగించుకొని ప్రసాదించ జేస్తాను.” (రత్నా.)

“వెనుక కల్లన వచ్చి నావీక్షణముల

ముగ్ధకరపంకజములతో మూయునొక్కొక్క.” (విక్రమార్కః.)

వాసవదత్తకు అట్టిసంవిధానము కలుగలేదుగాని ఉర్వశికః గలిగినది.

ఇత్యాద్యనుకరణములు మొదలుకొని పెక్కు కనిపట్ట వచ్చును. భావములలోనేగాక కథావస్తువునందును అనుకరణములు కలవు. మాళవికకు ప్రతిబింబములు ప్రియదర్శికారత్నావళులు. ఆకారణమునుబట్టి శ్రీహర్షుని ప్రతిభ సతకరించరాదు. ఏలన కాళిదాసాదుల నెల్లరు ననుకరించిన వారే.

ఎరవుసొమ్ముల నొకపుగ నుపయోగించుకొనుటలో శ్రీహర్షుడు సిద్ధహస్తుడు. శాకుంతలములోఁ కాళిదాసుఁ డొక భృంగమునుపెట్టెగా శ్రీహర్షు డొక తేటితుటుమునే ప్రియదర్శికలో నిబంధించినాడు. ప్రియదర్శికలో ఆసంవిధానము అత్యంతము మనోహరము; శాకుంతలమునందున కన్న రమణీయతరము. కాళిదాసుని మాళవికలోని పింగళవానరవృత్తాంతమునకన్న రత్నావళిలోని సాహిణంపుఁ గపివృత్తాంతము ప్రయోజనమున మఱింత సొంపుగనున్నది. మాళవికలోని విషప్రయోగమునకన్న తదనుకృత్యముగ ప్రియదర్శికలోని విషవృత్తాంతమే రమణీయతరము.

శ్రీహర్షుడు అద్భుతసంవిధానములను కల్పించుటలో నిపుణుడు. రత్నావళిలో సాగరికవాసవదత్తవేషమున నభిసరించునని యెఱిగి వాసవదత్త తానె రాజును చేరిన సంవిధానము ఎంతయు నందమైనది. ఈ మాటువేషములను ప్రియదర్శికలోను కవి పెట్టినాడు. ప్రియదర్శికలో నంతర్నాటకమున, వత్సరాజే మనోరమకు, నాయకవేషధారిణికి, ఒదులు వాసవదత్తయెదుటనే, తన ప్రియను ఆరణ్యకను, వాసవదత్తావేషధారిణిని, కామించునట్లును-ఓక్క పెట్టున వాసవదత్తా ప్రణయకథయు, ఆరణ్యకా ప్రణయకథయు సొంపుగ నొకటిగజతపడునట్లు కలయగి శ్రీహర్షుడు సహృదయపరితోషముం గూర్చినాడు. ఇట్టిరచనలు నాటక ప్రపంచములో చాలలేవు.

మఱి, నాగానంగమున చతుర్థపంచమాంకములు తుద్రహృదయములనేని యుదాత్తములఁ జేయఁజాలుభంగిని రసోత్తంగముగా రచించఁ బడినవి. జీమూతవాహనుని యస్వార్థబుద్ధింగాంచి యొకత్తుద్రనాగుడు,-

“అహిభరణకీర్తి యొకపూట యైనలేదు,

శ్లాఘ్యముగ తేనియానతి సలుపనైతి,

నేల నా బ్రదు కొలుడు నాకిచ్చె బ్రాణ,
మయ్యయో! చీ! చెడిలి! నే నయ్యో! చెడిలి!

కనుక నేనిట్టి బ్రదుకు ఊమైనను బ్రదికి పరిహాసాస్పదము కాను. ఇతని తోకూడ పోవుటకు యత్నించెను. అని యుదాత్తత గాంచెను. గరుడుడు తాఁ బోడిచిపొడిచి తినుకొలది ఆనందమగ్నుఁడుగ నగపడు మహాసత్వుని జీమూతవాహనునిజూచి ఇతఁడు నాగుఁడు కాఁడని భక్షణ ముడుంగఁగా, జీమూతవాహనుఁడు —

“నాదులందునింక నల్లలొల్కెడుఁజూడు,

మేననింక నెఱచి మెరవఁగలదు,

కానరావు తృప్తియైనయట్లు మహాత్త

బోనమేల గరుడి, మానితయ్య?”

అనిప్రార్థింపజూచెను. ఇట్టియరుదైన యుదాత్తసంవిధానములు పెట్టఁడయ్యెననికదా షేక్స్పియరును టాల్స్టాయి దూరెను. ఇట్లు ఉత్తమ రసవత్తరసన్ని వేశసాభాగ్యమును కల్పించుటలో శ్రీహర్షుఁడు అసర్పశుఁడు.

రత్నావళీనాటికాపాత్రలనుగూర్చి చెప్పినవాక్యములు శ్రీహర్షుని రూపకములందలి పాత్రములకన్నిటికిని చెల్లును. నాటికలలో బహువిధ పాత్రసృష్టికి చోటుచాలదు కాని యున్న పాత్రలు జీవల్లోక స్త్రీపురుష స్త్రాయములు. నాగానందమున కొంతవఱకు పాత్రవైవిధ్యమునుంగలదు.

శ్రీహర్షుని దృశ్య కావ్యరచనప్రతిభ. యకలంకము నాగానందము పూర్వార్థముతో నుత్తరార్థము చక్కఁగ నతుకుటలేదు ఇదియొక్కలోపము. ఇట్టివి తన్నాటికలలోలేవు. అవి సర్వాంగసుందరములు. సంభాషణములు సహజమనోజ్ఞములు. భాషయూ సంవిధానసముచితమును పాత్రోచితమును. వృత్తములు నాటికలలో చాలమట్టుకు పెద్దపెద్దవి. శార్దూలముల హడావిడి హెచ్చు. కవనమహిమచే కాలిదాసభవభూతులను శ్రీహర్షుఁడు సరిపోలకున్నను సన్నివేశ సాభాగ్యకల్పనముచేతను, పాత్రపోషకాశలముచేతను వారికిఁ దీసిపోవఁడు. అందుచే “శ్రీహర్షో నిపుణఃకవిః” అను టెంతయు సరిపడియున్నది.

౧ రత్నావళీనాటిక

నాంది

మ. చరణాగ్రస్థితయై, స్థరోచ్చితికి శశ్వన్నమ్రయై, నృక్తయై
హరుఁ డాసాసలఁ గాంచ, సైమవతి లజ్జాన్వితయై, పూజలో
గరుపాటున్ నునుజెమ్మటల్ వణఁకునుంగా, మాల్కికై చిమ్మనం
తరమం దాకుల మాసుమాంజలి యనంతశ్రీలు మీ కిచ్చుతే. ౧

మఱియు,

మ త్వరగొల్పున్ మరులెంతయున్, సహజ యిద్దన్ లజ్జ వేవెన్కకున్,
సరసోక్తంబుల వెండి బంధులనల్ సామ్మభ్యముం గూర్చగా,
వరు మ్రొలం గని త్రాస మంది గగురున్ బ్రాపించి తొల్కూటమిన్
సరసా జేరఁగ శూలి నవ్వి మెయిఁ గొన్నర్వాణి మి మ్మేలుతే. ౨

మఱియు,

తే. త్రచ్చితివి గావె యామకరధ్వజు మును
నాకొఱకె నీవు, గావున నీకుఁ దగుర
మత్సమక్షమె ధర బహుమార్గ మోవ ;
దానినే భావకుటిలను దమ్మకోర,

తే. కృష్ణకంధరాగ్రహ ముజ్జగింపు, నాన
గండ. — యనుఁ గిన్న నెవని నగప్రభవయు
నభిభవయు నాదేవుఁ డనల్పకరుణ
సర్వసాభాగ్యములు మీ కొసంగుఁ గాత.

మఱియు,

తే. కినుక జ్వలియించుదృక్తయిఁ గనినయంత
మూఁడువహ్నులునుక ముచ్చముడిగి సమనె ?
చికురతరగణములు తలచీర లొడియ

5 దద్దిరిలి ఋత్విజాలు భీతి ధరణిఁ బడిగి ;
దతుడు నుతించు, నేడ్పుఁ దత్పత్తి జాలి,
మందలుగ వేల్పులును మటుమాయ మైరి —
అని హసించుచు దేవికి యజ్ఞ నిహతిఁ
జెప్పెను శివుండు మిన్ను రక్షించుఁ గాత.

గ

10 [ఇదియుగాఁక,

తే జయము రిక్కలదొరకు, నఁజలి సురలకు,
స్విజవృషుల్ నిరుపద్రవస్థితిఁ బడయుత,
పుడమి సస్యసమృద్ధత జొదలుఁగాత,
విభుండు చంద్రవపుండు ప్రతాపించుఁ గాత.]

— — —

15

ప్రస్తావన

నాండ్యంతమున,

సూత్రధారుడు:—అలివిస్తర మేల ? నేడు విక్రమసింహపురీ శ్రీరంగ

నాయక స్వామి వసంతోత్సవములో మిళితులైన రసికవతంసుల సభ తీరి నన్ను సబహు
మానంబుగా నీలవంబించి యిట్లానతిచ్చినారు.— “మామిస్రులు వేదము వేంకటరాయ

20 కాష్ఠిగాదు శ్రీహర్షప్రణీత కత్నావళీనాటికకు ఆంధ్రంబున రచించిన యరువాదమును
పఠించితిమేగాని అట్లే జూడమైరిమి. దానిని నీవు మామ్రొలవాడించి మా
కానందంబు గావింపవలయును.” అని. [పరిక్రమించి చూచి] కావున నిష్కడు నేపథ్య
రచనం గావించి వారి యభిలషితమును నెఱవేర్చెదఁ: [పరివత్తువంకఁ జూచి]
అహో! నకలసామాజికులయు మనస్సులు పశీకృతము లయ్యె నని నా నిశ్చయము.

25 వల యన—

శా. శ్రీహర్షుండు కృత్రిప్రణేత, సదసుక జేరె స్థులగ్రాహి, యెం

తే హృద్య బగు వత్సరాజుకథయుక, నేర్పొప్పు నూ కాటలో;

ఈహాస్యిద్ధి నొనర్చు నిం దొకఁడొకండే; యేమి భాగ్యంబొ నే !

డాహా! సర్వగుణంబులుం గలిగె నా కానందరాజ్యంబుగా ! ౫

శా. వేంకటరాయశాస్త్రి కవి, వీనులవిందులు వత్సరాట్కథల్,
కొలకము మేము నాట్యమున, గోవిదసత్తము లీసభాసదుల్ ;
ఇంకను నేమి గావలయు, నిం దొకఁ డొక్కఁడె కార్యసిద్ధి కా 5
టెంకి, యి వన్నియుం గలయు తీవని దైవ మొసంగె నేటికిన్ . ౬

కావున నింటికరిగి యిట్లా లిందిలిచి సంగీత హారంభించెదను, [వక్రమించి నేప
భ్యాభిముఖము గాంచి] ఇది మాయల్ల. నానికెం బోయెద. [చొచ్చి] ఆర్యా! ఇటురమ్మ.

నటి [ప్రవేశించి] — ఆర్యపుత్రా, ఇదుగో వచ్చినాను. విషయపు పయ
మంటావో ఆశ్చర్యించు. 10

నూత్ర.—ఆర్యా, ఈసభవారు రత్నావలీ దర్శనోత్సవములై యున్నాదు. కావున
నేపథ్యముం దాల్చును.

నటి.—[నిశ్చయించి సనిశ్చేదము] ఆర్యపుత్రా, నీకు చింత లేదు మఱి నీవు ఆడ
కేమి ? నే నంటెనో అదృష్టహీనురాలని. నాకు ఒక్కలే కూతురు. దాన్ని నీవు
విలాగో దేశాంతరంబో ఇచ్చినావు. మఱి దూరదేశంబో వున్న వరునితో దానికి పెండ్లి 15
విలా గవుతుందా అనేచింతచేత నాకు ఏమీ తోచడం లేదు. ఇటువంటి యాస్థిలిలా
నేను ఆడడం యేమిటి?

నూత్ర.—ఆర్యా, వరుఁడు దూరస్థితుఁ డని దిగులుపడకు ఇదె చూచు.
తే కడలినడుమనుండి, కడల కావలినుండి,

యెండు దీవిగడ్డనుండి, లేచ్చి, 20
నిమిషమాత్ర లోన సమకూర్పు బో విధి
యభిముఖుండ యేని యభిమతిమును. 2

[నేపథ్యమున]

బలీ ! భరతపుత్రుడా, బలీ! అది యట్లే, సందేహము లేదు. "కడలి నడుమ" 25
ఇత్యాది.

నూత్ర.—[విని, నేపభ్యాభిముఖముం గాంచి] ఆర్యా, ఇంకను తావుపించెద
వేమి? వీడుగో నాతమ్ముడు యోగంధరాయణ నేపమును దాల్చి వచ్చిగానాడె.
రా నాటి. మనమును అనంతరకణియము లయిన యితరనేపముల భరించి సిద్ధపడుదము.
[అని స్వక్రమింతురు. 30

ప్రస్తావన సమాప్తము.

30

విష్కంభకము.

[అంతట, హృష్టుఁడు యోగంధరాయఁఁడు ప్రవేశించును]

యోగంధరాయఁడు. — ఇదియిట్లే. సందేశములేదు. [“కడలివడుమ”

- ఇత్యాది మరలం బలింబి] కాదేని, సిద్ధుని యాదేశమును విశ్వసించి నేను సింహశేశ్వరుని
5 ప్రాశించిన యాతని మాటల ననుద్రములో ఓడ పగిలి మునిగిపట్టిపి ఒకపలకం బడసి
లేచుటయు, కొకాంబివాఁడు వణిజుఁడు సింహశేషమునుండి వచ్చుచు ఆయవర్ణలో నున్న
యాబాలను కాదుటయు, అకలమ రత్నమాలాచిన్నము చేత ఆమెను అనవాలుపట్టి
యిటకుం దెచ్చుటయు, ఇది యెట్లు ఘటిల్లును? [హర్షముతో] ఎల్లవిధములను నాయేలి
కకు అభ్యుదయములు ఒనగూడుచున్నవి. [అలాచించి] నేను ఈమెను సగౌరవముగా
10 దేవచేతం బెట్టుటయు యుక్తమే. వింటిని గదా ఇచ్చటికంచుకీ బాధ్యత్యుఁడు సింహ
శేశ్వరమంత్రి యగువసుభూతితోఁ గూడి ఎట్లో సమాద్రమునుండి గట్టెక్కినవాడై,
కోసలని సమయింపఁబోయియున్న రుమణ్ణుంతునితోఁ గలసివాఁడని. ఈ విధముగా
ప్రభుప్రయోజనము సిద్ధప్రాయమ యైనను నాకు ధృతిం గూర్చు కున్నది! కష్టము గదా
భృత్యభావము.

- 15 తే. ఒడయనికి మేలు హుర్పునీయుద్యమమున
నిట్లు దైవంబు చేయూత యిచ్చి యుండ,
నగును నిచ్చలు సిద్ధి : యిట్లైన బలికి
జుగుచునె యుందు స్వచ్ఛందచారి నగుట
[నేపథ్యమునం గలకలము]

- 20 [విని] అహో ! మృదుమధుర మృదంగవాదనానుగతం బయిన సంగీతముతోడి
పౌరులచర్చరీధ్వని మ్రోల నుద్దమించుచు వీరలగు విం దొసర్పుచున్నది! ఇందువలన నే
నూహించెద - మదనమహోత్సవముచే పెంపొందుచున్న యీ పౌరజనప్రమోదముం
గాంచువాడై ప్రభువు ప్రాసాదమునకు తరలివాఁడని. [ఊర్ధ్వము చూచి] అహో !
అప్పుడే ప్రభువు ప్రాసాదము నెక్కివాడే ! ఇది యీతఁడు.

- 25 తే ప్రియవహతుండు, విశ్రాంతవిగ్రహుండు,
జనమనోనిలయుండు, రతిరంగతుండు;
స్వమహమును జూచుతివుట సాక్షాత్కరించు
ప్రసనధనుఁ డన నదే వత్సరాజు వచ్చు.

కావున నేను మాహివేలికిం బని కార్యశేష మరచెద. [అని నిష్క్రమించును.

ప్రథమాంకము

[అంతట ఆసఃస్థుడు ధృతవసంతోత్సవవేషుడు రాజు ప్రవేశించును,
విదూషకుడును.]

రాజు.—[హర్షముతోఁ గాంచి] సఖుఁడా, వసంతకా !

5

విదూషకుడు — అనతియ్య వయస్సు.

రాజు.—

మ. సమయం జేసితి వైరులక, వసుమతిక సన్మంత్రికై నుంచితిక,
శమితోపగ్రహతక జనుల్ వినుతరక్షాప్రాప్తి రక్తుల్ సుఖుల్,
సమయం బామని, యీ, వసంతి భవయుక; సంకేతమాత్రక ధృతిక 10
సుమబాబుండు భజించుఁగాతఁ దన దంచు ; న్నాదె యీవండు గౌ.

విదూ.—[హర్షముతో] వయస్సుడా, నీవు చెప్పినది సరే. దీన్ని గురించి నీ
వీలా గన్నావు గదా, అయినా నే ననుకొంటాను, ఈ మదనమహోత్సవం నీదీ గాదు
కామదేవుడిదిగాదు. బావనవటువ నైన నావాక్కనిదే అని. [చూచి] ఈమాట కేమి
గాని, చూడవయ్యా చూడు, సారాయి తాగి కైపెక్కిన యీ కామినులు నవ్వయంగా 15
వైకొని చిమ్మనగోవుల నెత్తి గరిపెట్టి చల్లిన వసంతముతో పొరబనులు ఉల్లాసం మీఱి
అడుతూవున్న యీ నృత్యము చేతను ఎక్కడ చూచినా ఇచ్చకు మెచ్చుగా పొచ్చుగా
వాయిస్తూవున్న మణ్డెల భవనీతోటి చర్మరీశబ్దాలచేతనున్న రాజమార్గపు మొగా
కాలు మోగుతూవుండగా బుక్కాచల్లకాలచేత దట్టమయిన దశదిక్కుల మొగాలతో
ఈమదనమహోత్సవం ఎంత శోభిస్తూవుందో చూడు.

20

రాజు.—[హర్షముతోఁ గలయం గని] ఆహా ! పౌరుల ప్ర మోదము పరమో
ద్భిలిం బొందియున్నది !

తే కాంకుమక్షోదగౌర బుక్కాప్రవృత్తి

సకలదిశలకు నిడఁ దొలుసంజసిరిని,

శిరములను వంప వంజులశేఖరులు,

మేనులను నుంప నగలకడానిదాలు,

25

తననువేసమున ధనేశుధనగృహ. బు

జప్రకుకొనె నాఁగ నొప్పుకొఁఁగి యిపుడు

బంగరుమొలాము గొనిరి సర్వజను లనఁగఁ

బసిమి యొక్కడె నన్నెఁగా బరిశ్రవితై.

౧౧

5 మఱియు,

శా పౌల్ ముగిటఁ గ్రోవులకురిసి గాల్వల్లాహిమాంబుల్, ధృతుల్

మూలంబో, నటియించు, వ్రొక్కుపలయేపుల్ నేముంకంబునఁ

నారీకుడలిచెక్కుచెంద్ర మురలక, నానాపదన్యాస మై,

యారాక ట్టఖిలంబు చెరిగిరమె యై యేపారె నొక్కు మృడిక. ౧౨

10 విదూ.—[చూచి] ప్రియవయస్యుడా, బలేజాణ లయినవరకులు మాటి దప్పక
గ్రోవులతో చిమ్మిన వసంతాలపొట్టికి సీత్యారం చేస్తూ ఈటోగాల యెమ్మెకత్తెలు
వీలాగు విలసిస్తున్నారో చూడు.

రాజు.—[చూచి] వయస్యుడా, నరిగా కనిపట్టిరివి. ఏలన,

ఉ. మానక రాలుబుక్కబలుమబ్బులు చేసెడిచిమ్మచీకటిక

15 గానఁగ నొ చొకింత మణికాంచనభూషణరశ్మి పాళిచేక ,

పూనికఁ గ్రోవుల స్థణలపోలిక నెత్తుభుజాగళోక మా

ధ్యానము మీఱి నన్ను బలిధామమునుక స్మరియించు జేసెడిక.

విదూ.—[చూచి] పీవయస్యుడా, ఇదుగో మదనిక మత్తుతు తగినట్లు వసంతాభి
నయం చేస్తూ చూతలెకతో కూడా యిక్కడికే కస్తూవున్నది. చూడు ప్రియవయస్యు.

20 [అంతట మదలీలను నటించుచు దివ్యపక్షిఖండముం బాచుచు

ఇరువురు చేటికలు ప్రవేశింతురు]

గే య ము

నలకడ తెమ్మెర నచ్చెనే! వలరాజు నానలి దెచ్చెనే!

ఎననాగ లను గంట గించెనే! ఎలమాపు లను నని కించెనే!

25 పొగడతా పుల వెద సల్లెనే, మగువల మగలపై సల్లెనే,

తొగకంటి యీలుపు త్రుంచెనే, చిగురుబోడె డులగుండె సిం చెనే.

క. మునుమును మధుమాసం బిట

జరుల యెగల మెత్తబలుచు, జయ్యన నంత

అను వొటఁ జొరఁగఁ, గాముఁడు

మునులొని కాడంగ నేయఁ బువ్వుబాణములె.

౧౫

రాజు.—[చూచి] అహ ! ఈచేడల యాటకమి పాటిమిటి వనోహరముగా నున్నది. అట్లేగదా ;

ఉ. వేసలి ప్రస్తమై చెగరి యొక్క నె నల్లినయెత్తుపోణిమి,

మానకి పాది మంటి యినుపట్టుగఁ గ్రుదిలుచున్న వదియల్,

వూనుచుఁ గంప మిట్టి టయి మోదుచునున్నది హార ముక్కునె,

కొను కుచాద్రినమ్రము త్రైగంబడ మత్త నటించుపీడ నాక. ౧౬ 10

విదూ.—[నవ్వుచు] వయస్యుడా, నేనుగూడా కానెగట్టిన యీచేడల మధ్య ఆడుతూ పాడుతూ రవంతసేపు హాళివండుగని గౌరవించివస్తాను.

రాజు.—[చిలునగవుతో] వయస్యా, అట్లే చేయుము.

విదూ.—నీయాళ్ల [అని లేచి చేతికల నడవ నర్పించుచు] ఓ మదసికా, ఓ చూకలలికా, ఈచర్చరిని నాకున్న నేర్పండి. 15

మదసిక. —[నవ్వి] చెడిబలిసినవాడా, ఇది చర్చరి గాదోయి.

విదూ.—మఱి యి దేమిటి ?

మద. —చెడిబలిసినవాడా, ద్విపదీఖండమోయి యిది.

విదూ.—[హర్షముతో] ఈఖండంతో మోదకాలుచేస్తారా లడ్డుపులుచేస్తారా?

మద. —చెడిబలిసినవాడా, కాదుకాదు, పాడేదోయి యిది.

20

విదూ. —[అప్యేగువుతో] పాడేదా యిది ! [విహదముతో] పాడేదే గాని లిసేది కానింటే నా కెంచుకు ఇది; స్త్రీయవయస్యుడికాడికే వెల్తాను.

[అని పో నుండించి ఓగరిలి కూర్చుండును ఆయిరు వూరును లాగుచును. వినూపకుండును లాగును.

ఇరుగులను. —[అతనిచేతులు పట్టుకొని] ఉండు. చెడిబలిసినవాడా, రప్పించు 25 కొనవెల్తావా? ఎక్కడికి వెల్తావు ; [అని బహువిధముల తాడనము నేయుండురు.

విదూ.—[నేతులు లాగికొని కలాయితుండై రాజును దఱిసి] వయస్కుడ న్నడించిని.

రాజు—వయస్యా, క్రీడనముం గావించితివా?

విదూ—క్రీడనం గాదు, పలాయనం గావించాను.

5 మాతలలిక.—ఓసీ మదనికా, మనకూ చాలా సేపు అడినాము. రామరి. విలినవారికి దేవిగారిసంజేశాన్ని నివేదించాము.

మద.—మాతలలికా, చక్కగా జ్ఞాపకం చేసుకొన్నావు, అలాగే చేతాము.

ఇరువురును—[పరిక్రమించి, కని] జయం జయం విలినవారికి. దేవరా, దేవి గారు ఆజ్ఞాపిస్తున్నారు - [అని సగమ మాటలలో లజ్జను నటించుచు] రాదు కాదు, విజ్ఞా

10 పిస్తున్నారు.

రాజు.—[హర్షముతో నవ్వి ఆదగముతో] మదనికా, ఆజ్ఞాపించుచున్న దనుటయే రమణీయము, మఱి మదనోత్సనములో అది మఱియు రమణీయము. కావున చెప్పము దేవియే మాజ్ఞాపించుచున్నదో.

విదూ.—ఓసీ దాసికూతురా, విమాజ్ఞాపిస్తున్నారే దేవిగారు?

15 చేటికలు.—దేవిగారు ఈలాగు విన్నపిస్తున్నారు, ఏమనంటే—నే నిగుగో వెల్లి మకరందోద్యానములో ఎల్లయిశోకముకింద ప్రతిపఠేసిన దేవుణ్ణి పూనిల్లణ్ణి పూజ చేస్తాను. అశ్వపుత్రుడు అక్కడికి విజయం చేయవలెను.—అని.

రాజు—వయస్కుడా, ఏ మందును? ఉత్సవమమీద ఉత్సవము వచ్చినది!

20 విదూ.—మఱి లే, అక్కడికే వెళ్లాలి ఎందుకంటే అక్కడికి వెళ్తే బావన కుట్టవాడికి నాకు స్వస్తివాచనం ఏమయినా దొరుకుతుంది.

రాజు.—మదనికా, పోయి దేవికి నివేదింపును, ఇదే నేను మకరందోద్యానమునకు వచ్చితి నని.

చేటికలు.—విలినవారియాజ్ఞ.

[అని నిష్క్రమింతురు.

రాజు—వయస్కుడా, రా దిగుదము.

25

[అని యిరువురును ప్రాసాదావరోహణము నటించుదురు.

రాజు.—వయస్కుడా, మకరందోద్యానమునకు దారి చూపుము.

విదూ.—క్రభూ, ఇటు రమ్మ

[అని పరిక్రమింతురు.

విదూ.—[ఎదురం గాంచి] ఓయి ఇదే అమకరందోద్యానము. రా మఱి ప్రవేశించాము.

[అని ప్రవేశించుదురు.

విదూ.—[అశ్వర్యమతో] మహారాజా, చూడుచూడు, ఈమకరందోద్యానము, ఓల్ల తెమ్మెరలచేత ఊగులాడుతూవున్న ననిచిన యెలమాని పూగుత్తుల పుష్పాడి మొత్తా లతో మేలుకట్టు కట్టినదై కైపెక్కిన తేనెరిందుల యుంకారగానాలతో కోయిలల చేత రియ్యబల్కులు నీకు చెవులపండువుగా పలికించుచు నీరాకతోనం మహాదరము చూపుతూ వున్నది. మఱి ప్రవేశించు.

5

రాజు.—[కలయం గని] ఆహా ! మకరందోద్యానము ఎంత రమణీయముగా నున్నది! వీలన నిచ్చట,—

ఉ. మోసుల వైద్రుమంబులను మొట్టెడు తేతచివుళ్ల నెట్టినై,
గాసటబీసటే యళులక్రందుకలార్పటి గేలి బల్కుచుకొ,
త్రోసెడి తెమ్మెరకొ గొములుతోదుఘదూలగం దాము దూలుచుకొ, 10
భాసిలుఁ గైపు గాంచె మధుభక్తము లొట ననక మహిజముల్.

మఱియు,

తే. పొగడ గురిసెను మూలూనఁ బూలవానఁ
గల్లుగండుషముల వెలిఁ గ్రక్కె ననఁగ ;
వెనుకఁ జిక్కినసంపెంగ ననిచె మద్య
తామ్రతరుణిముఖేందు సంధానగరిమ ;
అలకించి యశోకపాదాహతులను
గుబ్బెతలయందియలరొద, లుబ్బు మీఱి,
తేటితుటుములు యుంకారద్విగీతి
ననుకరణ మొనరించెడి ననఁ జెలంగు.

1

20

విదూ.—[విని] వయస్యా, ఇది తుమ్మెదలు అందెలశబ్దాన్ని అనుకరించడం కాదోయి, ఇది జీవిపరిజనయొక్క అందెల శబ్దమే.

రాజు.—అవునోయి, నరిగా కనిపట్టితివి వయస్యా.

[అంతట నకాంచనమాల వానపదత్తయు పూజోపకరణములు చేతఁగొని సాగరికయు విభవంబుగ పరివారంబును ప్రవేశింతురు.]

25

వానపదత్త.—పిసే కాంచనమాలా, నాకు మకరందోద్యానానికి దారి చూపు.

కాంచనమాల.—భట్టిని, ఇటు ఇటు

వాస.—[పరిక్రమించి] ఓసి కాంచనమాలా, నేను మదనపూజ చేసి కింద చేయ నున్నానో ఆ రక్తాశోకము ఇంకా ఎంతదూరమే?

కాంచ.—భట్టిని, ఇదుగో దగ్గరనే ఉన్నది, చూడు భట్టిని. భట్టిని పెంచుకొన్న ఆ బండిగురునింజ ఇదే దట్టంగా పొడమిన పువ్వులతో వెలుగొందుతూవున్నది. దీనికవల 5 ఆకాలంలో పువ్వులు పూచేలాగ చేయడానికోసం విలినవారు ప్రతిదినము శ్రమపడుతూ వున్న ఆవమానిక. దీని కవతల చేవిపూజకు తావయిన ఆ యెఱ్ఱ ఆశోకము, అదుగో కనబడుతూ వుంది.

వాస.—అయితే రా, అక్కడికే త్వరగా వెళ్దాము.

కాంచ.—రా భట్టిని, రా.

[అందఱు పరిక్రమింతురు.]

10 వాస.—ఇదే పూజాస్థానము ఆ రక్తాశోకము. రా మణి, నాకు పూజోపకరణ ములను లే.

సాగరిక.—[సమీపించి] భట్టిని, ఇదుగో సమస్తము సిద్ధముగా వుంది.

వాస.—[చూచి, ఆత్మగతము] అయ్యో, పరిజనులు ఎంతపారబాటు చేసిరి? ఎవనికంటి కగపడకుండా దాస్తూ వున్నానో అతని కంటియెదటనే పడనున్నది. కానీ, 15 ఈలాగు చెప్తారు గాక. [ప్రకాశము] ఒసే సాగరికా, ఏమే నీవు పరిజను లందఱూ మదనమహోత్సవంలో మైమరిచివుండగా గొరవంకను విడిచి యిక్కడికి వచ్చినావు? దానికాడికే తత్క్షణం వెళ్లు. ఈపూజాద్రవ్యాన్ని కాంచనమాలచేతికి అప్పగించు.

సాగ.—భట్టినియాజ్ఞ. [అట్లే చేసి కొలదియదుగులు నడచి ఆత్మగతము] శారీరకమేమో నేను పదిలంగా నుసంగతచేత అప్పగించితిని. ఇక్కడ దీన్ని చూడడానికి 20 నాకు ఆక గలదు. ఏమంటే, దేవుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి మానాయనగారి అంతఃపురంలో ఏలాగు పూజచేస్తారో ఇక్కడమాడా అలాగే చేస్తారా, కాక మఱికొకాగుచేస్తారా, చూతామని. అందుకోసము నేను ఎవరికీ కనపడకుండా వుండి చూస్తాను [పరిక్రమించి చూచి] కనక ఇక్కడ పూజాసమయం వచ్చేలోపల నేనున్న భగవంతుణ్ణి పూజించ దానికి పువ్వులు కోస్తాను. [అని పువ్వులు కోయుటను ఆభినయించును.

25 వాస.— కాంచనమాలా, ఆశోకమూలమున, భగవంతుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి ప్రతిష్ఠించు.

కాంచ.—భట్టిని యాజ్ఞ.

[అని యట్లు చేయును.

విచూ.—[పరిక్రమించి చూచి] వయస్యా, అందెలరవళి నిలిచినది, కనక దేవి ఆశోకమూలానికి వచ్చిందని నేను తలుస్తాను.

రాజు.—చక్కగా ఊహించితివి. ఇదిగో దేవి, చూడు. ఈపుణ్యశిల,—
తే. కుసుమకుసుమారమూర్తి యీబిసరుహాక్షి

వ్రతముచే గౌను సూక్ష్మతరంబు గాఁగఁ
దనదు చున్నది మకరకేతనుఁడు పజ్జ
నునిదికొన్నధనుర్యప్తియో యనంగ.

౨౧ 5

కావున రమ్మ సమీపితము. [సమీపించి] స్రీయా వాసదత్తా—

వాస —[చూచి] ఓహో ఆర్యపుత్రుడే! బయము బయము ఆర్యపుత్రునికి. మహా
రాజు ఈచోటిని ఆసన్గ్రహంచేత ఆలంకరించునుగాక ఇదుగో ఆసనము ఆర్యపుత్రుడు
ఇక్కడ కూర్చుండవలెను. [రాజు నాట్యముచే కూర్చుండును.

కాంచ.—దేవీ, శోభించుచున్న యీ యశోకవృక్షముకాడికి వెళ్లి నీచేతితోనే 10
పువ్వులు కుంకుమ చందనము పస్త్రాలు అర్పించి భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించు.

వాస —నాకు పూజోపకరణాలను అందీ

[కాంచనమాల అంగిచ్చును, వాసనపదార్త పూజించును.

రాజు.—స్రీయా, వాసపదార్తా,

ఉ. నూతనమజ్జనప్రభవనూత్నవిని క్షకిశిష్టశోభతే

15

భ్యాతకుసుంభరాగరుచిరాతిపరిస్ఫురదంశుకాంతతే

ఆతతమోదముం గొలిపె దబ్బదళాయతనేత్రరో, మనో

జాతుని నోముచుక్ మృదులశైశవవిద్రుమశాఖకైవడిక.

౨౧

మఱియు,

క. దయితరొ, మదనుని నోమెడు

20

కయితో నీవంటినంతఁ గంగేళి నవో

దయమృదుతరాపరకినా

లయ మన నానేత్రయుగళి లాలన గొల్పుక.

౨౨

ఇదియునుం గాక,

క. బాలరొ, యనంగుం డిప్పుడు

25

చాలఁ దనయనంగతను నిజముగా దూటుక ;

ఏ లనఁ దాను భవత్కర

హేలా స్ఫుర్మోర్నవంబు నెనయనికతనక.

౨3

కాంచ.—భట్టిసి, భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించినావు. మఱి ప్రభువు గారికి తగిన పూజాసత్కారం కానీ.

వాస.—నాకు పువ్వులును మైపూతనున్న అందీ.

కాంచ.—భట్టిసి, ఇదుగో నమస్తము సిద్ధము.

5

[వాసవదత్త నాట్యముచే రాజాను పూజించును.

సాగరిక.—[పూవులు తెచ్చుకొని] కట్టా కట్టా! పూవులు కొనుకొనే కమింగో మరిచి చాలా అలసి ప్తిరి. అందుచేత ఇదిగో ఈ వావిలిచెట్టుచాటున కనబడకుండా దాని చూస్తాను. [చూచి] ఏమి! ప్రత్యక్షుడే అపూర్వము కనుమాయుధుడు! మానాయన గారి అంకశురంలా చిత్తరువున ఈతని అర్పిస్తారు. ఇక్కడ ప్రత్యక్షుణ్ణి చేసి అర్పిస్తూ

10 పున్నారు. కనక నేనున్న ఇక్కడినుంచే ఈపువ్వులతోటి భగవంతుణ్ణి కనుమాయు ధుణ్ణి పూజిస్తాను. [అని కనుమములను చిమ్మును]. భగవంతుడా కనుమాయుధుడా, నీకు నమస్కారము. నాకు శుభదర్శనుడవు అగుదువుగాక. చూడదగిన దానిని చూస్తిరి. నాకు ఆమోఘదర్శనుడవు కమ్ము. మఱి నన్ను ఎవరున్నా చూడకముందే వెడలి పోతాను. [అని కొలదియడుగులు నడచును

15

కాంచ.—ఆర్యా, పసంతకుడా, రా, మఱి నీవు స్వప్తివాచనం గ్రహించు.

[విదూ.—నమిపించును.

వాస.—[విలేపనకునుమదానపూర్వకముగా] ఆర్యా, ఇదిగో స్వప్తివాచనం పుచ్చుకో. [అని అర్పించును.

విదూ.—[హర్షముతో గ్రహించి] నీకు మేలవుగాక.

20

[నేపథ్యమున వైతాళికుడు వతించును.]

చ. చరమగిరికా సమస్తరుచి జాతీచి హేళి నభోంత మంటగా,
నరపతు లెల్లరుం గలసినారు భవత్సభ సుజప్రాద్ధునకా
హరువుగ నిప్పు డో యుదయనా, కనువిందుల సారసప్రభా
హరముల నీదుపాదముల నబ్జునిపాదములట్లు గోల్వంగా. ౨౪

25

సాగ.—[విని హర్షముతో రాజాను చూచి నన్నహముగా] ఏమి! ఈయన నన్ను మానాయన యిచ్చిన ఆ ఉదయనమహారాజా! [నిట్టూర్పునిగిడించి] కనక పిరుల కొలువుచేత దొగిలిన దైనప్పటికీ ఈతనిదర్శనంచేత నాశరీరము నాకు లభునుక మైనది.

రాజు.—ఏమి ! ఉత్సవము చేత పృథ్విత్తుండ నై సంధ్యానిత్రమమును నయి తము పరికింప నైతిని! దేవీ, కనుము.

క. ఉదయగిరితటాంధరితుని

నదె సూచించెడిని బ్రచి యామినినాథున్

వదనపరిసాండిమముచే

5

హృదయస్థితుఁడైనదయితుఁ బ్రియయును బోలెన్.

౨౫

దేవీ, మఱి లేతము, లోగిట్లే పోవుదము.

[అందఱును లేచి పరిక్రమింతురు.

సాగ.—ఏమి ! దేవి తరలించే ! కానీ. త్వరగా వెళ్తును. [రాజును ఆనతో చూచి నిట్టూర్చి] ఏమి నామందభాగ్యత ! ఈయనను చూసేపు చూడడాని కైనా 10 నోచనైతిని.

[అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—[పరిక్రమించుచు]

శా. దేవీ, నీముఖకాంతిచే నమృతరుక్తజస్తిరస్కారిచే

వేవే నాన వహించి యబ్జము లివే విచ్చాయతం బొందెడిన్ ;

నీవిన్నాణపుటూడిగంపుగణ్డిల్ నిస్తుద్రతం బాడఁగాఁ

15

బూవుంగ్రోవుల లబ్జ డాగెడి నివే పుష్పంధయప్రాతమల్.

౨౬

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.]

మదనమహోత్సవ మను ప్రథమాంకము

స మాప్తము

ప్ర వే శ క ము

20

[అంత శారీకాపంజరమును చేతఁగొని సునంగత ప్రవేశించును.]

సునంగత.—అయ్యో, మరి యాగోరువంకను నాచేత తెట్టి ఎక్కడికి వెళ్లివుండును నాప్రియనఖి సాగరిక ! [మఱియొకవంక చూచి] ఇదిగో నిపుణిక, ఇక్కడికి వస్తూవుంది. దీన్ని అడిగి చూస్తాను.

[అంతట నిపుణిక ప్రవేశించును.]

నిపుణిక.—తెలుసుకొన్నానుగదా ఏలినవారి వృత్తాంతాన్ని. మఱివెట్టి భట్టినికి విన్నపిస్తాను. [అని పరిక్రమించును.

సునం—ఒసే నిపుణికా, ఎక్కడికే ఆశ్చర్యంచేత మైమరిచినదాని లాగ నీవు ఇక్కడనే వున్న నన్ను లక్ష్యంచేయక దాటిపోతూవున్నావు?

నిపు—ఏమి ! సునంగతా ! ఒసే సునంగతా, నీవు పరిగానే కనుకొన్నావు. నాయాశ్చర్యానికి కారణ మున్నది. ఏమంటే? నేను దొరవారు శ్రీపర్వతానంది పచ్చిన శ్రీనిందదాసుడనే పేరుగల ధార్మికుడివల్ల ఆకాలములో పుష్పించే లాగు చేసే జోహదాన్ని నేర్చుకొని తాను పెంచుకొన్న నవచూలికనిదానిచేత పూలమొత్తమతో 10 శోభించేలాగ చేస్తారట. అక్కడికి ఈవృత్తాంతాన్ని కనుకొమ్మని దేవి పంపగా వెళ్లి వస్తూ వున్నాను. నీ వెక్కడికి వెళ్తున్నావు?

సునం.—నాప్రియసఖిని సాగరికని వెదకడానికి.

నిపు.—ఒసే, రంగులపెట్టె, చిత్తరుగలక, తూలిక, వీటిని చేశబెట్టుకొని సాగరిక అరటిపెట్టె యింటిలోనలికి వెళ్తువుండగా నేను చూచినాను. అక్కడికి వెళ్లే 15 వెలీ. నేనున్న దేవికాడికే వెళ్తాను. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశకము సమాప్తము.

ద్వితీయాంకము

[అంతట సాగరిక చిత్రఫలకవర్తికలం గొని మదనావస్థను నటించుచు ప్రవేశించును.]

సాగ.—హృదయమా, దయదాల్పు దయదాల్పు. ఎందుకు నీకు ఆయాసంకప్పు 20 వేరే ఫలం లేని యీ దుర్లభజనప్రార్థనాపాతము, ఇది గాక, ఎత్తణ్ణి చూచిన మాత్రాన నీకు ఇటువంటి సంతాపం పెరుగుతూవుండో [ఆశ్చర్యముతో] మళ్ళీ అతణ్ణే చూడ గోరుతూ వున్నావు ఈసీమూఢత్వానికి ఏ మందును ! కృతఘ్నమా ! హిహృదయమా, పుట్టినప్పటినుంచి కూడా పెరిగిన యానన్ను వదలి త్తణమాత్రదర్శనపరిచితుడైన ఆజనుని తగులుకొని పోతూ లజ్జపడవు ! అయినా నిన్ను అనలేం ? నీయం దేమి కప్పు ? 25 ఆ మేనులేనివాడిసారసాలభావము ఆగలేక నీవు ఈలాగు చేయబూనినావు. కానీ. ఆ యనంగణ్ణే నిందిస్తాను. [కన్నీళ్లతో కేలుమోడ్చి మోకారించి] భగవంతుడా, విను మాయాధుడా, నకలనురానులను జయించిన వాడవు నీవు స్త్రీజనాన్ని కొట్టుతూ

లజ్జపడవేమి? [అలాచించి] నిశ్చయంగా మందభాగ్యురాలికి నాకు ఈదుర్నిమిత్తంచేక
అవశ్యం మరణము మూడినది. [చిత్తరుబలకను చూచి] మఱి యిక నెవ్వరూ రాక
ముందే చిత్తఫలకాన ఈయభిమతజనుజ్ఞిప్రాసి చూచి, నాయిష్టాన్ని నెఱవేర్చుకొంటాను.
[సావప్తభముగా ఏకాగ్రచిత్తయై నాట్యమున చిత్తరుబలకని గొని నిట్టూర్చి]
నాకొనచేయి అభిభయంచేత అమితంగా వణుకుతూ వున్నప్పటికి అకజ్ఞి చూడడానికి 5
ఈ పాయం లేనందున ప్రాసిచూస్తాను [అని వ్రాయుటను వదిలించును.

[అంతట సునంగత ప్రవేశించును]

సునం.—ఇదిగదా ఆమరటియిల్లు. ఇందులో ప్రవేశిస్తాను. [ప్రవేశించి చూచి
అశ్చర్యముతో] ఇదే. నాప్రియసఖ సాగరిక, ఏమి! ఇది యేమో బలమైన అనురాగం
హృదయాన్ని లాగుచూపున్నలాగు ఏమోప్రాప్తూ నన్ను చూడకున్నది. కానీ, దీక్షింపి 10
యెడట బడకుండా ఇదేమిటో కనిపెడతాను. [స్వచ్ఛందముగా ఆమెవెనుక నిలిచి
కాంచి సంతోషముతో] ఏమి! ప్రభువును ప్రాసింది! బలీ ప్రియసఖ బలీ! కాశీమి!
కమలాకరాన గాక రాజహంసి మరియొక్కడ ప్రియపడుతుంది?

సాగ!—[బాష్పములతో] ఇకజ్ఞి ప్రాసిరిని, కాని ఎడతెరపిలేకుండా రాలు
తూవున్న బాష్పాలచేత నాదృష్టి చూడలేకున్నది [మొగ మెత్తి అశ్రువులను తొలించు] 15
కొనుచు సునంగతను చూచి ఉత్తరీయముతో చిత్తరుబలకను కప్పుచు చిలునవ్వు
వచ్చి ఓహో ప్రియసఖ సునంగత! [అని లేచి చేపట్టి] సఖ, సునంగతా, ఇక్కడ
కూర్చో.

సునం.—[కూర్చుండి, బలాత్కారమున ఫలకముం గొని చూచి] సఖ, ఎవరిని
నీ విక్కడ ప్రాసిసావు? 20

సాగ.—[లజ్జతో] ఈజరుగుతున్న మదనోక్సవంశా కామదేవుణ్ణి ప్రాసినాను.

సునం.—[చిలునవ్వుతో] ఎంతటిబాణవే! మఱి యీచిత్తరువు కూన్యంగా
కనబడుతున్నది. కనక నేనున్న ఇందులో ఆయనవరసను రలిదేవిని ప్రాస్తాను.

[వర్తికం గొని నాట్యమున రతీమిషచేతను సాగరికను వ్రాయును.

సాగ.—[చూచి కోపముతో] సఖ, నీవు నన్నేల యిక్కడ ప్రాసిసావు? 25

సునం.—[నవ్వి] ఎందుకే కారణం లేకనే కోపగిస్తావు? నీవు ఎటువంటి కాను
దేవుణ్ణి ప్రాసిసావో నేనున్న అటువంటి రలినే ప్రాసిసాను. మఱి వేఱువిధంగా
భావించడం మాను. ఈదాపరిక మెందుకే? వృత్తాంత మంతా చెప్పు.

సాగ.—[లజ్జతో న్వగతము] ప్రియసఖ నానట్లు కనిపట్టినది. [ప్రకాశము] ప్రియసఖ. నాకు లజ్జ బలీయముగానున్నది. అనుకోసము, సఖ, ఈవృత్తాంతము ఇతరుల కెవ్వరికిగాని తెలియకుండా వుండేటాగు చేయవే.

సుసం.—సఖ. లజ్జపడకు. ఇటువంటికాగ్నిరత్నానికి ఇటువంటి వరునిమీద 5 అవశ్యంగా వలపు కలుగుతుంది. అయినప్పటికీ ఇతరుల కెవ్వరికీ ఈవృత్తాంతము తెలియకుండేలాగ చేస్తాను. అయినా ఈశారక మేధానిది ఈగుట్టు బైటబెట్టినా పెట్టును. ఒకవేళ ఇది మనయాలాసాన్ని యథాక్షరంగా గ్రహించి యెవరి యెదట నైనా పలికినా పలుకును.

సాగ.—[ఉద్వేగముతో] సఖ, నన్ను సంతాపము మరియెక్కువగా బాధిస్తు 10 న్నుది. [అని మదనబాధను నటించును.

సుసం.—[సాగరికయోగను హస్తముంచి] సఖ, ఊహిడిల్లు ఊహిడిల్లు. ఇదుగో నేను వెళ్లి ఈదిగుడుబావిలోనుంచి తామరాకులు తామరతూట్ల త్తణంబో తెస్తాను.

[నిష్క్రమించి మరల ప్రవేశించి నాట్యమున తామరాకులలో సెజ్జ చేసి తూండ్రతో వలయములు చేసి మిగిలిన యాకులను సాగరిక యెదపై కప్పను.

15 సాగ.—సఖ, తీసివేయి యీతామరాకులను తూటికడియాలనున్న. ఇ చేతి? వృథాగా ఏల నన్ను ఆయాసపెట్టుకోవడము? చెప్తాను విను.

(గేయము).

అందరానిపండు గోరిలిక ; సఖ,

డెంగమందు నాన నన్ను డిందఁజేయునే ; సఖ,

20 పరవశాత్మఁ జేసె దైవము ; సఖ,

కరుణ లేనివలపు నన్ను గళము పట్టెనే ; సఖ,

ఒక్కటే శరణము నా కిక్క, సఖ,

తక్కి యుసురు సీవిరాలి దాఁచెదను బలే. సఖ,

సుసం.—[సకరుణము] ప్రియసఖ, సాగరికా, ఊహిడిల్లు ఊహిడిల్లు. 25 [నేపథ్యమున కోలాహలము]

ఉ. దారితశ్చివఁ గంఠగ నధఃస్థిత నీడ్చుచుఁ బైడిశృంఖలఁ
ద్వారములుందు దూఁటుచు నుదారరణత్పదకింకిణీక మై
భీరుల భీతిగొల్పు చనువిద్రవదాకులితాశ్వసాల మై
చేరెను సాహిణంపుఁ గపి చెచ్చెర దాఁటుల రాజవేశ్యముఁ.

మఱియు,

చ. పడయమి లెక్క పూసుషతః బాటిరి మండులు నానగండలై,
ముడిగిరి వామనుల్ భయము ముంపంగఁ గంచుకించుకంబులో,
కడలఁ గిరాతకు ల్నిలిచి కాందిరి సార్థకనామభావమున్,
నడిచిరి క్రుంగి కుబ్జులు కనంబడ నోడుచు మెల్ల మెల్లఁగాన్. ౨౯

సునం.—[విని మో]లం గాంచి సంభ్రమంబున లేచి సాగరికచేయి పట్టుకొని] నఖ, లేవే లేవే, ఇదుగో చెడుకోరి ఇక్కడికే వస్తూవున్నది.

సాగ.—అయితే ఇప్పుడు ఏమి చేతాము?

సునం.—రా, ఈచీకటిచెట్ల చీకటిలోజొచ్చి దీన్ని తప్పించుకొందాము.

[పరిక్రమించి యిరువురు భయముతో చూచుచు ఏకాంతమున నిలుతురు. 10

సాగ.—సునంగతా, ఏమే చిత్తరువలక వదలి వచ్చితివి? ఒకవేళ ఎవరైనా దాన్ని చూచేరు.

సునం.—ఓసి వ్వస్థంగా వుండు. ఇప్పుడుగూడా చిత్తరువలకతో చని యేమే? ఈ పెరుగుకూటియూనపోతు చెడుకోరి ఈసంజరాన్ని తెరిచి దాటిపోయింది. మఱి మేధావిని ఎక్కడికైనా పోతుంది. అందుకోసం త్వరగా కూడావెళ్లి దాన్ని పట్టు 15 కొందాము రా. మనమాటల అక్షరాలు గ్రహించి ఎవరిదగ్గరనైనా వెళ్ల బెడుతుండి.

సాగ.—నఖ, అలాగే చేతాం. [అని పరిక్రమింతురు.

[నేపథ్యమున]

బలే బలే ! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం !

సాగ.—[చూచి] సునంగతా, మళ్లీ ఆచెడుకోలే వస్తూవున్నట్టుంది. 20

సునం.—[చూచి నవ్వి] ఓసి పిరికి, భయపడకు, ఇకదు విలసవారి పార్శ్వ వర్తి వసంతకయ్య.

[అంతట వసంతకుండు ప్రవేశించును.]

వసం.—బలేబలే ! ఆశ్చర్యమాశ్చర్యం! బళిరా! శ్రీభండదాసుడా ధార్మికడా, బళి ! 25

సాగ.—[అక్కఱతో చూచి] నఖ సునంగతా, ఇశణ్ణి చూడవలసినదే సుమా.

సునం.—నఖ, ఇశణ్ణి చూస్తే ఏమి ఫలం? ఆకారిక దూరం వెళ్లింది. రా వెంట డింతాము. [అని నిష్క్రమింతురు.

వసం—బలిరా ! శ్రీఖండదాసుడా బలి!—నీ ఆదోహదాన్ని ఉపయోగించిన మాత్రాన నవమాలిక ఈలాటి దైవది ధట్టంగా మొలిచిన పూవుమొత్తాలతో వెలుగుతూవున్న కోమలచేత దేవి పెంచుకొన్న మాధవిని చూచి నవ్వుతూ వున్నట్లు కనబడుతున్నది.—కనక వెల్లి ప్రియవయస్కుడికి నివేదిస్తాను. [పరిక్రమించి చూచి] ౧ ఇడుగో ప్రియవయస్కుడు; ఆదోహదము మీది నవ్వుకంచేత నవమాలికని పూచినదాన్ని పరోక్షాన్నే ప్రశ్నశబ్దంగా చూస్తూ వున్నట్లు సంతోషంచేత కండ్లు వికాసం పొందగా ఇక్కడికి వస్తువున్నాడు. ఇతనిదగ్గికి వెళ్తాను. [అని రాజాకడకుం బోవును.

[అంతట యథానిర్దిష్టుడు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు—[హర్షముతో]

10 తే పాండువును సోత్కలిక దీనిఁ బ్రాప్తజృంభ
నవిరళశ్వసనోద్గమాయాసితాత్మఁ
గంతుయుత లాఁతిసకిఁ బోలెఁ గనుచు లతను
బొనరిచెద దేవిముఖమునఁ గినుకకెంపు.

30

విదూ.—[కలాలన నమిపించి] జయం జయం ప్రియవయస్కుడికి. వయస్కుడా,
15 బలిబళి నీకు మేలు కలుగుతున్నది. విలాగంటే.—

[“ఆదోహ దాన్ని” ఇత్యాది మరల పఠించును.

రాజు.న—వయస్కుడా, సందేహమేమి? మణిమంత్రేషధులప్రభాపము ఊహించ నలవిగానిది గదా. చూడు—

మ. కలనన్ శ్రీపతికంత కౌస్తుభమణిన్ గన్నంతనే శాత్రువుల్

20 తలఁగం బాఱరె ? పన్నగంబులు ధర్మ దాఁగోవె మంత్రాహతిన్ ?
తొలి రామానుజవీరవానరభటాదు లేమీఘనాదాహతుల్
బలుచివ్యోపధిగంధ మాని మరలన్ బ్రాహ్మింపరే జీవమున్ ?

30

మఱి దారిచూపు, దానిని చూచి శత్రుసాఫల్యము ననుభవించెదము.

విదూ.—[అటోపముతో] రా నీవు రా.

25 రాజు —మందు పొమ్ము.

[ఇరువురు గర్వముతో పరిక్రమింతురు.

విదూ. —[విని భయపడి వెనుకకు మరలి తేలిచేయి చట్టుకొని సంభ్రమమతో]
వయస్యడా రా సాటిపోదాం.

రాజు. — ఎందుకోసము ?

విదూ. — ఈ పొగడచెట్టులో ఏదో భూత మున్నది.

రాజు. — బీ మూర్ఖుడా, భయపడక వడుపుము; ఇట్టివానికి ఇక్కడ ప్రభావ నీ
మెక్కడిది ?

విదూ. — స్వప్నాక్షరంగా పలుకుతున్నది. నామాట నమ్మకం గాకపోలే ముందు
నడిచి నీవే స్వయంగా విను.

రాజు. — [అట్లు చేసి విని]

తే. విస్ఫుటంబుగ వర్షముల్ విసంగ నగుట,

10

స్త్రీస్వభావోచితంబుగాఁ దియ్య నగుట,
నల్పతను వాటచే ననిహ్రాది యగుట,

బలుకునది శారక యటంచుఁ దలఁతు నేను.

3౨

[పైని చూచి నవ్వి] ఏమీ ! శారకసుమా.

విదూ. — [పైని చూచి] ఏమీ ! నిజంగా శారికే.

15

రాజు. — [నవ్వి] అవునోయి.

విదూ. — ఓయి వయస్యడా, నీవు బలే పిరికివాడవే, శారికని భూతమన్నావు ?

రాజు. — బీ మూర్ఖుడా, నీ చేసినదానిని నామీద పెట్టెదవు !

విదూ. — ఓయి అబ్బేలే నన్ను నివారించకు. [రోషముతో చేతికట్టి నెట్టి]
అన్నా ! దానికూతురా, నిజంగా నేను భయపడతా నని నీవు అనుకొన్నావా ? 20
అబ్బేలే క్షణ ముండు. నేను కొండెగాళ్ళ హృదయంలాగ కుటిలమైన యీ చేతికట్టితో
కుండిన వెలగపండులాగ ఈ పొగడచెట్టునుంచి నీన్ను నేలకి కడేలాగ కొడతా.

[అని కొట్ట నుంకించును.

రాజు. — [నివారించుచు] మూర్ఖుడా, ఇది దేనినో రమణీయమైనదానిని పలుకు
చున్నది. దీని నేల బెడరఁగొట్టెదవు ? విందుము గాక. [ఇరువురును విందురు. 25]

విదూ. — [విని] ఇది పలుకుతూ వుంది, ఈ బ్రాహ్మణికి అన్నం పెట్టూ అని.

రాజు. — కుక్షింభరికి సర్వము భోజనవిషయముగానే పర్యవసించును. సరిగా
చెప్ప, శారిక ఏమి పలుకుచున్నదో.

విదూ.—[విని] వయస్యడా, ఇది అన్నమాట నీవు విన్నావా ? ఇది అంటున్నది—‘సఖ, ఎవరిని నీవిక్కడ వ్రాసినావు ? ఈజరుగుతూవున్న మదనోత్సవంలా కామదేవుణ్ణి వ్రాసినాను,’ అని. మళ్ళీ చెప్పతూవుంది—‘సఖ, నీవు నన్నేల యిక్కడ వ్రాసినావు ? ఎందుకే కారణంలేకనే కోచగిస్తావు ? నీవు ఎటువంటి కామదేవుణ్ణి వ్రాసి 5 నావో నేనున్న అటువంటిరతినే వ్రాసినాను. మరి వేణువిధంగా భావించడంమాను. ఈ దాపరికం ఎందుకే ? పృత్రాంశ మంతా చెప్ప. ’ అని. ఓయి వయస్యడా, ఏమిటోయి యిది ?

రాజు.—వయస్యడా, నాకు ఇట్లు లోచుచున్నది. ఎవలెయో హృదయ పల్లభుని చిత్తరువున వ్రాసి సఖమ్రాల కామదేవుడని మిష పెట్టి కమ్మకొన్నది. 10 అంతట సఖ గుట్టు కనిపట్టి నేర్పచేత ఆ చిత్తరువులానే ఆ చెలువప్రతిమను వ్రాసి రతి యని మిషపెట్టి చూపించినది.

విదూ.—[చిటిక వైచుచు] వయస్య, ఇది సోపదుతూ వుంది.

రాజు.—ఓయి వయస్యడా, నందడిచేయకు. మరల పలుకుచున్నది. విందము గాక. [ఇరువురు విందురు.

15 విదూ.—ఓయి, ఇది మళ్ళీ యీలాగు అంటున్నది.—‘సఖ, లజ్జపడకు. ఇటువంటి కస్యారత్నానికి ఇటువంటి వరునిమీద అవశ్యంగా వలపు కలుగుతుంది. ’ అని. కనక ఆ వ్రాయబడినది కన్య; దర్శనీయ కూడా.

రాజు.—అట్లయిన, సావధానముగా విందముగాక. ఇందు మాకు కుతూహలము నకు అవకాశ మున్నది.

20 విదూ.—ఓవయస్యడా, నీవేమో మహాపండితుడ నని గర్వపడకు. నేను దీని నోటినుంచి విని నర్వముగా నీకు వక్కాణిస్తాను. [అని యిరువురును విందురు.

విదూ.—విన్నావా ఇది చెప్పినమాట ? ‘సఖ, నా సంతాపము మరి యెక్కువగా బాధిస్తూవున్నది. సఖ, తీసివేయి యీ తామరాకులనున్న తూటికడియాలనున్న. ఇవేల ? పృథాగా వీల న న్నాయాన పెట్టుకోవడము ?’

25 రాజు.—వయస్యడా, వినుట మాత్రమే గాదు, అభిప్రాయమును కూడ కనిపట్టిరిని.

విదూ.—ఓయి వయస్యడా, ఈకారిక దాసికూరురు ఇంకా వీమేమో కురుకురు మంటున్నది.

రాజు.—సరిగానే చెప్పితివి.

[అని యిరువురు విందురు.

విదూ.—వయస్యా, ఈశారిక దాసికూతురు నాలుగువేదాలు చదివినబ్రాహ్మడి
లాగ ఋక్కులు పఠించ నారంభించిందే !

రాజు.—వయస్యడా, నేను పరధ్యానములో విలలేదు, చెప్ప ఇదేమి పలికినదో.

విదూ.—ఓహో ఈలాగ పలికింది.

(నే య ము.)

5

అందరూని పండుగోరికి ; డెండమందు నాన నన్ను డిందజేయునే. నభి,
పరవశాత్మ చేసె దైవము ; కరుణ లేని వలపు నన్ను గళముపట్టెనే. నభి,
ఒక్కటే శరణము నా కిడ, కక్కి యనురు నీ విరాళి దాటెదను బలే. నభి,
రాజు.—(స్మృతముతో) వయస్యడా ఇటువంటిబ్రాహ్మణుడవు నీవు దక్క-
మటి యెవ్వరు ఇటువంటి ఋక్కులు ఎఱిగినవారు ?

10

విదూ.—అటయితే మఱి యి దేమిటి ?

రాజు.—ఇది పాటనుమా.

విదూ.—పాటా ఇది ! అయితే ఏమి చెప్పినట్లు ?

రాజు.—వయస్యడా, ఎవతెయో శ్లాఘ్యయావన ప్రయతమునిపొందు అలవడ
మిచే ప్రాణముమీదియూన వదలి యిట్లు పలికినది.

15

విదూ.—[బిగ్గరగా నవ్వి] ఓయి, ఎందు కీ వంకరమాటలు, తిన్నగా ఎందుకు
చెప్పవు—నన్నే పొందనందున అని ? నిన్ను గాఢి మరి యెవ్వని పూచిల్లా డనేమిషచే
కమ్మ నగును. [చేతులతో చప్పట్లుకొట్టి బిగ్గరగా నవ్వును.

రాజు.—[ఊర్ధ్వము చూచి] నీ మూర్ఖుడా, బిగ్గరగా నవ్వి, పాపము ! ఆ శారి
కను బెడరగొట్టితివి ! అందుచేత అది ఎక్కడికో ఎగిరిపోయినది. [అని నిరూపింతురు. 20

విదూ.—[చూచి] వయస్యడా ను రక్కడికీ గాదు. అది అరటిచెట్లయింటికి
వెళ్లింది. రా, మరి, వెంటడింతాము. [అని పరిక్రమింతురు.

రాజు.—

లే. కామిని వచించు దాళక కంతుబారి

దేని నెయ్యంపునకులతో, దాని నల్లె

25

వెండి శుకశిశుశారికల్ వెల్లడింప,

ధన్యులకు నగు శ్రవణసుధారసంబు.

38

విదూ.—వయస్యడా, ఇనుగో అరిటిచెట్ల యిల్లా. ఇందులోపలికి వెళ్తాము.

[అని యిరువురు ప్రవేశింతురు.

విదూ.—ఏ మయ్యోపు ? ఎందుకు దాసికూతురిని ఈకారికని పెడికేస్తాను ? ఇక్కడ మలయమూతంచేత కదులుతూవున్న లేకయరిటాకులచేత చల్లనైన యీ రాలి తిన్నెమీద ఊడంసేపు విశ్రమింతుము.

రాజు.—నీకు రుచించినట్లే చేయుదము.

5 [అని కూర్చుండుదురు. రాజు నిట్టూర్చి “కామిని” ఇత్యాది మరలం బరించును.

విదూ.—[పార్శ్వమున జూచి] వయస్యా, ఇని ఆకారికపంజరము గావలెను, దీనితలుపును ఆగుప్తవానరము తెరిచియుండబోలును.

రాజు.—నిరూపింపుము.

విదూ.—నీయాజ్ఞ. [అని పరీక్షించి చూచి] ఇదుగో చిత్తరువలక ఒకటి 10 ఉన్నది. దీన్ని పుచ్చుకొంటాను. [పుచ్చుకొని చూచి హర్షము నటించును.

రాజు.—[కుతూహలముతో] వయస్యా, ఏ మది ?

విదూ.—వయస్యా, నీయదృష్టము దొడ్డని- ఇదే నేను చెప్పినది అది. నిన్నే ఇక్కడ వ్రాసి ఉన్నది. కాక మరెవ్వని పూర్వము దని మిష పెట్టగలదు?

రాజు —[హర్షముతో చేతులు చాచి] మిత్రమా, చూపు చూపు.

15 విదూ.—నీకు చూపను. ఆశ్చర్యప్రతిభకూడా ఇందులోనే వుంది. ఏమీ పారి తోషికం లేకుండా ఇటువంటి కన్యారత్నాన్ని చూపిస్తారా ?

రాజు.—[కడియమును తినిచి యిచ్చుచునే చిత్తరువలకం బలిమి పైగొని చూచి ఆశ్చర్యముతో] వయస్యా, చూడవోయి.

తే. తొయ్యలి యెవరొ లీలావధూతపద్మ

20 పక్షపాతంపుఁబేర్చి నాపయిఁ దెలుపుచుఁ,

జిత్రగత మానసమును విచిత్రసరణిఁ

జేరుచున్నది రాజహంసియును బోలె.

3౫

మఱియు,

తే. ముదితవదనం బనునపూర్వపూర్ణచంద్రు

25 నించువేషకఁ దా సృజించి ధాత,

అంత మొగిడిన నిజవీతి కాంబుజమునఁ

జిక్కి యుక్కిరిబిక్కిరిఁ జెందె నిజము

3౬

[అంతట సాగరికయు సుసంగతయు ప్రవేశింతురు.]

సాగరిక.—సఖ, సుసంగతా, మనకు శారిక దొరికింది గాదు. మరి చిత్తరుపలక నైనా యాయరిటిచెట్ట యింటిలోనుంచి తెచ్చుకొని త్వరగా వత్తాము.

సుసం.—సఖ, అలాగే చేతాం. [అని ఉపసర్పింతురు.]

విదూ.—వయస్యుడా, ఎందుకు ఈమె ముఖము పంచుకొన్నదిగా వ్రాయబడినది? ౮

సుసం.—[విని] సఖ, వసంతకయ్యమాట వినిబడుతూవున్నది. అందుచేత నే ననుకొంటాను దొరవారుగూడ ఇక్కడనే ఉన్నారని. కనక అరిటిగుబురుచాటున ఉండి చూతాము. [అని యిరువురు విందురు.]

రాజు.—వయస్యా, చూడు చూడు.

[“ముదితవనంబు” ఇత్యాది మరల పఠించును. 10]

సుసం.—సఖ, సాగరికా, నీయదృష్టము పండినది. ఇదుగో నీ హద్యయవల్లభుడే నిన్నే పర్జిస్తూ వున్నాడు.

సాగ.—[లజ్జతో] సఖ, విల నీవేళాకోళస్వభావముచేత నన్ను చులకన చేస్తావు?

విదూ.—[రాజును కదిపి] అడుగుతున్నానే—‘ఎందుకయ్యా ఈమె మొగము 15 పంచుకొన్నదిగా వ్రాయబడినది?’ అని.

రాజు.—వయస్యా, శారికయే అంతయు తెలియజేసినది.

సుసం.—[నవ్వి] సఖ, శారిక తనమేధావిత్యాన్ని చూపించింది.

విదూ.—ఇది నీకు నేత్రానంద మవునా కాదా?

సాగ.—[సాధ్వసముతో న్వగతము] ఈయన ఏమి చెప్పినో ఎరుగను. నిశ్చయ 20 ముగా మరణజీవితాలమధ్యలో ఉన్నాను.

రాజు.—వయస్యుడా, నేత్రానంద మని చెప్పవలయునా?

ఉ. ఊరుల నెట్టులో కడచి, యూరు భ్రమించి నిలంబమండలి,

హరివళిత్రయీవిషమ మాకవుఁ దీవఁ జలించకుండి, దు

ర్వారతృపంబలెన్ గుచధరంబుల నల్లన నెక్కి, చూ పిదే 25

వారక కాంచు బాష్పలవవాహిని గోర్కి విలోచనద్యయిన్. 32

సాగ.—[విని న్వగతము] వృద్ధయమా, లేరుకో లేరుకో, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు. నీకోరికకూడా ఇప్పుడు ఈయంతెళ్ళ ఎక్కినది !

సునం.—నభి, విన్నావా?

సాగ.—[నవ్వు] నీవే విను. నీచిత్తద్రవ్రాతనేర్చునే గదా పొగుడుతున్నాడు !

విదూ.—[పలకను చూచి] వయస్యడా, ఇటువంటి సొబగురాళ్లు నమేతూ ఎవ్వనిప్రియసమాగమానికై ఉవ్విళ్లుూరుతారో అటువంటి నీమీద నీకే ఎందుకు తొలర న్న స్కారము ? అందుకేనే కూడానే వున్న సీప్రతిమ కేసి చూడవేమి ?

రాజు.—[చూచి] వయస్యా, ఈమందరి నన్ను వ్రాసినందులకు నిశ్చయముగా నాయందు నాకు గౌరవమే. మఱి చూడ కేమి ? చూడు.

తే. చెలువ చిత్రంబు వ్రాయుచోఁ జిందినట్టి

బాష్పజలశీక రాళి నావపువ్రమీంద

10 భాసీలెను నిది తత్కరస్పర్శచేతఁ

బొటమరించినఘర్మాంబుపుంజ మనఁగ.

3౮

విదూ.—[పార్శ్వమండం గని] వయస్యా, ఇది నిశ్చయంగా అవిడకోసము వరసములైన లేతతామరాకులతోటిన్ని తామర పూళ్లతోటిన్ని చేసినది, అవిడయొక్క మదనసంతాపానికి సూచకంగా కనబడుతూవున్నది.

15 రాజు.—వయస్యా, నేర్చుతో కనిపటిలివి. అట్లే—

చ. ఇరుగడల న్దురుస్తనసమిద్ధనితంబము లొ త్ర మ్మానమై,

హరితమ యై నభఃప్రతిమ మౌకవునంటమి సంతరంబునఁ,

కరము భుజాలతల్ విసరఁగా నిట నోరల వీటతాట మై,

తరుణమృణాలిసీచ్చదనతల్పము తెల్పెడి లేమతాపముఁ.

3౯

20 మఱియు,

తే. లేమ పయ్యెడ యగుదొడ్డతామరాకు

కెలుప దిట్లుగ లోనిపూవిలుతుకడిమిఁ

దెలుపు నెట్లు వేడిమిఁ గమలినయట్టి

మండలంబులఁ బాలిండ్లదండితనము.

౪౦

25 విదూ.—[నాట్యముచే తామరతూడు కైకొని] వయస్యడా, ఇది ఆమెకే. మరి యొకటి, గద్దెగుబ్బల నడమనుంచి జాణిపడి క్లేశపడుతూ వున్నది నున్ననితామరతూటి హారము. దీన్ని చూడు నీవు.

రాజు.—[కైకొని ఉరమున నుంచుకొని నిందించుచు] ఓజడమా,

తే. చెలువచనుగిండ్లనడిమికి దొలంగి రాలి

యేల వనివాడె నిట్లు మృణాళసరమ ?

నీదుప్రోగున కే నట లేదు తావు,

నీకు నేరితి గల్గెనో నీన చెపుమ

రంగ 5

సుసం.—[ఆత్మగతము] అయ్యో, ప్రభువు మితమించినవరులు చేత హృదయాన తల్లడవడి ఏమేమో అసంబద్ధము పలుకుతున్నాడు ! మరి యింక ఉపేక్షించడం సరి కాదు. కనక ఇలా గవుగాక. [ప్రకాశము] సఖ నీవు ఎవరికోసము వచ్చినావో ఆతడు నీయెడటనే వున్నాడు.

సాగ.—[అనూయతో] నేను ఎవరికోసము వచ్చినాను ! ఇక్కడ ఎవరు 10 ఉన్నారు ?

సుసం.—[నవ్వి] ఏమో శంకిస్తావేమే. చిత్తరువలకలాని పూవల్లనికోశం గదా నీవు వచ్చినావు ? పుచ్చుకో చిత్తరువలకను.

సాగ.—[రోషముతో] నీతో ఇటువంటిమాట లాడడానికి నేను జాణను కాను. కనక అవతలికి వెళ్తాను. [అని పో నుంకించును. 15]

సుసం.—ఓసి ఓర్పులేనిదానా, ఇక్కడనే టణముండు నేనే వెళ్లి ఈయరిటి యింటిలోనుంచి చిత్తరువలకను తెస్తాను.

సాగ.—సఖ, అలాగే చేతాం.

[సుసంగత కదళీగృహభిముఖగా పరిక్రమించును.

కదూ.—[సుసంగతను జూచి సంశ్రమముతో] వయస్కుడా, ఈచిత్రఫలకాన్ని 20 కప్పివేయి. ఇదే దేవిఁగిచారిక సుసంగత వస్తూవున్నది.

[రాజు వస్త్రాంతముతో ఫలకమును కప్పను.

సుసం.—[నమిసింది] జయం జయం ఏలినవారికి.

రాజు.—సుసంగతా, స్వాగతము ఇక్కడ కూర్చుండు.

[సుసంగత కూర్చుండును. 25]

రాజు.—సుసంగతా, నే నిక్కడ నున్నా నని నీ కెట్లు తెలిసినది ?

సుసం.—[నవ్వి] దేవర యిక్కడ వుండడంమాత్రమే గాదు, చిత్తరువలకతో కూడా సకలవృత్తాంతమున్న నాకు తెలిసినది. కనక వెళ్లి దేవిలో చెప్తాను.

[అని పో నుంకించును.

విదూ.—[అపవారించి భయముతో] వయస్కుడా, ఇది యింతా చేశేదే, గర్భ
గాసి యిది పేరుడుగుణం గలది, అందుకోసం దీనికి ఏమయినా లంచ మియ్యవోయి.

రాజు.—నీవు చెప్పినది యుక్తమే. [సుసంగతమేయి పట్టుకొని] సుసంగతా,
ఇది ఉత్తవిసోదము. నిష్కారణముగా నీవు దేవిని వ్యభిచేట్టుట సరిగాదు. ఇంద, పారి
రీతోడికము పుచ్చుకో. [అని ఆభరణమును తివిచి ఇయ్యబోవును.

ససం.—ప్రభూ, అక్కటలేదు ఈకర్ణాభరణము. నేను భట్టినిప్రసాదంచేత
ఎంతెంతో పొందివున్నాను. ఇదే నాకు గొప్పయనుగ్రహము. ఏమంటే, 'ఎందుకోసం
చిత్తరుపలకలో నన్ను వ్రాసినావు?' అని నాప్రియసఖి సాగరిక నామిద కోపం చేస్తూ
వున్నది. వెళ్లి ఆమెను చేయిపట్టుకొని కోపము తీర్చు.

10 రాజు.—[స్వశ్రమముతో లేచి] ఎక్కడ నున్నది? చూపు చూపు.

ససం.—ఇదుగో ఇక్కడే అరటిగుబురుచాటున వున్నది.

రాజు.—[హర్షముతో] దారి చూపుము.

ససం.—ఇటు ఇటు పిలిచవారు. [అందఱును కదలేగృహమునుండి వెలువడుదురు.

సాగ.—[రాజుం గని సహర్షముగా సభయముగా సకంపముగా సలజ్జముగా స్వగ
| 5 రము] ఈయనం గని అతిభయముచేత అసు గెల్లి అచుగు పెట్టలేకుండా ఉన్నాను.
మతి యిక నే నేమి చేతును ?

విదూ.—ఓయి, ఈచిత్రస్థలకాన్ని నేను పదిలం చేస్తాను. ఒకవేళ దీనితో మళ్లి
పని రావచ్చును. [సాగరికను చూచి] హీహీ! హాహా! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం ! ఇటునంటి
కన్యకారక్షణము మనుష్యులకంటే కనబడదు. నే ననుకొంటాను బ్రహ్మకూడా ఈ

20 మేను సృజించి ఆశ్చర్యముల ముసిగిస్తుండును.

రాజు.—వయస్యా, నాకును మనస్సు ఇట్లుతోచుచున్నది.

తే తనదుగద్దియరుచి మీఱుకనులఁ దెలిచి

*పలికె నలుచోముల నివృద్ధి బలిబలి యని,

అబ్బురంపోయి శిరము లిట్టట్టు నూఁచె,

25 ద్రిజగతీలలామంబు నీతేజఁ జేసి.

రత్న

సాగ.—[అమాయతో సుసంగతం గాంచి] సఖి, ఇదొ నీవు తెచ్చినచిత్ర
ఫలకము ? [అని పో నుంకించును.

* నలుముగముల నొకట విధి బలిబలియనె.

రాజు.—

చ. కనలునఁ జూడ్కి నై చెదవు గావుత భామిని, యట్టు లైనను
గొన దది రూఢభావము నకుంతిసమా నసుర క్తివెంపునకా ;
చను మెల్లమెల్ల, సంభ్రమము జూన్పు, తడంబడె నేని పాదముల్,
ఘన మగునీతంబ మిది కాంతరొ చెందు నమందభేదముకా. ౪౩ 5

సుసం.—ప్రభూ, ఈమె ఎప్పుడూ అతికోపకత్తై. కనక కొనచేయి పట్టకొని ఈమెకోపాన్ని తీర్పు.

రాజు.—[అనందముతో] నీవుచెప్పినదిసరి. [సాకరికను కేలెట్టి స్వర్ణసుఖము నభినయించును]

విదూ.—వయస్యా, నీకు ఈమె నిక్కంగా అపూర్వశ్రీదొరికింది.

10

రాజు.—వయస్యరా, నిజముగా—

క. శ్రీదేవియ యగు నిజ మీ
పైదలి, కేల్ పారిజాతకల్ల నమ యుగళా ;
కాదేని యేల తొంగుక

స్వేచ్ఛద్యమున నమృతశీకరగణముకా

౪౪ 15

సుసం.—సఖి, నీవు ఇప్పుడు అక్షణంబుగా వున్నావు, ఈవిధంగా వీలిన వారు చేయింట్టినా కోపం మానవు.

సాగ.—[*అభ్యసూయతో] సుసంగతా, ఇప్పుటికిన్ని, మానవా ?

రాజు.—ప్రియా, సాగరికా, సఖిజనమమీంద చిరకోపము యుక్తము కాదు.

విదూ.—ఏ మమ్మా, ఆకలిగొన్న బ్రాహ్మణుడిలాగ కోపిస్తావు ?

20

సాగ.—సఖి, నీతో నేను మాటలాడవు.

రాజు.—ఓసి కోపసురాలా, సమానగౌరవ లయిన సఖులయెడ నిది తగదు.

విదూ.—ఓహో ! నిశ్చయంగా ఈమె మరిచిపోతే, కోపకత్తై వానవదత్త !

[రాజు భయముతో సాగరికచేరిని వదలను.

సాగ.—[సంభ్రమముతో] సుసంగతా, ఇప్పుడేమి చేయుదును ?

25

సుసం.—ఈ కదళీవాటికలాగా పెల్లిపోదాము [అని నిష్క్రమింతురు.

రాజు.—[పార్వ్యనునా బరికించి, ఆశ్చర్యముతో] ఏదోయి దేవి వానవదత్త ?

విదూ.—అయ్యా, ఆమె యెక్కడనో నాకు తెలియదు. మరి నేను దీర్ఘరో మంలా ఈమె ఇంకొకవారవదత్త అని చెప్పినాను.

[*బామముడితో]

రాజు—వీ మూర్ఖుడా !

తే. దైవవశమున నెట్లొకో'తా దొరకిముఁ

గాత రత్నానళియుఁ బోలె గభిరరాగ

కంఠమునఁ దాల్చుమున్నె నాకరమునుండి

5 దుసికిలం బడె నీదు తుదుడుగువలన.

౪౫

[అంతట వాసవదత్త కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు]

వాస.—ఓసి కాంచనమాలా, అశ్రువులు పెంచుకొన్న ఆ నవమాలిక ఇంకా ఎంతదూరము ?

కాంచ.—ఇదుగో ఈయరిటియింటికి అవతల.

10 వాస.—అయితే గారి చూపు.

కాంచ.—ఇటు ఇటు భట్టిని.

[అని పరిక్రమింతురు.

రాజు.—వయస్యా, ఇప్పుడు ప్రియతమము ఎక్కడ చూడ నగును ?

కాంచ.—భట్టిని, సమీపాన విలినవారిమాట వినిబడుతూవున్నది. కనుక నే నను కొంటాను భట్టిచే ఎదురుచూస్తూవున్నా రని. మరి సమీపించు భట్టిని.

15 వాస.—[సమీపించి] జయం జయం ఆర్యపుత్రునికి.

రాజు.—[అపవారించి] వయస్యా, చిత్రఫలకమును దొరికియింపుము.

[విదూషకుడు గ్రహించి చంకలా పెట్టుకొనును.

వాస.—ఆర్యపుత్రా, నవమాలిక ననిచినదా ?

రాజు.—[ఆశ్చర్యముతో] యేమీ నీవు విలంబించుచున్నందున మేము ముందుగా

20 వచ్చియు దానిని చూడకున్నాము. ఇప్పుడు గా, కలిసియే పోయి చూడము.

వాస.—[చూచి] ఆర్యపుత్రుని ముఖదర్శనం చేతనే తెలిసినది నవమాలిక ననిచిన దని. కనుక నే నక్కడికి వెళ్లను.

విదూ.—అమ్మా, అట్లే జయము మాడే గదా !

[అని చేతులు చాచి, నృత్యము చేసి, చంకలానుండి పడిన

25

చిత్రఫలకముం గాంచి విపాదముం జెందును.

[రాజు అపవారించి ప్రేరితో చూపుచు వసంతకుని ముఖమును చూచును.

విదూ.—[అపవారించి] ఓహోయి కోరిగింపకు. ఇందుకు నేను ఉత్తరము చెప్ప నేర్తును.

కాంచ.—[ఫలకమును పుచ్చుకొని] భట్టిని, చూడు, ఇక్కడ చిత్రఫలకం

30 ఏమి లిఖిత మై యున్నదో.

వాస.—[చూచి స్వగతము] ఇతడు అర్యపుత్రుడు, ఇది మరి సాగరిక. [ప్రకాశముగా రాజును చూచి సోపహాసముగా] అర్యపుత్రా, దీన్ని ఎవరు వ్రాసినారు?

రాజు.—[సవైలత్యస్మితముతో, అపవారించి] వయస్యా, ఏమి చెప్పడునోయి?

విదూ.—[అపవారించి] ఓయి చింతించకు. ఇందుకు ఉత్తరం నేను చెప్తాను. [ప్రకాశము వాసవదత్తనుగూర్చి] ఆమ్మా, వేరువిధంగా తలచకు ; ఎవ్వరుగాని కమ్మున తాము వ్రాసుకోలేరని నేననగా విని ప్రియవయస్కుడు తన చిత్తరువువ్రాతనేర్చును చూసినాడు.

రాజు.—వసంతకుడు ఏమి చెప్పినాడో అదే వాస్తవము.

వాస.—[ఫలకమును చూచి] అర్యపుత్రా, ఈమెకూడా ఇంకొకతే నీ వక్కను చిత్తరువునా నున్నదే ఇదేమి అర్య వసంతకుని శిల్పనైపుణ్యము? 10

రాజు.—[సవైలత్యస్మితముతో] దేవీ, పేలువిధముగా శంకింపకు. ఈ కన్యక నేను నాబుద్ధిచేత కల్పించివ్రాసినదే గాని పూర్వ మెప్పుడును నేను చూచినది గాదు.

విదూ.—నిజము. నాజందెముసాక్షిగా చెప్తాను, ఇటువంటిదానిని మేము ముందెప్పుడున్ను చూచినవారము గాము.

కాంచ.—[అపవారించి] భట్టివీ, ఒకవేళ ఇటువంటిది ఘనాక్షరంలాగ సరి పడిన సరికడవచ్చును. కనుక కోపము మాను. 15

వాస.—[అపవారించి] ఓసి సరళహృదయారాలా, ఇతనివంకరమాటలను ఎఱగవు. ఇతడు వసంతకుడుగదా. [ప్రకాశము రాజునుగూర్చి] అర్యపుత్రా, నాకు మరి ఈచిత్తరువు చూడగా తలనొప్పి వచ్చివున్నది. మరి అర్యపుత్రుడు సుఖముండు గాక. నేను వెళ్తాను. [అని పో నుంకించును.

రాజు.—[వస్త్రాంతమునం బట్టుకొని] దేవీ, 20

చ. ననుగృహ జూడుమా యనుట నాను మెటయ్యెడికిన్గ లేనిచో?

బొనరుప నింక నిట్లనుట పొచ్చెము నేసితి నంచు నొప్పుటే ;

అనిన ననాగసుండ నని, యాపలుకు మృష యందు ; వేమి ప

ల్కిన సుచితంబొ నే దెలియ లేకట గుండెద బ్రాణనాయికా.ర.౬

వాస.—[సవినయముగా వస్త్రాంతమును లాగుకొనుచు] అర్యపుత్రా, వేరువిధంగా 25 తలచకు. నిజంగానే నన్ను తలనొప్పి బాధిస్తూవున్నది. కనుక నేను వెళ్తాను,

[అని నిష్క్రమించును.

విదూ.—ఓహోయి, నీయదృష్టము మంచిది! ఈ ఆకాలపు పెరుగాలి వాసవదత్త నిన్ను తేమంగానే వదిలి వెళ్లింది.

రాజు.—వీ మూర్ఖుడా, నంలో పబడెడ వేమి? పోవుటలా దేవి పైకి తెలియ నీకుండ మనస్సులో వహించిన దీగ్భక్తిపమును నీవు కనిపట్టలేవైతివి, చూడు.

౧ ఆ బొమల ముడిచికొనియు మొగముఁ గద్దయు వాంచె,

వెడ నగియుఁ గట్టుక్కి నుడువదాయె,

అంతరశ్రుజడము నతీని విప్పదు,

నెరవెఁ గిన్నఁ జెలి వినీలి విడక.

౪౭

విదూ.—వెళ్లి నది దేవి వాసవదత్త. నీ మెదుకు ఇక్కడ ఆరణ్యరుదితం చేస్తూ 10 వుంటావు!

రాజు.—మూర్ఖుడా, దేవికోపమును నీవు కనవైతివి. కావున అన్నివిధములను దేవీప్రసాదనము తప్ప ఇంక వేరు పాయమును కనలేకున్నాను. మఱి రారమ్ము దేవినే లేర్చుటకు శోచితక పోవుదము. [అని నిష్క్రమింతురు.

కదళీగృహ మనెడు ద్వివీర్యాంకము సమాప్తము.

15

ప్రవేశము

[అంతట మదనిక ప్రవేశించును.]

మదనిక.—[అకాశమున] కాశాంబికా, నీవు భర్తకాడ కాంచనమాలని చూచి నానా లేదా? [చెవి యొగ్గి నిని] ఏ మంటావు? ఆమె వచ్చి వెల్లి ఎంతో సేవయింది అంటావా అయితే ఆమెని ఇప్పుడు ఎక్కడ చూడగల్గును! [ఎదురకాంచి] ఏమి ఇదే 20 కాంచనమాల ఇక్కడికే వస్తూ వుంది. కనక ఈమెదగ్గరికి వెళ్తాను.

[అంతట కాంచనమాల ప్రవేశించును]

కాంచ.—[సోక్త్యానముగా] బలే గట్టివాడవురా వనంకకుడా, బలే. ఈ సంధి విగ్రహచింతనా నీవు అమాత్యయోగోధరాయణ్ణి మించినావురా.

మద.—[చిరునగవుతో సమీపించి] ఒసే కాంచనమాలా, ఏమి చేశాడు 25 వనంకకుడు నేడు, ఈవిధంగా ఆతణ్ణి శ్లాఘించడానికి?

కాంచ.—ఓసే మదనికా, దీన్ని అడగడంచేత నీ కేమి ప్రయోజనం ? నీవు ఈరహస్యాన్ని దాచడానికి దంటవు గావు.

మద.—ఎవరియెడటను చెప్ప నని దేవిపాదములమీద ఓట్టుపెట్టుకొంటాను.

కాంచ.—ఆ టయి లే విను మరి, చెప్తాను, నేడు రాజగృహమునుంచి మరలి వెళ్లుతూ నేను చిత్రకాల ద్వారంబో వసంతకుడు సుసంగతతో ఆడుతున్నమాటలు గ విన్నాను.

మద.—[కొరకముతో] సగ్గ, చెప్పు ఆమాటలు ఎటువంటివో.

కాంచ.—సుసంగతకు డన్నమాట ఇది. అమ్మా సుసంగతా, ప్రియవయస్కుడికి అన్నభక్తికి సాగరికకన్న వేరే కారణం లేదు. కనక ఈ ఓపయంలో ప్రతీక రాన్ని ఆనందించు.

10

మద.—అందుకు సుసంగత యే మన్నచి ?

కాంచ.—అంతట అది యీలాగన్నది.—‘నేను దేవి చిత్రఫలకవృత్తాంతగచేత సందేహపడి సాగరికని నాచేగి కప్పగిస్తూ, నాకు శేషభ్యాన్ని కూటకట్టి బహుమానంగా ప్రసాదించినది ; ఆ శేషభ్యంతోనే సాగరికకి దేవీశేషము వేసి నేను కాంచనమాలశేషం వేసుకొని భర్తకడకు వస్తాము. నీవున్న ఈ చిత్రకాల ద్వారాననే కనిపెట్టుకొని వుండ 15 వలెకొంది. అంతట బండిగారి పొదటిగలమండపంబో ప్రభువునకు దానితో సంగమము కలుగుతుంది.’ అని.

మద.—ఓసే సుసంగతా, పరిజనవత్సలని దేవిని ఈవిధంగా వంచించి నీవు చెడిపోతావే.

కాంచ.—ఓసే మదనికా, ఇప్పుడు నీ జెక్కడికి వెళ్లుతున్నావు ?

20

మద.—అన్నభక్తశరీరు డైనప్రభువుయొక్క కుశలవృత్తాంతాన్ని తెలుసుకొని రమ్మని నిన్ను దేవిపంపిలే వెళ్లి నీవురావడం ఆలస్యం అయిన దని లిగులాందినదై, ఆమె నీకడకే కనుక్కొని రమ్మని నన్ను పంపినది.

కాంచ.—దేవిమనస్సు మిక్కిలి లిన్ననిది. కనకనే యిట్లు నమ్ముతుంది. [పరిక్రమించి చూచి] ఏమి ! ప్రభువు ఈలాగ అన్నభక్తతామిషచేత మదనబాధను 25 కమ్మతూ దంతతోరణవలభిమీద కూర్చుండి ఉన్నాడు. రామరి ఈవృత్తాంతాన్ని దేవికి చెప్పరాం.

[అని నీక్కి)మింతుడు.

ప్రవేశకము సమాప్తము.

తృ తీ యాంకము.

[అంతట వదనావధను నటించుచు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[ఉత్కంఠతో నిశ్చలించి]

- చ. స్మరశిఖితాపమున్ హృదయమా, సయిరింపుమ ; యిప్పు దీనికీన్
5 బరగదు శాంతి, బాలకయి వందురె దేల వృథా సదా యటల్ ?
పొరసియు నెట్టి కే నపుడు మూఁడుడ నై యిడనైతి నీపయిన్
జిరముగఁ జూదనద్రవసుషీమముఁ దత్కరపంకజాతమున్. ౪౮

అహో ఎంతయాశ్చర్యము ! అట్లే గదా.—

- తే. ప్రకృతిచేతను మన సస్థిరమ్ము, మఱియు
10 వీక్షణాగోచరము గుఱివెట్టి యేయ :
అట్టిదాని నాదుమనస్సు నెట్లు లేనె
మామఁ డొక్కమ్ముడినె యెల్లనారసముల ! ౪౯

[ఉత్కంఠము చూచి] ఓయి కనుమాయంధుడా,

- చ. అలుగులు చిత్తజాతునికి నై నె యటంచును, వాని కెందుల
15 త్యులుమముఁబోంట్లసంఖ్యలనియున్, జగమందుఁ బ్రసిద్ధమెప్పుడున్;
తలఁచ విరుద్ధ మయ్యె నది దర్పక నీయెడ; నీవు పుచితం
గొలిపితి వొంటిఁ గామిజనుఁ గొట్టి యసంఖ్య శిలీముఖంబులన్. ౫౦

[అగోచరించి] నేను, సింధుకోపమును లోలన నడంచుకొన్న దేవికంటి కగ్గమమున
యాదీపరాలు సాగరికకోసము ఎంత చింతింతునో అంత ఇట్టియవధను పాలయిన

- 20 నాకోసము చింతించను. అట్లే.—

చ ఎఱుగుదు రెల్లరం దనదున్పత్తము నంచు శిరంబు వాంచు ని
ద్దలు తమలోనఁ బ్రక్కొనఁ దన్ను గుఱించియె యంచు నుల్కెడున్,
పెరికతలన్ సఖు ల్నగిరఁ బెల్లుగఁ బూను విలక్షణావమున్ ;
మఱిఁగెడు నిట్లుప్రాణసఖి మానసనిష్ఠభయంబు పెంపునన్. ౫౧

- 25 ప్రియావార్తను విచారించుటకై వసంతకుని పంపియున్నాను. విలతామసించు
చున్నాడు !

[అంతట హృష్టుఁడు వసంతకుఁడు ప్రవేశించును.]

వసంతకుఁడు—[సంతోషముతో] హీహీ ! ఓహోహో ! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం.
ఇప్పుడు నావల్ల ప్రియవచనం వినడంచేత నాప్రియవయస్కుడికి ఎంతహృదయానందము
కలుగుతుందో అంతఆనందము కొకాంటిరాజ్యము రావడంచేతకూడా కలగలే దని అను
కొంటాను. కనక పెల్లి ప్రియవయస్కుడికి చెప్తాను. [చరిత్రమించి చూచి] వివి! ఇదుగో 5
ప్రియవయస్కుడు ఈదిక్కునే చూస్తూఉండడం చూడగా నాతోసమే ఎదురుచూస్తూ
వున్నాడని నోస్తుంది. ఇకణ్ణి సమీపిస్తాను. [అని సమీపించి] జయం జయం
ప్రియవయస్కుడికి. వయస్యా, నీఅదృష్టం పండింది ; నీకోరిక సిద్ధించింది.

రాజు.—[హర్షముతో] వయస్యా, ప్రియకు సాగరికకు కుశలమా !

విదూ.—[గర్వముతో] ఓహోయి, కర్వరంగా నీవే చూచి తెలుసుకొంటావు. 10

రాజు.—[సంతోషముతో] వయస్కుడా ప్రియను చూడనుగూడ చూచెదనా!

విదూ.—[అహంకారముతో] ఓయి, ఎందుకు చూడవు, బృహస్పతిబుద్ధివిభ
వాన్ని పరిహసించేవాణ్ణి నేను నీకు మంత్రినై ఉండగా !

రాజు.—[నవ్వి] ఇది చిత్రముగాదు, నీప్రభావమునకు మితి యెక్కడిది? చెప్ప
మఱి, విస్తరముగా వినఁగోరెద. 15

[విదూ.—చెవిలో ఇట్లు ఇట్లు అని చెప్పును.

రాజు.—[సంతోషముతో] వయస్కుడా ఇదిగో నీకు పారితోషికము.

[అని నేలనుండి తివిచి కడియము నొసంగును.

విదూ.—[కడియముం దాల్చి తన్ను తాఁ జూచికొని] ఈలా గగుగాక. శుద్ధ
సువర్ణకడియముతో అలంకృత మైనయీనాచేరిని ఇంటికి పెల్లి నాభార్యకి చూపిస్తాను. 20

రాజు.—[ఆకనిచేయి పట్టుకొని పోసక అత్రుచు] మిత్రమా, తర్వాతఁ జూపు
దువుగాని, ఇంకను కగలు ఎంతమాత్రము శేషించియున్నదో కనుంగొనుము.

విదూ.—[చరిత్రమించి చూచి సంతోషముతో] ఓయి, చూడు చూడు. మిక్కి
టంపుటనురాగము తనహృదయాన్ని ఈదుస్తూవుండగా ఇదుగో వేయిపెల్లల భగవానులు
సంధ్యావధువు వీర్పరిచినసంకేతస్థానానికి బోలె అస్తాద్రిశిభరపు అడవిపోతూవున్నాడు. 25

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] మిత్రుడా చక్కగా కనుంగొంటివి. కగలు
ముగిసినది. అట్లేగదా,—

చ అరద మి దేక చక్రము మహాధ్వము లోకమితంబు దాఁటియున్

సరగున వేకువన్ మరల సాగ నశక్త ముటన్నచింత నాన్

తర మిడి సౌజ శ్రేయోనగర దక్షిణ రశ్మి లె పైఁడిమాకు లౌ
హరిదురుచక్రమున నడపు చుక్కుడు నిల్చెను పశ్చిమాద్రిపై. ౫౨

మఱియు,

తే. పమయ మిది నాకుఁ బద్మాక్షి, చనగవలయు,

5 నిద్రితను నిన్ను మేల్కొల్పు నేనె వత్తు ;

ఇట్లని ప్రమాణ మొసరించునట్లు తోచు

నస్తమస్తకమునఁ గరం బత్తి హేళి.

౫౩

మఱి, లేలెమ్మ. — ఆమాధవీలతా మండపమునకే పోయి ప్రియతమా సంకేత
భవయమును నిరీక్షించుచుదము.

10 విదూ — ఇోభనముగా పలికినావు. [అని లేచి, చూచి] వయస్యడా, చూడు
చూడు. ఇదుగో చీకటిమొత్తము పలకలని వనరాజిపన్ని వేరాన్ని దట్టము చేస్తూ, దట్టంగా
బురదలు ధరించడంచేత వాస్తవంకంటే ఎక్కువబలుపుగా కనబడుతున్నట్టే అడవిపం
దులయొక్కాను అడవిదున్నలయొక్కాను కారునలుపుతో దిక్కుల నన్నిటిని కనబడ
కుండా చేస్తూ, వ్యాపిస్తూ వున్నది.

15 రాజు — [హర్షముతో, కలయం దిలకించి] వయస్యా, చక్కగా కంటివి. అట్లే
నుమా,—

తే క్రమ్ముఁ దొలిఁ దూర్జున, లాఁతికడను బిడప,

ముంచు నొయ్యన గిరితరువురభిదలను,

బలుపు గొని మాపు జనులదృక్పలము వెనుక,

20 హరగళద్యుతిఁ గెరలు మోహరపుటిపలు.

౫౪

మఱి దారి చూపు.

విదూ. — రావయ్యా, రా ప్రియవన్యడా.

[పరిక్రమింతురు.

విదూ — [నిరూపించి] వయస్యడా ఇదే మకరందోద్యానం, దగ్గరనే వుంది,
చెట్లబావశ్యం చేత ఒకటే చీటిమద్దగా వుంది. మరి యిందులో దారి గెలూగ అగ

25 పది తుంది !

రాజు — [గంధము నాస్మాణించి] వయస్యుడా, ముందు నడువుము. ఇట దారి మనకు చక్కగా తెలిసినట్టిదే గదా. అట్లే.—

మ ఇది సంపెంగలవాటి, యియదియె యాహృద్యంపునిర్గుండి, యి
యది జీ బై నకదంబపాళి, యిది సుమ్మా పాటలాపంక్తి; యి
ట్లుదితాస్మాతవిభిన్నగంధములచే నుర్విజము ల్గుర్తుగాఁ, 5
బదవిక్ వ్యక్తముగా నెఱింగితిఁ దమోద్వైగుణ్యసంఘాదైక్. ౪౫

[పరిక్రమింతురు.

విదూ.—ఓయి, ఇది మకరందపానంచేత మత్తెక్కిన లేంట్లు వాలడంచేత కిందికి
రాలతూవున్న పొగడపువ్వులపరిమళాన్ని దశదిక్కులకునెఱుపుతూవున్నది, మృదువైన
పచ్చలతోటిన్న పనశ్శిలలలోటిన్ని కట్టిన రాకట్టుమీది యీ నడకలో మన యడుగులకి 10
సుఖం గలిగిస్తూ వున్నది, మాధవీలతామండపం. ఇందు ప్రవేశించాను గదా. ఇక్కడనే
నీవు కూర్చో, నేను వెళ్లి దేవీవేషము వేసుకొనివున్న సాగరికని క్షణములో తోడ్కొని
వస్తాను.

రాజు.—వయస్యుడా, అటయిని త్వరపడుము.

విదూ.—వయస్యుడా, ఉత్తలంపడకు. ఇదుగో వస్తున్నాను. [నిష్క్రమించును. 15

రాజు.—అందాఁక నేనును పచ్చలరాతిన్నియమై గూర్చుండి ప్రియాసంకేత నమ
యమును నిరీక్షించుచుండెద. [గూర్చుండి గచింతముగా] అహో! కామిజనునికి తన
యిల్లాలికూటమిని పరిభవించువానికి శ్రోత్రచెలువమీద ఏమో పక్షపాతము! అట్లేగదా,
చ. దయితుముఖఃఖుఃఖుః బ్రేమవిశదం బగుచూపునఁ జూడ దల్కునఁ, 20
హోయలుగ నిక్కుఁజన్నుఁగవ నొత్తదు కంఠముఁగొఁగిలించుచోక, 20
నయమునఁ జిక్కఁ బట్టినను నన్దన నిమ్మని పల్కు మాటి, కి
ట్లయినను శిశ్పితస్థలము నందినకామిని ప్రీతిఁ బెంచెడిక. ౫౬

విమ! వసంకకుడు అలసించుచున్నాడే! ఈవృత్తాంత మీ మయిన దేవికి వాసవ
దత్తకు ఎఱుకవడి యుండునా?

[అంతట వాసవదత్తయు కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు] 25

వాస.—ఓ నే కాంచనమాలా, నిజమేనా నావేషముధరించి సాగరిక అర్చకప్రభుణ్ణి
అభినరిస్తుం దన్నమాట!

కాంచ.—కాకపోలే భట్టినికి నివేదించునా? కాక, చిత్రకాలికాద్వారానందు కూర్చున్నవిదూషకుడే నీకు తార్కాణ మగును.

వాస.—అటయిలే అక్కడికే వెళ్దాము.

కాంచ.—రా భట్టిసి రా.

[నరిక్రమింతురు.

5

[అంట కూర్చున్నవాఁడు మునుఁగిడికొన్నవాఁడు

వసంతకుఁడు ప్రవేశించుచు]

విదూ.—[చని యొగ్గి] చిత్రకాలికాద్వారాన అడుగులచప్పడు వినబడుతూ వుంది, కనక సాగరిక వచ్చిందని తలుస్తాను.

కాంచ.—భట్టిసి, ఇదే ఆచిత్రకాల, ఇందులో ప్రవేశించి వుండు. నేనున్న 10 వసంతుడికి నన్ను చేస్తాను. [అని చిటికె వైచును

విదూ.—[హర్షముతో నమిపించి చిఱునవ్వుతో] చుసంగళా, నీవు నరీగా వేసు కొన్నావే కాంచనమాలవేషాన్ని! మరి సాగరిక ఏదీ?

కాంచ.—[వ్రేలితో చూపుచు] ఇదుగో.

విదూ.—[చూచి ఆశ్చర్యముతో] ఈమె స్ఫుటంగా దేవి వాసవదత్తే.

15 వాస.—[అశంకతో ఆత్మగతము] ఏమి నీడు నన్ను ఆనవాలుపట్టినాడే! కనక వెడలిపోతాను. [అని పో నుంకించును.

విదూ.—అమ్మా, సాగరికా, ఇటు రావమ్మా.

[వాసవదత్త నవ్వి కాంచనమాలను చూచును.

కాంచ.—[ఆవహరించి వ్రేలితో విదూషకుని బెదరించుచు] హతాశుడా, 20 ఈమాట మరవకు.

విదూ.—త్వరగా వద, త్వరగా వద, సాగరికా. ఇదుగో కూర్చువిక్కున చంద్రుడు ఉదయిస్తున్నాడు.

వాస.—[సంభ్రమముతో ఆవహరించి] స్వామీ, మృగఽంధనుడా, నీకు నను స్కారము రవంతసేపు నీదేహమును మఱుగున ఉంచు, ఈశోపల ఇతని భావాను 25 బంధాన్ని చూస్తాను గాక. [అందఱు నరిక్రమింతురు.

రాజు — [ఉత్కంఠతో ఆత్మగతము] ప్రియాసమాగమము సమాసన్న మై యున్నను ఏమి యిది నాకునన్ను మిక్కిలి ఉత్తలపడుచున్నది. కాకేమి?

తే. ఇంచువిల్తునిశిఖ తొల్ల నేఁస దట్టు

లెట్టు లేచునొ పొందుసమీప మగుడు,

కారున న్నికటోదకాగమము దినము

5

పుటము వెట్టెడు గాదెయపూర్వగరిమ.

౫2

విదూ. — [విని] అమ్మ సాగరికా, ఇదగో ప్రియవయస్కుడు నిన్నేగూర్చి బాధిగాని తాళలేక యీలాగ పలుకుతూవున్నాడు. కనక నీ విట వుండు. నీవు వచ్చినా పని ప్రియవయస్కుడితో చెప్పి వస్తాను.

[వాసవదత్త శిరఃసంజ్ఞ నొసగుచున్నది. 10

విదూ. — [రాజును దఱిసి] వయస్యా, అహా నీవు వర్ధిల్లుతున్నావు. ఇదుగో నేను సాగరికను తెచ్చినాను.

రాజు. — [హర్షముతో తటాకున లేచి] ఏదీ ఎక్కడ ఎక్కడ?

విదూ. — [ఘ్రాసంజ్ఞతోఁగూడ] ఇదుగో.

రాజు. — ప్రియా సాగరికా,

15

మ. అమృతాంశుండు మొగంబు, కల్వలు కనుల్, హస్తంబులంభోజముల్;

విమలోరుల్ కదలోదరంబులు, బిసాభిఖ్యంబు లౌ బాహువుల్;

రమణీ, స్తోమకరాఖిలాంగకపు, మారక్రూరబాణాన్నిచే

గమలం గ్రాసిన నాదుగాత్రములకాఁక న్లోఁగిట స్మాన్పవే ౫౩

వాస. — [బాష్పములతో ఆపవారింది] కాంచనమాలా, ఈలాగు అర్చపుత్రుడు 20 స్వయంగా పలుకుతున్నాడు. మళ్లీ నాతో యేలాగ మాట్లాడుకాడో! అహా వి మాశ్చర్యము!

కాంచ. — [ఆపవారింది] భట్టిని, ఈలాగే ఇది. సాహసీకు లయినపురుషులు ఏమి చేయరు!

విదూ. — అమ్మ సాగరికా, ఎందుకు విశ్వాసము వహించి ప్రియవయస్కుణ్ణి 25 పలకరించవు? ఎప్పటికిన్ని నిత్యరోష యైనయావాసవదత్తజేవి పలికే దుర్వచనాలచేత ఈయనచేపులు చేఱిక్కిరాంయినని, నీ మధురవచనోపన్యాసము వాటికి సుఖ మొసగుగాక.

వాస.—[అపవారించి సరోవస్థితముగా] ఒసే కాంచనమాలా, నేను ఇటు
మంటిదానిను చేదులు పల్కెదానను, అర్థవసంతకు డైతే ప్రియంపదుడు.

కాంచ.—[అపవారించి, ప్రేతో బెదరించుచు] హతాశుడా, ఈమాట
మరవకు.

5 విదూ.—[చూచి] వయస్యుడా, చూడు చూడు, ఇదుగో కోపగించినకామిని
చెక్కిలితో నమూన డై మృగలాంఛనభగవానుడు తూర్పుదిక్కును వెలిపించుచు ఉద
యించినాడు.

రాజు.—[చూచి సస్పృహముగా] ప్రియా, చూడు చూడు.

క తనకాంతి నెల్ల నీయా

10 ననము హరింపంగ, రజనినాయకుఁడు బదుల్

పొనరింప నెక్కి గిరికొనఁ,

గను మదె నీమ్రాల, నూర్ధ్వకరతఁ దపించుక.

గీ

ప్రియరో, ఈతఁడు పొదలెంచుచు తనజడత్వమును ప్రకటించుకొన్నాడు
మహా ఎట్లనఁగా,

15 మ. నయనానందకరుండు గాఁడో, యరవిందశ్రీని ఖండింపఁడో,

నయనాంతేక్షణమాత్ర దిర్భకునికిఁ సామ్రాజ్యముం గూర్పఁడో,

ప్రియకందర్పఁడు నీముఖేందుఁ డుఱఁ, దా వేటిందుఁ డుప్పొంగునే?

స్మయమేనిక సుధచేతఁ, బూర్ణ మది నీసారోష్ఠబింబంబునక. ౬౦

వాస.—[రోషముతో మేల్కొనుంగు లివిచి] అర్థపుత్రా, నిజంగా నేను సాగరి

20 కను గాను, నీహృదయాన్ని నీవు సాగరికమీద వేసినందున నీకు వర్షమూ సాగరికా
మయంగానే కనబడుతూ వున్నది.

రాజు.—[చూచి వైలక్ష్యముతో అపవారించి] అయ్యో! అక్కటా! కట్టా!
ఏమీ జేవి వాసవదత్త! వయస్యుడా, ఇజేమి?

విదూ.—[విషాదముతో] వయస్యా, మరి వేరే మున్నది. ఇది మనకు ప్రాణ

25 గుండెహకరముగా వచ్చినది.

రాజు.—[కూర్చుండి కేల్కొట్టి] ప్రియా, వాసవదత్తా, మన్నింపు మన్నింపు.

వాస.—[అతనియెదురుగా కన్నీళ్లు కార్చుచు] అర్థపుత్రా, ఆలా గనకు,
ఈయక్షరాలు కేటొకతెపా లయినవి.

విదూ.—[అత్యగతము] ఇందులకు ఇప్పుడు ఏమి చేయవలెను ? కానీ, ఇట్లు అందునుగాక. [ప్రకాశము] అమ్మా, నీవు మహానుభావురాలవు. కనుక ప్రియవస్యుడి యీ యొక యవరాధమును మన్నించు.

వాస —అర్యా, వసంకకా, మరి తొలికూటమిలో నిప్పుముచేసి నేనే ఈయనకు అవరాధము చేసితిని, ఈయన నాకు చేయలేదు 5

రాజు.—ఇట్లు నాదోషము ప్రత్యక్షమై యుండఁగానే నేమి వచింతును! అయినప్పటికీ విన్నవించెదను.—

లే. దేవి, నీవదములకెంపు నే వెలార్తు
లాక్షీకము నాశిరముచే విలక్ష మతిని;
ఆస్యశశియందుఁ గోపగ్రహణనితముఁ
గెడపుదును నీకు నావయి: గృప గలిగిన.

10

౬౧

[అని పాదముల వ్రాలును.

వాస.—[చేతిలో వారిండుచు] అర్యపుత్రా, లే లే, అర్యపుత్రుని యిటువంటి హృదయాన్ని యెరిగియు మట్టి కొవగించునది లజ్జ లేనిది గదా. కనుక అర్యపుత్రా, నీవు సుఖ ముండు, నేను వెల్తును. [అని పో నుద్యమించును. 15

కాంచ.—భట్టిని, మన్నించు. ఈలాగ పాదాలలో పడినమహారాజును పదిలి వెళ్తే నీవు అవశ్యం వచ్చాత్తావంచేత దుఃఖపడతావు.

వాస.—పోవే బుద్ధిహీనురాలా; యిక్కడవచ్చాత్తాపాని కేమికారణ మున్నది? చాలు, వెల్తుం రా. [విష్కామింతురు.

రాజు.—దేవీ, మన్నింపు మన్నింపు. “దేవి, నీవదముల” ఇత్యాది మరల 20 వరించును.

విదూ.—లేవోయి లే, ఆమె వెళ్లింది దేవి వాసవదత్త.

రాజు —[మొగమెత్తి] ఏమి! ప్రసాదము సేయకయే పోయినది దేవి !

విదూ—ప్రసాదం చేయలే దంటా నేమి ? ఇప్పటికిన్ని అక్షకశరీరులుగా వున్నాము గామా? 25

రాజు.—వీ మూర్ఖుఁడా, ఏమి ఇట్లు నన్ను హేళనము చేసెదవు ? ఈ యనర్థము నీవలననే సంభవించినది. ఎట్లన,

చ. ప్రణయబహుళాకృతిప్రభవబంధుర రాగము గల్గి నావయి
గని యిటు నాకువాళము నకల్పితపూర్వము, జీచ్ఛపాటు గాఁ,

దనువు దొరంగ కున్నె దయితామణి మానిని? యేమి సెప్పుదురా,
ఘన మగుప్రేమలో స్థలితకంబును దుస్సహ మాట క్రొత్తయే? ౬౨

విదూ.—ఓయి, దేవి కోపము చెందినది, విమి చేయునో తెలియదు. మరి సాగరిక ఇక ప్రాణాన్ని ధరించడం దుష్కర మని నే ననుకొంటాను.

5 రాజు.—వయస్యుడా నేనును అట్లే తలంచుచున్నాను. హా! ప్రేయసీ! సాగరికా!

[అంతట వాసవదత్తావేశభారిణి సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ.—[ఉద్వేగముతో] ఈజీవితముతో ఈనగీతకాలముంచి వెడలిపవస్తూవున్న నన్ను నాపుణ్యన ఎవ్వరున్ను చూడరైరి. మరియిక్కడ నే నేమి చేయుదును?

10 [అని కన్నీళ్లు విడుచుచు చింతిల్లును.

విదూ.—వీమోయి, మూడుడిలాగ నిల్చిపోయినావు! ఇందు కేమయినా ప్రతీకార ములోచించు.

రాజు.—వయస్యుడా అదే ఆలోచించుచున్నాను. దేవిని ప్రసన్నురాలిని చేయుటగన్న వేణుసాయము కనబడదు. రా, అక్కడికే పోవము. [పరిక్రమించును.

15 సాగ.—[కన్నీళ్లతో నవ్వి] ఇప్పుడు స్వయంగానే ఉరిబోసుకొని ప్రాణము విడవడం మేలు. ఆలాగే చేస్తాను. సంకేతవృత్తాంతము తెలిసిపోయినయిప్పుడు నుసం గతవలె జీవితేత ఆవమానపడి బ్రతికివుండడం సరిగాదు. కనక ఆశోకవృక్షముకింద నాయాయిష్టం శురవేర్చుకొంటాను! [అని పరిక్రమించును.

విదూ.—[విని] ఉండవోయి ఉండు అడుగులచప్పుడు వినబడుతూవుంది. ఒక 20 వేళ జేమియే పచ్చాత్తావము పొంది మల్లీ వచ్చినా వచ్చునని అనుకొంటాను.

రాజు.—వయస్యుడా మహానుభావురాలు నుమీ జేవి, ఒకవేళ అట్లే చేసినను చేయును, కావున త్వరగా కనుగొనుము.

విదూ.—నీయాజ్ఞ. [అని పరిక్రమించును.

సాగ.—[నమింపించి] కనుక ఈ బండిగురివెందటిగతో ఈ ఆశోకవృక్షములా 25 ఉరిదీసుకొని ప్రాణము వదలుతాను. [అని లీగతో రాదుచేసికొనుచు] అయ్యో నాయనా! అయ్యో అమ్మా! నే నిప్పుడు ఆశలైనై మందభాగ్యును మడిసి పోతున్నాను. [అని మెడకు లీగయురించి దగిలించుకొనును.

విను.—[చూచి] ఎవ రీమె! ఏమి వాసవదత్తాజేవియే! [సంభ్రమముతో దిగ రగా] వయస్యా, కావనోయి కాపు. ఇదుగో జేవి వాసవదత్త ఉరిబోసుకొని ప్రాణమ వదులుతూ వున్నది !

రాజు.—[సంభ్రమముతో నమిపించి] వయస్యా, ఏదీ ఏదీ !

విను.—ఇదుగో ఇక్కడ.

5

రాజు.—[మెడనుండి ఉరిం దివియుచు] ఓసి సాహసకారిణీ, ఏమి యీ యకార్యము చేసెదవు ?

తే. కంఠగత మయ్యెఁ బ్రాణంబు కలికి నాకు,

నీకుఁ బాశంబు కంఠసన్నిహిత మగుదు ;

అపహతస్వార్థ మగుట నీయత్న మిట్లు

10

వదలు మీసాహసంబును బ్రాణదయిత !

౬3

సాగ.—[రాజును చూచి] అహో! ఏమి ప్రభువే! [హర్షముతో ఆశ్చర్యము] నిజముగా ఈయన్ని చూడగానే నాకు మళ్లీ ప్రాణంమీద ఆశ కలుగుతూవుంది. కా కేమి! ఈయన్ని చూచి ధన్యురాలినై సుఖంగా ఉరిబోసుకొని ప్రాణం వదులుతాను. [ప్రకాశము] నన్ను వదులు ప్రభూ, నన్ను వదులు. పరాధీను రాలినిగదా నేను! నాకు 15 మరణానికి ఇటువంటి నయము మళ్లీ దొరకదు. నీవున్న జేవియెడల అపరాధిని గాక ఉండువు. [అని మరల మెడకు పాశమును తగిలించుకొన నుంకించును.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] ఏమి నాప్రియ సాగరికయా! [అని కంఠమ నుండి పాశమును తివించివైచి]

మాలిని.

20

విడుము విడుము గోలా వెట్టియీసాహసంబుక ;

విడుము విడుము దీనిక వే లతాపాశకంబుక ;

వడిఁ దరలిననాజీవంబు నిల్పక సుధాంగీ

వడి నిడు మలుతన్నీ బాహుపాశంబు నాకుక.

౬౪

[అని బాహుపాశమును తివించి తనకంఠంబున నుంచుకొని స్వర్ణసుఖము నభివృద్ధి నయించి విదూషకుంగూర్చి] నకుఁడా, ఇది మేఘములేనివృద్ధి.

విను.—ఓహో! ఆలాగే యిది, ఆకాలపునుడిగాలి యై వాసవదత్తాజేవి రాకుంటే.

[అకట వానవదస్త్రము కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు.]

వాన.—ఓసీ కాంచనమాలా, అలాగునపాదాష్టో బడినఅర్యపుత్రుణ్ణి ధిక్కరించి రావడంచేత నేను మిక్కిలి నిష్ఠురంగా వర్తించితిని. అందుచేత ఇప్పుడు పెళ్లి స్వయం గానే అర్యపుత్రుణ్ణి ఊరడిస్తాను.

5 కాంచ.—దేవి తప్ప యీలాగ చెప్పగలవారు మరెవ్వరున్నారు ! అకడే దుర్జనుడు కావడం మేలుగాని, దేవి కఠినురాలు కాగూడదు. మరి రా దేవీ, రా.

[పరిక్రమింతురు.]

రాజు.—ఓసీ దేవా, నీమి ఇప్పుడును నీవు ఉపేక్షచేత నా మనోరథమును విఫలము చేయుచున్నావు ?

10 కాంచ.—[చెవి యొగ్గి] భట్టిని, ఈచెంతనే ప్రభువు మాటలాడుతూవుండడం చూడగా నాకు తోస్తున్నది నీన్నే ఓదార్చడానికి వస్తున్నాడని. కనక భట్టిసేనమీసించు.

వాన.—[హర్షముతో] ఆయనకు కనబడకుండా వెనుకవైపు పెళ్లి కంఠము కాగి లించుకొని ప్రసాదించ జేస్తాను.

విదూ.—అమ్మా సాగరికా, భయము మాని ప్రియవయస్కుణ్ణి పలకరించు.

15 వాన.—[విని విహదముతో] కాంచనమాలా, నీమి ! సాగరికమాడా ఇక్కడనే ఉన్నది ! కనుక విందాముగాక శర్వాక సమీపిస్తాను. [అని అట్లు చేయును.

సాగ.—ప్రభూ ఎందుకు ఈకపటదాక్షిణ్యము ? నీకు ప్రాణముకంటె ప్రియమైన దేవియెడల మళ్ళీ యెందుకు అపరాధి వపుతావు ?

రాజు.—ఓసీ అన్యకము చల్కుచున్నావు. ఎట్లనగా,

20 ఉ. ఊరుపుల్ గురవస్తనము బుద్ధవిడిక వడకక వడంకిలిక,

చేరగ బొమ్మ లంఘులను జేరితి, మానితఁ దియ్యక బల్కిలిక ;

అరహి దేవి కేఁ గులజతార్హతఁ జేసిడి నేనమాత్ర మాఁ,

గూరిమినో రసోద్ధరముఁ, గ్రుచ్చితి నీయెడనే తలోదరీ. ౬౫

వాన.—[సమీపించి రోషముతో] అర్యపుత్రా, ఇది తగును ! అర్యపుత్రా, ఇది 25 తగును !

రాజు.—[చూచి వైలక్ష్యముతో] దేవి, కారణము లేకుండ నన్ను నిందించుట కరిగాదు. నీవే అనుకొని వేషసాదృశ్యము చేత మోసపోయి నే నిక్కడికి వచ్చితిని. కావున క్షమింపుము. [అని పాదముల వ్రాలును.

నాన—[రోషముతో] ఆర్యపుత్రా, లేలే. విలయివృక్షిన్ని సహజాభిజాతజనిత యైన సేవచేత దుఃఖ మనుభవిస్తావు ?

రాజు.—[స్వగతము] అహో దీనినికూడ దేవి విన్నదే ! కావున ఎల్లవిధములను దేవీప్రసాదసమునుగూర్చి నిరాశుడ నైతిని. [అని యథోముఖుడై యుండును.

విదూ.—అమ్మా, నీవే ఊరిబోసుకొని ప్రాణం వదులుతూ వున్నా వని నేను సామ్యముచేత మీసపోయి నేను ప్రియవయస్కుణ్ణి ఇక్కడకి తోడ్కొని వచ్చినాను. నామాట నమ్మవేని చూచుకో ఈఉరి తీగని. [అని లతాపాశమును చూపును.

వాస.—[రోషముతో] ఒసే కాంచనమాలా, ఈ లతాపాశముతోనే కట్టి యీ బానిస్టి కట్టుకో. ఈదుర్విసయపు కన్యను ముందర నడిపించు.

కాచ.—దేవిగారియాజ్ఞ. [లతాపాశముతో వసంతకుని కంఠమును కట్టి, 10 కొట్టును.] హతాశుడా, నీయవిసయానికి ఫలము అనుభవించు. దేవి దుర్వచసములచేత చెవులు చేదక్కిన వన్నావే అమాటని జ్ఞప్తికి తెచ్చుకో. సాగరికా, నీవున్న ముందర నడువు.

సాగ.—[స్వగతము] పుణ్యము చేసుకొని నాకు నాయుచ్చప్రకారము మరణించడానికికూడా వల్లపడ రాయెను. 15

విదూ.—[విసాదముతో] పయస్కుడా, దేవిగారిచెఱిలో మృతి చెందేనన్న కలుచుకో. [అని రాజును చూచును.

[వాసవదత్త రాజును చూచుచు, సాగరికను వసంతకునిం గొని, కాంచనమాలతోకూడ నిష్క్రమించును.

రాజు.—[భేదముతో] కటకటా ! కటకటా ! 20

మ తలఁగెన్ దేవిముఖంబు బెట్టిదపుఁగాంతాళాన న్ని ధ్గేక్షులక ;
బలుగోహా రిడ దేవి సాగరిక నిర్భగ్నాత్త యయ్యెన్ వెఱక ;
చెలికానిం జెఱ వై చె దేవి: యిట నేచేతం దలంతుం గటా !
కలగుం దై తిని మువ్వెత్త మునిఁగి:యింకంగందునోనిర్వృతిక ! ౨౬

మఱి యివ్వదు ఇక్కడ నుండిన నేమి ప్రయోజనము? దేవిసే ప్రసన్నును చేయు 25
టకు లాఁగితికే పోయెదను. [అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సుకేత మనుశృతీయాంకము సమాప్తము.

ప్ర వేశ క ము

[అంతట రత్నమాల గేలకొని నబాష్ట సుసంగత ప్రవేశించును.]

సుసం.—[వకరుణముగా నిశ్చలించి] అయ్యో ప్రియసఖ! సాగరికా, అయ్యో లక్ష్మణికా, హా నభజనవత్సలా, అయ్యో ఉదారశీలా, హా సౌమ్యదర్శనా, ఎక్కడికి వెళ్లినావు? నాకు బదులు పలకవే. [అని యెడ్చుచు. ఊర్ధ్వము చూచి నిశ్చలించి] అయ్యో హతవిధి! కరుణాహీనుడా! అటువంటి ఆ అరుదైన సౌందర్యంతో నృజించినవాడవు ఎందుకోస మని ఇటువంటి ఆవస్థ పాలు చేసినావు. అందువల్లగదా, స్త్రీగుణభి ప్రాణంమీద ఆక వదులకొని ఈరత్నమాలని ఎవడైనా బ్రాహ్మణిచేత పెట్టుమని చెప్పి నాచేత నుంచినది. మఱి అందుకోసము ఎవరినైనా ఒకబ్రాహ్మణి నెదకుతాను.

10 [నేపథ్యమువైపు చూచి] ఆహా! ఏమి! ఇమిగో బ్రాహ్మణు వసంతకయ్య, యిక్కడికి వస్తున్నాడు, ఈయనకే ఇస్తాను.

[అంతట హృష్టుడు వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

వసం.—హీహీ బలిబలి ప్రియవయస్కుడు అలక తీర్చుగా, దేవి వాసవదత్త మహా త్మరాలు ఇచ్చుడు నన్ను చెఱునుండి విడిపించి తనచేతులతో తానే పెట్టిన మోదకాలని

15 15 లడ్డుకాలని కడుపునిండా లినిపించినది. మరిన్ని, ఈకట్టువలి పాలబోడున్నా ఈ కర్ణా భరణాలను ఇచ్చినది. మరి వెళ్లి ప్రియవయస్కుణ్ణి చూస్తాను.

[అని పరిక్రమించును.]

సుసం.—[ఏమియు జటాలన సమీపించి] వసంతకయ్యా, నీవు ఒక్క నిమిషం నిలు.

20 విదూ.—[చూచి] ఏమి సుసంగతా, సుసంగతా, ఏమిస్తున్నావేమి? సాగరికకి ఏమయిన అపాయం కలిగిందా?

సుసం — వసంతకయ్యా, చెప్తాను విను. పాపము! దాన్ని దేవి ఉజ్జయినికి పంపి నట్లు ప్రవాద కల్పించి అర్ధరాత్రి వేళప్పుడు ఎక్కడికో తెలియను, లీసికొని పోయింది.

విదూ.—[ఉద్వేగముతో] అయ్యో సాగరికమ్మా! ఆసాధారణ సౌందర్యభిరు

25 25 రాలా, హామృదుభాషిణి, ఎక్కడున్నావు? నాకు బదులు పలకు. నీమోద బొత్తిగా కనికరం లేక దేవి ఈలాగ చేసింది!

సుసం — వసంతకయ్యా, చెలి ప్రాణంమీద ఆక వదులకొని ఈరత్నమాలని వసంతకయ్యచేతులూ అర్పించ మని నాచేతి కిచ్చింది. కనుక దీన్ని తుచ్చుకోవయ్యా.

విదూ.—[సభాష్పము సకరుణము చెవుల మూసికొని] సుసంగతా, ఇటువంటి యాప్రస్తావనా దీన్ని పుచ్చుకోవడానికి నాకు చేయి యేలాగు ఆశుతుంది!

[ఇరువురు నేడ్తురు.

సుసం.—[అంజలి కూర్చి] అయ్యా ఆమెకే అనుగ్రహం చెయ్యడంగా దీన్ని పుచ్చుకో. 5

విదూ.—[చింఠించి] ఆలాగే కానీ, లేదీనితో సాగరి కావరహాసీడితుడికి ప్రియ వయస్కుడికి ఏదోదం కలగజేస్తాను.

[సుసంగత వసంతకునిచేత రత్నమాల నుంచును.

విదూ.—[గ్రహించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] సుసంగతా, ఇటువంటి యాయలం కారం సాగరిక విలాస వచ్చింది? 10

సుసం.—అయ్యా, నేనే ఆమెని కుతూహలపడి అడిగినాను; ఆమె ఈలాగ చెప్పింది.

విదూ.—ఆమె ఏమి చెప్పింది?

సుసం.—అంతట ఆమె మీదు చూచి, నిట్టూర్పు పుచ్చి; 'నీకు దీనికథ ఎందుకే?' అని పలికే విడవసాగింది. 15

విదూ.—ఆమె చెప్పినట్లే, సామాన్యులకి దొరకని యాయాభరణం చూస్తేనే తెలుస్తూవుంది, ఆమె యెవరో గొప్పయింట పుట్టింది దని. సుసంగతా, యిప్పుడు ప్రియ వయస్కుడు ఎక్కడున్నాడు?

సుసం.—అయ్యా, ఇల్లిడుగో ప్రభువు దేవిగొట్టిలోనుంచి వెడలి పటికరాతిలిగిన్న మంటపానికి వెళ్లిరాడు. నీవున్న వెళ్లు. నేను వాసపదత్రాదేవి కొలువుకు వెళ్తాను. 20

[విష్కృ)మింతురు.

ప్రవేశకము ముగిసినది.

చతుర్థాంకము.

[అంతట రాజు ఆసనస్థుఁడు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[చింతించి]

చ. హనుసము గొల్పువర్తనము, హాళి, ప్రియోత్పలు, మాయ బాసలు
5 జరణనతుల్, విలక్షితయు, సారెకు నెచ్చెలు లాడుసాంత్యముల్
తెరలుపవాయె నాక్రియను దేవిరహృదనుదానె యేక్రియ
బ్రరుదిత యై తుదిగ గడిగి వైచెనొ దేవి నిజాశ్రుధారచే. ౬౭

[ఉత్కంఠతో నిట్టూర్పు పుచ్చి] ఇట్లు దేవి ప్రసన్నురాలైనందున ఇచ్చడు
కేవలము సాగరికచింత యొక్కటే నన్ను బాధించుచున్నది. ఏల యన—

10 తే. తామరసగర్భసుకుమారతనువు దయితే
యపుడు నవరాగకంఠగ్రహమునఁ గరఁగి
తోడ మరుముల్కులకు నైనతూంట్లవెంట
నాయెడఁగ జొచ్చిన దటంచు నాతఁడవు. ౬౮

[చింతించి] మఱి నావిక్రమస్థాన మెవఁడో అవసంతకునిఁగూడ దేవి చెఱిలో

15 వైచినది. ఇక నెవరితోఁ జెప్పకొని బాష్పములు విడుతును. [అని నిట్టూర్చును.

[అంతట వసంతకుఁడు ప్రవేశించును.]

వసం.—[వర్తిక్రమించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] బలారే, ఇడుగో ప్రియ
వయస్సుడు ఎడతెంపులేని వలవంతచేత కృశించివున్నా అద్భుత మైనలావణ్యం కలవా
డై ఉదయించిన విదియచంద్రునిలాగ మరీ ప్రకాశిస్తువున్నాడు. [సమీపించి] నీకు
20 మేలుకలగుగాక. ఓహో బో! వర్ధిల్లుతున్నావు; నేను దేవితలులలో బద్ధవృత్తికి మళ్లీ
ఈశ్వరోలే నన్ను చూచినాను గదా.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] ఆహాహా! వసంతకుఁడు వచ్చినాఁడు! మిత్రమా
నన్ను కొనిలించుకొమ్ము.

విదూ.—[కొనిలించి] వయస్సుడా, దేవి నన్ను అనుగ్రహించినది.

రాజు.—దేవీప్రసాదము నీవేషముచేతనే తెలియుచున్నది. మఱి చెప్ప మిప్పుడు సాగరికవార్త యేమో.

[విదూ—పైలక్ష్యముతో అధోముఖుఁడగుచు.

రాజు.—వయస్యా, చెప్ప వేమి?

విదూ.—నీకు అప్రియాన్ని చెప్పలేకున్నాను.

5

రాజు.—[ఉద్వేగముతో, సంభ్రమముతో] వయస్కుఁడా అప్రియ మెట్లు? ఏమి జీవితమును వదలనే వదలినదా ప్రియ? అక్కటా! ప్రియా సాగరికా!

[అని మూర్ఛను నటించును.

విదూ.—[సంభ్రమముతో] ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు ప్రియవయస్యా.

రాజు.—[ఊరడిల్లి కన్నీళ్లతో]

10

లే. నను నదక్షిణు విడుపు ప్రాణంబులార,
దక్షిణుల రగుఁ దోరి;హితంబు వినుచు;
వడిఁ బటనరేని చెడుదురో వెడఁగులార,
యిప్పటికె దూర మేఁగు మత్తైభయాన

౧౯

విదూ.—అయ్యో అంతదూరం శంకించకు. సావము! ఆమెను దేవి ఉజ్జయినికి పంపిం దని వినితి. అందుచేత నేను అప్రియ మని చెప్పితిని.

రాజు.—ఏమి ఉజ్జయినికి పంపినదా? అహో నాయందు కొంచె మయినను కని కరము లేదాయెను దేవి! వయస్కుఁడా, అట్లని నీతో ఎవరు చెప్పివారు?

విదూ.—సుసంగత చెప్పింది. మరి ఒకటి, ఏఉద్వేగ్యంచేతనో ఆమె నాచేతికి ఈరత్నమాలను పంపించింది.

20

రాజు.—ను తెందులకు? నన్ను అడించుటకే. కావున తెమ్ము.

[విదూవకుఁడు అందిచ్చును.

రాజు.—[త్రైకొని రత్నమాలను చరికించి ఎడయం దుంచుకొని] అహహ!
క. పడఁతుక కంఠాశ్లేషముఁ

బడసియు నీరత్నమాల ప్రభ్రష్టంబై

25

పడి సమదశలో సఖివలె

దడయుక యోదార్పు నాదుతనువుం గంటే.

౩౦

వయస్యా, నీవు దీనిని తాల్చుము, అందువలన నేను దీనినేని కనుచు భృతిం జెందెదను.

విదూ.—నీయాశ్చ.

[అని కంఠమునం బొల్పును.

రాజు—[సభాష్టము నిశ్వసించి]వయస్యాదుర్లభముగదా క్రియాదర్శనము ఇక!

విదూ.—[భయముతో దిక్కులు చూచి] ఓయి అలాగని బిగ్గరగా అనకు. ఒక వేళ దేవికి చెప్పేవారు ఎవరైనా ఇక్కడ తిరుగుతూ వుండేను.

5 [అంతట బైత్తము కేలం గలది వసుంధర ప్రవేశించును.]

వసుంధర.—[సమీపించి] జయంజయం వీలినవారికి. ఇదుగో రుమణ్వంతుడు గారి మేనల్లుడు విజయవర్మ వీలినవారి కేమో నివేనించడానికి వచ్చి ద్వారములో కని పెట్టి వున్నాడు.

రాజు.—వెంటనే అతనిం బ్రవేశపెట్టుము.

10 వసుం.—వీలినవారి ఆశ్చ [అని నిష్క్రమించి] విజయవర్మను తోడ్కొని మరల ప్రవేశించి విజయవర్మా వారుగో దొరవారు, దగ్గరికి కెళ్లు.

విజయవర్మ.—[సమీపించి] జయము జయము వీలినవారికి. దేవా, రుమణ్వంతుని విజయముచేత వీలినవారు వర్ణిల్లుచున్నారు.

రాజు.—[వరితోషముతో] విజయవర్మా, కోసలలను జయించిరా?

15 విజ.—వీలినవారి ప్రభావముచేత.

రాజు.—బో! రుమణ్వంతుడా బో! స్వల్పకాలములో గొప్పప్రయోజనము సాధించితివి! విజయవర్మా, చెప్పుము కడు విరివిగా విన్నోరువున్నాను.

విజ.—దేవరా, చిత్తగింపవలయును. మేము ఇటనుండి వీలినవారియాశ్చ చేత కొలదిసములకే అనేకగజతురగపదాతిదుర్గుర మయినను సోపేనతో పోయి వింధ్యదుర్గ 20 ఘోరైన కోసలరాజు ద్వారము ముట్టడించి సేనలను ఆయా యతావుల పన్నుదొడంగితిమి.

రాజు.—అంతట! అంతట!

విజ.—అంతట కోసలరాజు అతిగర్వముచేత అపమానము సహించ లేక ప్రధాన మైన తనదం డంతయు సన్నద్ధము చేసెను.

విదూ.—ఓయి వడివడిగా చెప్పి ముగించు. నాగుండె అదురుతూ వుంది.

25 రాజు.—అంతట అంతట!

విజయ—దేవా, అతడు నిశ్చయము చేసికొని,—

ఉ. పంక మెలర్ప వింజమును బాసి, యశం దెలిరించి తా రుమ
ణ్వంతుని లాఠివింజమున నా గజతః దశదిక్కు లొత్తుచు,

దంతులచేఁ బదాలిగమిఁ ద్రచ్చుగ, నీతడడర్పు చంపఱ్ఱ
జింతిసేడ్చిఁ బేర్చి కదిసెఱ్ఱ రిపు నెక్కటిఁ బోర గ్రక్కునఱ్ఱ. 20
మఱియు,

క. కత్తులు జొమిడికములపై
హత్తి పగిల్చినవి, నెత్తు లగలెఱ్ఱ, మిగులఱ్ఱ 5
నెత్తురుచేటులు వాఱెఱ్ఱ,
మొత్తుల మిడుఁ గుటులు దూల మోగెఱ్ఱ గుటువుల్.

తే. గుంటి యిడి కోసి రిరుపరి నొంటిరీలు;
క్షణములో ముఖ్యబలములు సదిసిపోయె;
రాజు.—ఏమి! మన బలములు గూడ భగ్గుములా ? 10
విజ.—

అంతఁ గోసలు దలఁపడి హంతకారి
యెక్కటిఁడు రుమణ్యుఁడు డుక్కుమడఁచె. 20

విదూ.—జయం జయం నీకు. మనకు జయంవచ్చినది. [అని నృత్యము సేయును.
రాజు.—బభీ! కోసలబభీ! బభీ! శత్రువులు సయితము నీ పురుషకారమును ఇట్లు 15
మెచ్చుచున్నారు! నీ మృత్యువఱకుడ క్షణమునుమా. తర్వాత తర్వాత ?
విజ.—దేవా అంతట రుమణ్యుఁడు కోసలదేశమున నాయన్నను జయవర్మను
నియమించి వీనుఁగుసిండ్లు లోనుగా గాయపడిన మనబలము వంకయు తోడ్కొని
మెల్ల మెల్ల నివయనములలో వచ్చుచున్నాఁడు.

రాజు.—వసుధరా, నాప్రసాదముయొక్క విభవమును చూపు చుని యాగంధ 20
రాయణునితో చెప్పము.

వసుం.—వీలినవారియాజ్ఞ. [అని విజయవర్మతో నిష్క్రమించును.

[అంతట కాంచనమాల ప్రవేశించును.]

కాంచ.—దేవి అజ్ఞాపించింది,— ఒకే వెళ్లి ఈవింద్రజాలికుణ్ణి ఆర్యపుత్రుని
దరిశనం చేయించు అని. [పరిక్రమించి చూచి] ఇక్కడో ప్రభువు. మరి యాయన 25
దగ్గరికి వెళ్తాను. [సమీపించి] జయం జయం వీలినవారికి. దేవరా, దేవి విన్నపిస్తున్నది,
ఉజ్జయినినుంచి వచ్చినాడు ఈ వింద్రజాలికుడు, శంబరసిద్ధి అని యింతడిపేరు. ఇతణ్ణి
వీలినవారు చూడవలె నని.

రాజు.—మాకును బంధ్రజాలికునియందు కుతూహలము కలదు. కావున శీఘ్రముగా ప్రవేశపెట్టుము.

కాంచ.—ఏలినవారియాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించి నెమిలికుంచె కేలంగల బంధ్రజాలికునిగోఁ గూడఁ బ్రవేశించి.] ఇటురా అయ్య, ఇటురా.

5

[బంధ్రజాలికుడు పరిక్రమించును.

కాంచ.—పీరుగో ఏలినవారు. నీవు దగ్గరికి వెళ్లు.

బంధ్రజాలికుడు.—[నమిపించి] జయం జయం ఏలినవారికి. [కుంచెను త్రప్పి బహువిధముల హాస్యము గావించి]

క. దండ మిడుం డీంద్రునికే

10 దండ మిడుం డీంద్రజాలదైవ ముతడె గా;
దండ మిడుండు శంబరునికి,
దండ మిడుండు మాయ కతడె దైవతముగదా.

23

దేవరా,

క. భరణీతలమున శశి, నం

15 బరమునఁ బర్వతము, నీట వాయువయస్కుక,
ఃరిమథ్యావ్నంబున నిసి,
బరఁగించెద, నానతిమ్ము వసుధారమణా.

24

క. హరిహరచతుర్ముఖులనుక,
సురలక సురరాజు, నీకుఁ జూపెదనయ్యా;

20 సురసిద్ధచారణవధూ
వరహాల్లిసములఁ జనల వజ్జలింతు నయా.

25

కాశేమి,

తే హెచ్చుపల్కు లేల? హెచ్చరింతువయ్యేని,
యీవు దేనిఁ జూడ నిచ్చ గొనుదొ,

25 దాని దెచ్చి నీకు దరిసింతు దేవరా,
గురుని మంత్రప్రహమ గుటికి రాఁగ.

26

విదూ.—వయస్య, హెచ్చరికగా వుండు ఇతడిదైర్ఘ్యం చూస్తే ఇతడు ఇంతా చెయ్యగలవాడే.

రాజు.—భద్రా, ఉండు రవంత. కాంచనమాలా, దేవితో విన్నవించుము. “మీ వాడే యీ యైంద్రజాలికుడు. ఈ ప్రదేశమును విజనముం గావించితిమి. కావున నీవును రమ్మ, కలసియే చూతము.” అని. 5

చేటి.—వీరినవారియజ్ఞ[అని నిష్క్రమించి వానవదత్తతోఁగూడ ప్రవేశించును.

వాన.—కాంచనమాలా, ఉజ్జయినినుంచి వచ్చినవా డని నాకు ఆ యైంద్రజాలి కునిమీద కక్షపాతం కలదు.

కాంచ.—ఇది దేవికి పుట్టింటిమీదిగౌరవం కదా. రా మరి దేవీ రా.

[అని పరిక్రమించును, 10

కాంచ.—భట్టిసీ, నీరుగో వీరినవారు, నమిపించు దేవీ.

వాన.—[నమిపించి] జయం జయం ఆర్యపుత్రుని.

రాజు.—దేవి, ఈతఁడు పెల్లుగా గర్జిల్లుచున్నాఁడు. ఇతనివిద్యను ఇటనే చూతముగాక. [వానవదత్త కూర్చుండును.

రాజు.—భద్రా, చూపుము నానావిధ మయిన యింద్రజాలమును. 15

వింద్ర.—వీరినవారియజ్ఞ. [నానావిధముల నాట్యమాడిఁజూచెను త్రిపును “హరిహర” ఇత్యాది మరల పఠించును.

[అందఱును ఆబ్బురపడి, చూతురు.

విదూ.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం.

రాజు.—దేవీ, చూడు చూడు. 20

మ. అతఁడే బ్రహ్మ సరోజమందతఁడే చంద్రాపీఠం డంబాసఖుం,
డతఁడే శాశ్వతగదానిచక్రగచతుర్వస్తుండు లక్ష్మీయుతుం,
డితఁడై రావణవాహు డింద్రుండు సురాధీశుండు వీరల్ సురల్,
నుతమఁజీరవల్ నభంబున నటించు ర్విరే దేవాంగనల్. 22

వాన.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం

25

విదూ.—[అపవారించి] ఓడిమూర్ఖుడా, వింద్రజాలికుడా, నీమి ప్రణామనం ఈ దేవతలని ఆచారాలని చూపడంచేత? ఈతని సంతోషంతో నీకు కనిపించే సాగరికని చూపించు.

[అంతట వసుధర ప్రవేశించును]

వసుం.—[రాజును దఱిసి] మంత్రి యాగంధరాయణులుగారు వీలినవారిచరణ ములకు విన్నపిస్తున్నారు. వీనుంటే “విక్రమబాహువు కంచుకి బాధ్రవృషనితోగూడ తనప్రధానమంత్రిని ఈయనను పనుభూతిని పంపించినాడు. కావున ఈ శోభనమహూర్తమందే వీలినవారు ఈయనకు దర్శక మొనగుట తగును, నేనును కార్యశేషములు ముగించుకొని ఇప్పుడే వచ్చెదను.” అని.

వాస —అర్హపుత్రా, ఇంద్రజాలము ఉండనీ. మాతులగృహమునుంచి అర్హుడు ప్రధానమంత్రి పనుభూతి వచ్చిఉన్నాడు. ఆయనను చూడుము అర్హపుత్రా.

రాజు —దేవి చెప్పినట్లే చేసెద. [పంద్రజాలికునితో] భద్రా, ఇప్పుటికి నీవు 10 విశ్రమించుము.

పంద్ర—[మరల కుంచెం ద్రిప్పుచు] దేవరయాజ్ఞ [అని నిష్క్రమించుచు] ఇంకొక్కటి నా విద్య వీలినవారు అవశ్యం చిత్తగించవలెను.

రాజు.—కానీ తర్వాత చూచెదము.

వాస—కాంచనమాలా, నీవు వెళ్లి ఇకనికి బహుమాన మియ్యి.

15 చేటి.—దేవియాజ్ఞ. [అని పంద్రజాలికునిం దోడ్కొని నిష్క్రమించును.

రాజు.—వనంక కా, ఎదురువోయి పనుభూతిని తోడ్కొని రమ్మ.

విదూ.—దేవరయాసతి. [అని నిష్క్రమించును.

[అంతట బాధ్రవృషుడును, వసంతకునివలనం బ్రత్యుద్గమన సత్కారముం బొందు చు వసుభూతియు, ప్రవేశింతురు]

20 విదూ.—రావలెను అమాత్యుడు రావలెను.

పనుభూతి—[కలయం గాంచి] అహో! వల్సేశ్వరుని ప్రభావము! అట్లే గదా.

మ. జయహస్తా గని డిల్లబోయి, కని టేచ్చుక వల్లభాశ్వంబులక,

ఖయి నై గీతికి, రాజగోష్ఠి యీ మాకర్ణించి, సాద్యస్కవి

స్మయవిస్మృతిసంహలేంద్రమహితైశ్వర్యుండ నై కక్ష నే

25 యయితి స్థాముండ నాకుతూహలితచే ద్వాస్థుండెన న్నవ్వగాక.

బాధ్రవృషుడు—పనుభూతీ చిరకామున శిష్యుడు విలికను చూడ నున్నా నని అది యేమో గాని అనందాతిశయముచేత అనిర్వచనీయ మైన దశావిశేషము ననుభవించుచున్నాను. ఎట్లన—

తే. వణకు నెచ్చించె సాధ్యసవళతచేత,
నస్ఫుటను దృష్టి నాపిన దశ్రుతతుల,
గొడుగునుడి జడపటిచె డగ్గుత్తిచేత,
దోడ్పడియె నాజరకుఁ బరితోష మిపుడు.

2౯

విదూ.—[మంద నడిచి] రావలెను అమాత్యుడు రావలెను.

5

వసు.—[విదూషకుని మెడలో రత్నమాలం గని, అపవారిచి] బాభ్రవ్యా, ఈ రత్నమాల శరలినప్పడు మాయలినవారు రాజపుత్రికి ఇచ్చిన యారత్నమాలయే యని నాకు తోచుచున్నది.

బాభ్ర.—అమాత్యా, పోలిక యున్నది. ఇది వచ్చినవిధము వసంతకు నడుగుదునా?

వసు.—బాభ్రవ్యా, వలదు. ఎన్నెన్నియో రత్నము లుండెడి యింకవిధవంపు రాజగృహములో అధరణములపోలిక అరుదుగాదు. [అని పరిక్రమింతురు.

10

విదూ.—[రాజును ఉద్దేశించి] ఈయనే వత్సాధిపుడు అమాత్యుడు నమిపింప వచ్చును.

వసు.—[దఱిసి] జయము జయము దేవరకు.

రాజు.—[లేచి] నమస్కారము.

15

వసు.—అతిశ్రేయస్కుడవు అగుదువుగాక.

రాజు.—అనన మానన మార్చునిసి.

విదూ.—[అననము తెచ్చి] అయ్యా, ఇదుగో అననము. అమాత్యా, కూర్చుండు.

[వసుభూతి కూర్చుండును

కంచుకి.—దేవరా, బాభ్రవ్యుడు ప్రణమిల్లుచున్నాడు.

20

రాజు.—[వీపున చేయిడి] బాభ్రవ్యా, యిటఁ గూర్చుండుము.

కంచు.—[కూర్చుండి] నేనీ, బాభ్రవ్యుడు ప్రణమిల్లుచున్నాడు.

విదూ.—అమాత్యా ఇదుగో దేవి వానవదత్త ప్రణమిల్లుచున్నది.

వాన.—అర్యా, మ్రొక్కెదను.

వసు.—అయ్యవ్వుని, వత్సరాజునకు కుల్యఁ దగుపుత్రునిం బడయుము.

25

[అందఱుం గూర్చుండురు.

రాజు.—అర్యా, వసుభూతి, సింహశేష్యునిసి కుళలమా?

వసు.—[ఊర్ధ్వము చూచి శిశ్వసింది] దేవా, మందభౌగ్యుడవు నీమి చెప్పుట కను తెలియక యున్నాను. [అధోముఖుఁ దగును.

వాస.—[విషాదముతో ఆత్మగతము] అయ్యో అయ్యో! ఏమి చెప్పనో గదా యిప్పుడు వసుభూతి!

రాజా.—వసుభూతీ, చెప్పము. ఏమి నన్ను దిగు లొందించెదవు?

బాధ్ర.—[అపవారించి] ఎప్పుటి కైనను చెప్పక తప్పనిదానిని ఇప్పుడే చెప్పి న వైపును.

వసు.—దేవా, నివేదింప శక్యము గాదు. అయినను మందభాగ్యుడను వదించె దను. పూజ్యుఁ డైనయాసింహశేష్వరుసహాయుడు రత్నావళి యనుపేరిడి, ఆయుష్మతి; ఆమెం బెండ్లి యుండువాఁడు సార్వభౌముఁ డగునని సిద్ధుఁడు అదేశించిన్నాఁడు;

రాజా.—అట్లువైని అట్లువైని?

10 వసు.—ఆప్రత్యముచే యాగంధరాయణుఁడు ఆమెను దేవరనిమిత్తమై సింహ శేష్వరుని పలుమాలు ప్రార్థించెను. ఐనను అతఁడు వాసవదత్తకు చిత్తభేదము నొదవించ నొల్లనివాఁడై ఈయకయే యుండెను.

రాజా.—[అపవారించి] దేవి, ఏమి యిది, నీమామంత్రి యిప్పుడు అన్యకము పల్కుచున్నాఁడు!

15 వాస.—[విభుర్బించి] ఆర్యపుత్రా, ఇందు ఎవరు అన్యకము పల్కుచున్నారో నే నెఱుంగను.

విదూ.—కర్వాక ఏమైంది?

వసు.—అంతట రావాణకమున నిప్పులో దేవి కాలిపోయినదని ప్రవాద పుట్టించి, దేవర సింహశేకునికడకు బాధ్రవ్యుని పంపి ఆతనిచేత మరల నామెకై వేడిం

20 పఁగా. పూజ్యుఁడు సింహశేష్వరుఁడు అలాచించి దేవరతో నూకు సంబంధలోపము లేకుండునగాక యని, అరత్నావళిని దేవరకు ఇచ్చివాఁడు. దేవరకు ప్రతిపాదించుటకు మేము తెచ్చుచుండఁగా నముద్రములూ ఓడ పగిలి మునిగిపోయినది.

[అని యెద్దుచు అధోముఖుడై యుండును.

వాస —[బాష్పములతో] అయ్యో! చెడితిని మందభాగ్యును! అయ్యో! చెల్లెల 25 రత్నావళీ! ఎక్కడ నున్నావే యిప్పుడు! నాకు బదులు పలుకవే!

రాజా.—ఊరడిల్లు చూఱడిల్లుము. దైవగతి దుర్బోధము! ఓడ పగిలి నముద్ర ములూ పడియు వచ్చినవారు వీరే నీకు నిదర్శనము కాదా.

[అని వసుభూతిబాధ్రవ్యులం జూపును.

వాస.—అర్యపుత్రా, ఇదియు సంభవించునదే ; అయితే, నాకు అంతటి భాగ్యమా?

రాజు.—[అపవారించి] బాధ్రవ్యా, ఇదేమియు నాకు బోధపడవన్నది.

బాధ్ర.—దేవా వినుము.

[నేపథ్యమున మహతోలాహలము]

5

ఉ. జ్వాలల మేలుమచ్చులకు బంగరుఁగ్రేపులయం గొసంగుచున్,
 గేలివనిఁ ద్రుమాగ్రతతిఁ గేరి మహాజ్జ్వల మై కమర్చుచున్,
 కేలిగిరి సతోయఘనకృష్ణముఁ జేయుచు సాంద్రధూమ్యచే,
 కాలుదు మంచు స్త్రీ లడలఁ, గాల్చెడిఁ జిచ్చవరోధముం గటా !

మఱియు.

10

క. లావాణకమునఁ బుట్టెనొ

యేవా దనలుండు దేవి నేర్చె నటంచున్,

అవాదు నిజము నేయగ

నా వెలసె నతండు దేవినగరం బెలుచున్.

౮౧

[అందఱును సంభా)ంతులై చూతుదు. 15

రాజు.—ఏమి! అంతఃపురములో నివ్వ! [సంభ్రమముతో లేచి] ఏమి ! జీవి
 వాసపదత్తి కాలిపోయినదా ! హా ! అయ్యో ! నాప్రేయసీ వాసపదత్తా !

వాస.—అర్యపుత్రా, కావుము కావుము.

రాజు.—అహా, అతిసంభ్రమముచేత పజ్జ నన్నదానినే దేవిని ఎఱుంగ నైతిని.
 [జీవించేదిని పట్టుకొని కాలిలించి] దేవీ, ఊఱిడిల్లు మూఱిడిల్లుము.

20

వాస.—అర్యపుత్రా, నన్ను కాప మని నే నడగలేదు. మరేమంటే కనికరము
 లేని నాచేత సాగరిక కాల్య సంఘటన అంతఃపురములో ఉన్నది. ఈనివ్వచే మదిసి
 పొయ్యెని: కనుక రక్షించు అర్యపుత్రా రక్షించు.

రాజు.—ఏమి! దేవీ, ఏమి! సాగరిక మడియునా ! ఇదిగో పోవుచున్నాను.

మను.—దేవ, విల యకారణముగా శలభవృత్తి నవలంబించెదవు !

25

బాధ్ర.—దేవా, వసుభూతి చెప్పినమాట యుక్తము.

విదూ.—[రాజును ఉత్తరీయము పట్టుకొని ఆచీ] ఓయి సాహసం చెయ్యకు.

రాజు—[ఉత్తరీయమును లాగింనుచు] ఓ మూర్ఖుడా, సాగరిక మడిసెను నురా. ఇప్పుడును నాప్రాణములను కాపాడుకోవలయునా? [జ్వలనప్రవేశము నటించి తన్ను ధూమము గ్రమ్ముకొన్నట్లు నటించుచు—]

(మా లి ని)

5 వలదు వలదు మండక బాపు మీధూమ మగ్ని,
వెలిచెద విటు లేలా పెల్లు జ్వలోచ్చయంబుల్ ?
కలికివియులి చిచ్చే కాల్పలేదాయె వేనిక
ప్రళయదహనకీల్. వాని దా మేమి నేయుక ? ౮౨

10 వాన.—ఏమి ? ఈ దుఃఖభాగిని మాటవలన ఆర్యపుత్రుడు ఈలాగు పూను కొన్నాడు. మరి యిక నే నేల ఉండడం! నేనున్న ఆర్యపుత్రుడే అనుగమిస్తాను.
విదూ.—[పరిక్రమించి మున్నాడి] అమ్మా, నేనున్న దారి చూపుతాను.
వసు —ఏమి! వత్సరాజు అగ్నిలో చొరనే చొచ్చినాడే. కనుక రాజపుత్రి వివత్తిని కన్నవాడ నైననాకును ఇక్కడనే అగ్నికి అనులి యగుట తగును.

15 కంచు.—[బాష్పములతో] హా మహారాజా, ఏమి యిట్లు ఆకారణముగానే భరతవంశమును సంశయకుల నెక్కించితివి! మఱి ప్రలపించిన నేమి కలదు ! నేనును భక్తికి తగినట్లు చేసెదను. [అని అందఱును అగ్నిప్రవేశమును నటించురు.

రాజు —[కుడిభుజ మదరుటను నిరూపించి] ఈదశలో నున్ననాకు దీనిఫల మెట్లు కలుగును? [మోలం గని సంతోషోద్వేగములతో] ఏమి! సాగరిక అగ్నిచెంతనే

20 ఉన్నది! త్వరగా పోయి రక్షించెదను.

[అంతట నిగడితచరణ సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ.—[కలయం గని] ఆహాహా ! అన్నివైపులా నాలుకలు సాపుతూ మందుతూవున్న యాయగ్నిచేపుడు నాదుఃఖానికి అంతం కలుగజేస్తాడు.

రాజు.—[వడిగా దటసి] ప్రియా, ఏమి యిప్పటికిని నాయెడ ఉపేక్షతోనే 25 వర్తిలైదవు?

సాగ.—[రాజును గని ఆత్మగతము] ఏమి! ఆర్యపుత్రుడే! ఈయనను కనగా నాకు మట్టి ప్రాణమిద ఆక కలుగుతూ వున్నది. [ప్రకాశము] ప్రభూ, కావు కావు.
రాజు —ఓసి భయకీలా, భయము మానుము.

తే ఉద్ధవడిఁ బేర్చుపొగ మొత్త మోర్చు త్తూము ;

30 [మోలం గని]

కట్ట ! చనుఁ బాసి సుతిసుతిఁ గాలె నొల్లె;

[చూచి]

సారె దడఁబడె దేల ? [విపుణముగా కని] హా ! సంకలియలే !

పాతు నిచ్చటు నెడఁ గొని భామ, రమ్మ.

౩౩

[కంఠమునం గొని కవలుమాసికొని స్వర్ణసుఖమును నటించుచు] అహో ! 5
క్షణములో నానంతాపము తీరినది ! ప్రియా, ఊరిడిల్లు మూఱిడిల్లుము.

తే. అంటినను నిన్నుఁ గాల్పడ హవ్యభుజుఁడు ;

నిక్క-మిది నమ్ము మెట్లు నా నీరజాక్షి,

నీదుసంస్పర్శ తానె మాన్పెడును గాదె

వెగ్గలపుఁదాపమును సుధావేణివోలె

౩౪ 10

[కన్నులు కెఱచి చూచి సాగరికనువిడిచి] అహో ! విమాశ్చర్యము !

తే. అనల మేమాయెఁ ! దొలియల్లె యంతిపురియు

నలరు !

[వాసవదత్తం గని]

ఇదిగో నవంతిస్సౌపాత్రుఁజాత !

15

వాస.—[రాజుదేహమును నిమిరుచు సంతోషముతో] ఏమిపుణ్యము ! అక్షత
శరీరదు అర్హపుత్రుడు !

రాజు.—చూతు బాధ్రవ్య !

బాధ్ర.—విజయ మగుఁగాక మహారాజానకు. దేవా, ఆహా వర్ధిల్లుచున్నావు !
మేము మరల బ్రతికినారము.

20

రాజు.—బలె ! వసుభూతి !

వసు.—దేవా ! ఆహాహా వర్ధిల్లుచున్నావు !

రాజు.—సఖుఁడు !

విదూ.—జయము జయము నీకు.

రాజు.—[ఆలోచించి వికర్మముతో]

25

స్వాప్నికమతిప్రమయ్యె, యైంద్రజాలికంబా !

౮౫

విదూ—ఓయి సంజేహం లేదు, ఇంద్రజాలమే యిది. అదాసిగొడుగు వింద్ర జాలికుడు, వెళ్లేటప్పుడు చెప్పినాడు గదా, అవశ్యం జేవర ఇక నొక్కయ్యాట చూడ వలె నని. కనుక అదే యిది.

5

రాజు.—దేవీ, నీమాటవలన నేనిదె సాగరికను ఇక్కడికి తెచ్చినాడను.

వాస.—[నవ్వి] ఆశ్చర్యము, నీచిత్తమును నేను చక్కగా ఎఱుగుదును.

వసు—[సాగరికం గని అపవారించి] బాధ్రవ్యా, ఈబాల రాజపుత్రిని సరిపోలి యున్నది.

బాధ్ర.—అమాత్యా, నాకును అట్లే తోచుచున్నది.

10

వసు.—[ప్రకాశము, రాజు నుద్దేశించి] దేవా, ఈ కన్యక ఎక్కడిది ?

వాస.—అమాత్యా, ఈమె సాగరమునుంచి దొరికిరి దని చెప్పి అమాత్యయౌ గంధరాయణుడు నాచేలిలో నుంచినాడు. అందువల్ల నే సాగరిక అని పేరు పెట్టినాము.

రాజు.—[స్వగతము] ఏమీ ! యౌగంధరాయణుండు ఉంచినాడా ? ఏమి యితఁడు నాకు తెలుపకయే ఏమేమో చేయును.

15

వసు.—[అపవారించి] బాధ్రవ్యా, వసుంతకుని మెడలోని రత్నమాల అంతపోలి కగా నున్నది, ఈమెయు సాగరమునుండి దొరికినది. అందువలన స్పష్టముగా ఈమె సింహశేఖరుని మాతృరు రత్నావళియే. [లేచి ప్రకాశము] ఆయుష్మతీ, రాజపుత్రీ రత్నావళీ, నీవు ఇట్టియవధుపా లైతివి !

సాగ.—[వసుభూతిం గని బాష్పములతో] ఏమి! అమాత్యుడు వసుభూతి!

20

వసు.—అయ్యో! చెడిరిని మందభాగ్యుడను! [అని నేలం బడును.

సాగ.—అయ్యో! చెడిరిని మందభాగ్యును! అయ్యో నాయనా! అయ్యో అమ్మా; ఎక్కడ ఉన్నావు? నాకు బదులు పలుకు.

[అని తన్నుఁ దాను క్రింద పడవైచికొని మూర్ఛిల్లును.

వాస.—[సగృహముతో] కంచుకీ, ఈమె నాచెల్లెలు రత్నావళియా!

25

కంచుకీ.—దేవీ, ఆమెయే యీమె.

వాస.—[రత్నావళిం గొలిపించి] చెల్లెలా, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు.

రాజు.—ఏమీ ! ఉన్నతవంశమునాఁడైనసింహశరాజు విక్రమబాహునిమాతృరా ఈకన్య?

విదూ.—[స్వగతము] రత్నావళిని చూచి అదిగోనే నే ననుకొంటిని సామాన్య జనానికి ఇటువంటి ఆధరణం ఉండ దని.

వసు —[లేచి] రాజపుత్రీ, ఊరిడిల్లి మూఁటిడిల్లిము. ఇదె నీయక్క మిక్కిలి దుఃఖపడుచున్నది. కావున ఈమెను కాగిలించుకొమ్మ

రత్నావళి.—[ఊరిడిల్లి రాజును పీఠచూపునం జూచి స్వగతము] నేను అప ర్థము చేసినదాన్ని. దేనికి ముఖము చూపనేరను. [అని మెగము వాంచును.

వాస.—[సభాష్టమగా బాహువులు చూచి] ఓసి అలిసిష్ఠురాలా అనుగు చెల్లెలా, రావే యివ్వడు, నెయ్యముం జూపు. [అని శంతమనం గొనును

[రత్నావళి తొట్టుపాటు నటించును.

వాస.—[అపవారించి] అర్యపుత్ర, ఈనాకతనత్వానికి నేను లజ్జపడుతున్నాను. 10 కనుక క్షురగా ఈమెనంట్లని తీసివేయి.

రాజు.—[పరితోషముతో] దేవిమాట చేసెదను.

[అని సాగరిక సంకలనను తొలగించును.

వాస.—అర్యపుత్ర, అమాత్యయాగంధరాయణుడు నన్ను ఇంతకాలము చెడ్డ దాన్ని చేసినాడు. ఎందుచేత ననగా ఎఱిగియుండిన్ని నాకు చెప్పదాయెను. 15

[అంతట యాగంధరాయణుడు ప్రవేశించును]

యాగం.

ఉ. నావచనంబునన్ హృదయనాయకుఁ బాసెను దేవి యల్పతీక :

దేవిని శోకవార్షిధిని దించితి నే సచతాలిఁ దెచ్చుటక ;

దేవికి హర్ష మే యగు నధీశునిసర్వమహేశతాప్తిచే ; 20

నీవహిఁ గొల్చియున్ వెఱుతు నేఁద్రప దేవికి మోముచూపఁగాన్

కాక మఱియేమి చేయనగును! స్వామిభక్తిప్రత మనఁగా నిట్టిది! అత్యంతమానసి యులయెడల నయితము అనువర్తనకుఅవకాశ ముల్లదు. [చూచి] వీఁడుగో దేవర మహా రాజు. నమీపమనఁకం భోయెద. (నమీపించి) జయము జయము దేవరకు. [పాదము లందు వ్రలి] దేవా, నేను. దేవరకు చెప్పక చేసినదానిని దేవర క్షమింపవలయును. 25

రాజు.—చెప్పక యేమి చేసితివో చెప్పుము.

యాగం.—దేవరా, అనన మలంకరింపుము, వర్షముం జేప్పెదను.

[అందఱును రాజుతోఁగూడ వారివారిచోటఁ గూర్చుందురు.

యాగం.—దేవా, విషవలయును. ఈమె గలదే అసంహారేశ్వరుని మాతృదేవి, ఈమెనుగూర్చి నిర్దుఃఖం అదేకొంచినాడు—ఈమెను తెట్టవట్టువాడు సార్వభౌమాడు రాజుల నని. అందువలన అవద్యుకముచేత నేను దేవరక్షాజను ఎన్నిమామలు ప్రార్థించి నను సంతోషింతుడను దేవి! వానవదత్తకు చిత్తభేదము కావించనట్లొక కన్యకు ఇచ్చి 5 నాడు గాడు.

రాజు.—అంతట నేమి ?

యాగం.—[అక్షతో] అంతట లావణ్యములో మందీరమున బుట్టిననిల్వ చేత 5 దేవి : / దేయిన దని ప్రవాదపుట్టించి మరల సంతోషరాజుడను బాధ్యునిఁ బంపితిని.

రాజు.—యాగంధరాయణా, అటువైపుకొంతమును నేకు నింటిని. మఱి యీ 10 బాలకు వి మాహిండునని దేవచేతిలో నుంచెదని !

నిడూ.—ఓయి తెప్పవన్నా ఈయవఅభిప్రాయం నాకు తెలియనే తెలియింది. వి మందే అంతఃపురంలో ఉండేది అంతఃపురంగా వుండేవాడి! నుజువుగా కంట 15 బడుకుం దని.

రాజు.—యాగంధరాయణా, నీయభిప్రాయమును వనంకవంతు నరిగొగ్రహించి 15 నాడూ!

యాగం.—దేవర యానతిచ్చినదే.

రాజు.—వింద్రశాలికవృత్తాంతము మాడ నీప్రయోగం అని కలంపెను.

యాగం.—పిందువిధమున అంతఃపురములో వెల నున్నయీమెను విలీనవారు 20 ఇప్పుడు ఏమి చేయవలయునో అందులకు దేవి ప్రకాశము.

వాన.—[విజయవృత్తి] ఆర్యా అమాత్యా, స్పష్టముగానే తెప్పచేమి! 'రత్నా 25 వనిని అర్జునుని! ప్రతిపాదించు' అని.

నిడూ.—అమ్మా, అమాత్యుడి యభిప్రాయాన్ని నీవు నరిగా కనిపట్టివావు.

వాన.—[రెండుగేతులం జూచి] రానేరత్నావళి రానే, ఇప్పుడయినా నాకు 25 భగినినద్యకృత్తము అనునగా. [అని తనయాగధరణములతో రత్నావళిని అంకిరించి అమెచేయి కట్టుకొని రాజుడనుకుం దంటి] దేవా, పరిగ్రహింపుము ఈమెను రత్నా వళిని.

రాజు.—[హర్షముతో] చేతులు చూచి] దేవిప్రసాదము వీడి బహుమతము 30 గాదు!
[అని సాగరికమై క్రొనును.

వా. — అర్హపుత్రా. ఈమెపుట్టింటివారు దూరానగదా ఉన్నారు. వారిని ఈమె స్మరింపకుండేలాగన అర్హపుత్రుడు ఈమెను చూచుకోవలెను.

[అని అర్పించును.

విదూ. — [హర్షముతో సృత్యము చేయును] హీహీ ! ఓహో ! జయం జయం నీకు ప్రియవయస్కుడికి; ఇప్పుడు బృథివియే హస్తగతమైపదిగదా ! 5

వస. — రాజపుత్రీ వాసవదత్తాదేవిని ప్రణామముచేత అర్పించును.

[రత్నావళి అట్లు చేయును.

బా. భ. — దేవీ, నీకు దేవీశబ్దము మిక్కిలి తగియున్నది.

[వాసవదత్త రత్నావళిని కాగిలించుకొని దేవీపదమును అనుగ్రహించును.

బా. భ. — ఇప్పుడు నాపరిశ్రమ పథలమైనది.

10

యాగం. — దేవా, మఱి చెప్పము, నీకు ఇంకను ఏమి ప్రియమును గావించును.

రాజు. — ఇంకనుం బ్రయముండునా? ఎట్లన,

మ. చిలగై నిష్క్రమబాహుఁ డాత్మసముఁడై; చేపట్టిలిక సర్వభూ

వలయస్తాప్తివిధాత్రి సాగరిక; లంభగ్నుల్లుల్లుల్లోసలుల్;

అలరెకె బ్రీతి వహించి దేవి భగినిం బ్రాణాధికం గూడుటక;

15

వెలయ న్నీవ యమాత్యసింహుడవుగా, వేతేమి నే గోరుదుక?

అయిన నీది యగుఁ గాక,—

[భరతవాక్యము]

మ ఇల నింద్రుం డొనరించుతక సకలసస్యేర్ధక సుసర్వంబుచే;

నిలవేల్పుల్ దనియింతు గాత విధిచద్వైత్రేష్టులక వేల్పులక;

20

కలకాలం బులుఁగాక సాధువులసంగంబు స్సఖోత్తుంగమై;

ఖలవాద్ధర్మయవజ్రలేపము లటుం గాతక సమూలంబుగాక.

[అందఱును నిష్క్రమించును.

[వింద్రజాలిక మనడి చతుర్థాంకము సమాప్తము.]

ఇందలి పాత్రములు

పురుషులు

యనుడు—వత్సరాజు.

యూగంధరానుడు—అశ్వనియ. మాత్యుడు.

విసంతనుడు—విదూషకుడు.

వసుభూతి—సింహశేష్వరునియమాత్యుడు.

బాభ్రవ్యుడు—వత్సరాజుకడుంకి.

శంబరసిద్ధి—వింద్రజాలికుడు.

విజయవర్మ—వత్సేశసేనానాయకుడగు రుమణ్ణుని మేనల్లుడు.

స్త్రీలు

వాసవదత్త.—వత్సేశునిజేజరి.

రత్నావళి (సాగరిక).—కథానాయిక, సింహశేంద్రుని కూతురు.

కాంచనమాల—జేజరికి చేటి.

సుసంగత—మఱియొకచేటి, సాగరికనెప్పెలి.

నిపుణిక	} చేటికలు.
మదనిక	
చూతిలలిక	

వసుంధర—ప్రతిహరి.

ప్రస్తావితులు

విక్రమబాహువు—సింహశేష్వరుడు.

రుమణ్ణుడు—వత్సేశునిసర్వసేనాపతి.

రత్నావళీ ప్రభ.

అశీర్వాదుని యావస్తుని రక్షకములగా అశీరూపమున నిందు తొలకటి నాల్గు పద్యములచే మంగళాచరణము చేయఁబడినది.

౧. ప. గౌరయిక్క శివభూజాతుసూర్యుని సామాజికలకు సకలసంకడల నిచ్చును గాక అని యీ అశీర్వాదు.

తా. వెల్లెదంపుఁబాల్పిండ్లబరువుచే పార్వతిమేను వంగినదగుటచే ఆమె శివుని శిరముపై తన్నుమ్రొంజిలె సుంచుటకు (శిరము అందక ; పలుమరు ముంగుల్లపైరిచ్చియు, నన్నిమారులును స్తనభరముచే మఱల నమ్రభావము వహించినది. అప్పుడు శివుఁడు ఆమెకు మహోత్సాహంతో మూడుకన్నులతోను జూడసాగెను. ఆకారణముచే నామెలబ్ధుల బొందెను; ఆమెకు పులకలఁదాగుటయు, చెమర్చుటయు, వణఁకుటయు, నను సాత్వికభావములును గల్గెను. అట్టితరి శిరమును పూనింప నామె పైఁమీటిన పుష్పాంజలి శిరమును చేరక నడుమునే జెదరిపడిపోయినది. అపుష్పాంజలి ఓ సామాజిక లుగా మీకు సకలసంకడల నొసంగునుగాక.

చరణ+అగ్ర+స్థిత ; స్తన+ఉచ్చిలికి = పార్విండ్లపలుదశనమానకు, అందుచే స్తనభరమునకు. శక్వో=మాటిమాటికి ; నమ్ర = వంగినది ; హైమవతి = హిమవంతుని సూతురు పార్వతి ; లజ్జ+అశీర్వాత = సిగ్గుతో పాడుకొన్నది ; గరుపాటు = పలుకంకురము ; నున+చెనుట, నును పృత్తియం బ్రార్థకము. సాత్వికభావము గావున నించుకగా చెమఱుఁజెప్పుట ; కుసుమ+అంజలి=పూలబోసిలి ; అంతరమందు=చదువు, అనగా శిరముచేరులోపల ; అకులము=చెరిగినది.

తన్నుపూజింపఁ బార్వతిపదుపాటులు, ఇల్ల శ్రవోచ్చిలి, దానఁజేటవదు తద్య పనాతకయము, ఆమె సౌందర్యవిశేషమును శివునిచూపుచు హరించి, అయిననున నును చూడఁగొన్నది. అందుచే సతతము 'అసాసలఁజూచుట.' చెందుకనులు చాలలేదు. కావున 'దృష్టయిక్.' (కోపముతోఁజూచిననే మూడువకన్ను కాల్చును. "శినుక జ్వలియించు దృష్టయిఁ గనినయంత మూడువహ్నులును ముచ్చముడిగి నమనె." (శివ పద్యము.) పార్వతిని ప్రణయావిర్భావమయ్యె ననుటకు ఆమె సాత్వికభావములు 'గరుపాటు' నునుజెప్పుటలే వణఁకు.' అట్టియవస్థలో ఎట్టకేలకు నామె చేతి పూలు శివశిరము పైఁమీటలుగా అని చూటిగా శిరముపైఁబడక నడుము చెదరిపోవుట నైజము రమణీయమును. ఇట్లు శివభూజ స్మరభూజయైనది.

కవిప్రపంచమున సుమములదియు, సుమాస్త్రునిదియుఁగదా ప్రాభవము. అందుచే

సుమాంజలియాశీస్సుచేప్పట. మఱియు, ఆసుమాంజలిగౌరిది కావునను, శివపూజాసీయొక్తముగావునను, 'ఆనంతశ్రీల' నిచ్చు ప్రభావముకలది. (వేణీసంహారమునందును సుమాంజలిచే ఆశీస్సుకలదు.) గౌరిచేతిపూలు శివుని శిరముచేరకున్నను, గౌరిహృదయము శివునిహృదయమును చేరినది. ఆమెకు శివునిప్రణయము లభించినది. అట్లే సామాజికులకును మహాఫలము కలుగును.

నాందీశ్లోకములలోనెల్ల కావ్యార్థసూచన యుండవలయునని కొందఱుమతము. వారు ఈపద్యమునందు ప్రశమాంకమున మదనమహోత్సవములో మదః పూజయందలి పుష్పాంజలిప్రదానమునకు సూచనకలదందురు. ఇందు పుష్పాంజలి శివునిశిరముచేరక నడుమనే చెదరిపోవుట రత్నావళి సింహాళముననే వత్సరాజును కర్పితయయ్యుని సెమ పడవగుట ఇత్యాదికారణములచే ఆయనను కొంతకాలము చేరలేకపోవుటకు సూచన యని వఱిగొందఱు.

"లజ్జానీతితయై" మన్నగుపదములచే సుమాంజలి యాకులమాటకు మేలుపు గమ్యమగుటచే కావ్యలింగాలంకారము.

ఇది నాందీశ్లోకము. లక్షణము 'నాటకలక్షణప్రతి' యందుఁ జూడవలయును.

.౨. ప. కీర్తులు, నూన్నసంగత పార్వతి సామాజికులకు మేలుచేయునుగాక యని యాశీస్సు. —

తా. ప్రశమనంగమవేళ పార్వతి వరునిసరసకు జొత్తుకృత్యముతో బయలుదేరిన గాని, పథూజుని సహజమైనసిగ్గుచే వెనుకాడెను. అప్పుడు బంధుస్త్రీలు ఆమెను మంచి మాటలతో బ్రతిమాలి వరుని సన్నిధానమునకుం జేర్చిరి. ఎదుట వరునిగాంచి నివ్వెఱు పడి, పులకలుజనింప. సరసకుజేరు పార్వతిని గవ్వదు శివుడు కొంట గ్రవ్వెను. ఆ పార్వతి మీకు మేలుచేయునుగాక.

మరుల = పలపు. సహజ = వైజమైనట్టి; తోడఁబుట్టువు. బంధులఁసల్ = బంధు స్త్రీలు. త్రాసము = భయము-సాల్కికభావము. గగురు = పులక, రోమాంచము. సరస + ఉత్తంబులు = మంచిమాటలు; భయముతీర్చు బుజ్జగింపుమాటలు. సరసన్ = సమీపమునకు, మెయిగొను = కొఁగిలించు. శర్వాణి = పార్వతి (పు. శర్వునిపల్ని)

పార్వతి ముగ్ధ, 'లజ్జావిజితమన్మథ' మనునూ ప్రియునిచేర నుత్కంఠ నంద డించుచుండ, బయలుదేరియు, స్త్రీజనసహజము, అందును శ్రోత్రపెండ్లికూతులకు మఱింతసహజమును, విస లజ్జచే వెనుకకుఁ బోఁజొచ్చెను. 'సహజ.' (మూలము. 'సహజువా') సిగ్గు అను తోబుట్టుచేత నని స్వారస్యము. చెల్లెండ్రు పెండ్లికూతులు మరల్చుటయు నన్యబంధు స్త్రీలు వరుని సామ్యభ్యుమునకుఁజేర్చుటయు న్యభావము.

అలంకారము న్యభావోక్తి.

ఇంక కొందఱు 2-వ యంకమున వత్సరాజ సమాగమకాలమున సాగరిక యాత్మకృత సాధ్వన ప్రవృత్తికి నూచనకల దందురు.

3. ప. హరిహరాశ్చక్షుః దగ్ధదేవుఁడు సామాజికుల రక్షించుచుగాక.

నవతిని చెచ్చినందుకు లక్ష్మీపార్వతుల యుపాలంభనవాక్యములు,—

[హరిహరమైన యర్థము] మకరధ్వజాక్ష = మొసలిపెక్కిమువానిని సముద్రుని, మును = పూర్వము (సముద్రమున కాలముందు) నాకొఱకె, ప్రచ్ఛిలివిగావె = చిలికిలిపగదా; కావున, మత్సమక్షు = నాయెడుటనే, ఓ బహుమార్గ = పెక్కుదారుల (బోవు) వాఁడా. (పెక్కువతారములవాఁడా, తీరుతెన్ను నీలనియమములేనివాఁడా) లేదా, 'మృగస్వభావః మార్గః' బహుమార్గ = అనేకమృగములరూపములను (మత్స్యదిని) తాల్చుటచే వానిస్వభావముకలవాఁడా; ధరను = భూదేవిని, మోవణ్ = మోచుటకు (అదివరాహమూర్తి తఃకోఱవై భూమిని బాల్చెను); నీకతగుర = నీకేసరిగానొంది. మత్సవర్షిణి గాదనుట. భూమి గోరూపయని ప్రసిద్ధి కావున ఆమృగము మృగమైన నీకు తగునని భావము; దానినే = ఆభూమినే, భావకుటిలను = కుబ్జగోళాకారను, వంకర టింకరగా నున్నదానిని, దచ్చుకోర = వాక్యవ్యాపారములచే ననుసరించుకోర (ఇటు అక్షరేపదము సొంపుగనున్నది), ఓకృష్ట = ఇటు కృష్ణవతారమర్థముకాదు, ('విష్ణుర్నారాయణకృష్టః', హిసారాయణుఁడా, నా-కంధరా + గ్రహము = కంఠాశ్లేషమును, విడు, నాగండ = సిగ్గుమాలినవాఁడా, (అని) కిన్కణ్ = కోపముతో, ఎవనిన్, అభిభవ = (తీరసాగరకృత్) లక్ష్మీ, అనుక్ = అని యుపాలంభించునో, ఆదేవుఁడు = నారాయణుఁడు.

[హర] మును = గౌరీకల్యాణముందు, నాకొఱకె, నీవు, ఆమకరధ్వజాక్ష = మత్సభూమి, ప్రచ్ఛిలివిగావె = కాల్పించుపలేదా, కావున, మత్సమక్షుమె, (ధరన్ = భూకమందు), బహుమార్గన్ = ప్రబధగను గంగను, మోవణ్ = తలవైక్కించుకొని మోచుటకు, నీకు తగుర, దానినే = ఆగంగనే, భావకుటిలను = (నదికావున వక్రముగా ప్రవహించుస్వభావముకలది) అమృతస్వభావను, తచ్చుకోర; కృష్టకంధర = కల్పించెదకలవాఁడా, (విషకంఠుఁడా, కనఁబడుచు కంఠమునను కనఁబడక నిలువెల్లను విషముకలవాఁడా) గ్రహము = నీయాకట్టును (అలింగనమును) ఉజ్జింపు = వదలు, నాగండ, అని, కిన్కణ్, ఎవని, నగరభవ = హిమవంతునితూతురు పార్వతి, అనుక్, ఆదేవుఁడు = ఆదేవుఁడు అనల్పకరుణాక్ష = మిక్కిలిదయతో, మీకు = సామాజికులకు, నర్ససాభాగ్యములు = నీకుల సంపదలు, సిగ్గుగూడ.

ఇందు ఉభయాధములును వేషచే నిర్వహింపబడినవి కావున వేషాలంకారము.

ఇందు శృంగీయాంకమున వత్సరాజును, సాగరికాకాముకుని, వాసవదత్త ఉపాలంభించుటను సూచన కలదందురు.

౪. ప దయ్యజ్ఞభవంసచరిత్రను పార్వతికి అభివృద్ధించు కీర్తన, మిమ్ము రక్షించునుగాక.

తా. "కోపముచే మందుచు మూడుకన్నులతో నేను జూడగనే దక్షాధ్వర, ప్రతాగులు పూర్తిగా చర్చారిపోయిరి. రణశిబిములు నాప్రమదగణములు తలనీరలాడిసిపట్టకొంగ ఆబుద్ధిజాలు భయముచే దరి నేలపైబడిరి. దళుండు (నివదేవాధిదేవుడవు, మహాదేవుడవు) అని పన్ను నులింపసాగెను; దక్షపల్ని దీనగీమగ నేద్యసాగెను; యజ్ఞమునకై పచ్చిన దేవతల్లె నాకు పఱచి పలాయితులైరి" — అని యట్లు స్వప్రభావము ప్రకటముచేయు దక్షాధ్వరభవంసకథను, సాట్టవసముగా, పార్వతికి వర్ణించి చెప్పకీర్తన మిమ్మరక్షించునుగాక.

"వృత్తము" కోపమువచ్చిన ఫలనే ప్రమేకాదు, మూడుకన్నులును నిష్పలు గనియును.

ఋగ్వేదములు = యాభికులు, మూడుపహ్నులు = ఆహవనీయము, గార్హపత్యము, దక్షిణాగ్ని; చిగురతర = మిక్కిలి చపలులై; "చపలశ్చిగురస్సమా" అని అమరుడః. (= ఉత్సాహశీలం) గణములు = ప్రమదగణములు, శివునిపరివారము; ముచ్చముడి గి = (ముడి గి) - ముడిగి = మిక్కిలిముడిగి) పూర్తిగాచర్లారి; 'హసించు' స్వప్రభావమహిమ ప్రకటమున.

"బిట్టువెనదాను చిచ్చుతిపిచునోలె

చలరలింపాకు మెముముచ్చముడిగిపడఁగ" కన్నె. కుమారి ఆ. ౪.

ఇందు నాలవయంకమున మాయాగ్ని వృత్తాంతమునకు సూచకకలదందురు.

గి. ప. రిక్కలదొర = ప్రక్షయములరాజు, చంద్రుండు, రిక్క (ప్ర.) ఋషిః; ద్విజన్మపుత్ర = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు. 'పుష' రూ. పుషభ. ఉత్తరపదమొసపుడు పుషభ సింహశార్థులవతంస లహరతాదులు శ్రేష్ఠవాచకములు. "విభుండు చంద్రవపుష" రాజుచంద్రునిశరీరమువలె శోభాయమాన శరీరుడనగాక.

ఇది ప్రక్షిప్తశ్లోకము. నాందీహ్లోకములలో చంద్రకమలాది శబ్దములులేవని ఎవఁడో ప్రాసి చేర్చిప్రశ్లోకముగానొప్పును.

"ఈ ప్రక్షిప్తశ్లోకములలో మొదటిది నాందీహ్లోకమని కొందఱును, కడమిహ్లోక నాంగిగాచేరినదని కొందఱును చెప్పుదురు. అయినను ఇట్టి రూపకారంభశ్లోకములు

రంగవ్యాపకముగాని నాందికావని విశ్వవాచకవిరాజా మతము." విస్తరము సాహిత్యదర్శనమునఁ జూడవలయును. నాందిలక్షణము నాటకలక్షణప్రతిఁ చూడఁగలము. నాంది పద్యములలో పదసంఖ్య సంస్కృతమునఁగి; అందుచు కాళిదాసుని విప్రమోర్వశీయ నాందిఁగి అది పరిపదలేదు; తెలుగునకు ముఱియుఁ జెల్లెను.

ప్రస్తావన.

ప్రస్తావించుచుండి=కథ నవతరింపఁజేయునది ప్రస్తావ . లక్షణము. నా. ల. ప్ర. చూ. 'నాంద్యంతము' సూ. ప్రధారుడు. చూ. నా. ల. ప్ర.

సూ. ప్రధారుడు= 'సూ. ప్రంశభాషాం, ధారయతీతి సూ. ప్రధారః' కథా సూత్రమును ధరించువాఁడు గావు; సూ. ప్రధారుడు. ఇతఁడు ప్రధానముడు. సూ. ప్రధారుడు : 'త. ని. 'అర్య' అనియు, 'త. ని. సూ. ప్రధారుని 'అర్యపుత్ర' అనియు సంబోధించుట నాటకకావ్యవసమయము.

"అరివిస్తరమేల!" శబ్దములవిరివి విస్తరము; ఇకరములయొక్కవిరివి విస్తరము.

"విప్రమనిహపురీ శ్రీరంగనాయకస్వామి వసంగోత్పవమునా" నెల్లూరికా ఉత్తరవినాసి దక్షిణమూర్తీద్వయ శ్రీరంగనాయకస్వామివారి యాలయము కలదు. "పెద్దరాజి" పెరుమాళ్ల శేవ" అని యుత్తరమండలములనా ప్రసిద్ధి.

రసీకవతంసులు = రసజ్ఞశేఖరులు. 'కావ్యము రసాంతరమై వాక్యము' గావు; "వాక్యమై" రసమును గ్రహించునేర్పరులు రసీకులు. కావ్యముయొక్క గూఢగుణము లకు వాం ప్రమాణము. 'నేపథ్యరచన' గాంచి=నేపముదాల్చి. "నేపథ్యం రక్షభూమా స్యాన్నేపథ్యం చ ప్రసాదనే" : శబ్దము. పరిక్రమించి = కొంచెముగడచి. "పరిషత్తు" (పరితః సీదస్త్యస్యా మితి పరిషత్) నభ. "సామానుల" = (నమాజు; నమావేశం) ప్రయోజనమేమి మితి సామాజికా) నాటకముచూచువారు.

౫. ప. కృతి = కృత్యములైన, "ప్రదిగేనిపుణాభిజ్ఞే జ్ఞాన్వితకీర్తితాః వైఖానసః కృతయః" కృతేకుల ఇత్యుక్తి" అనురము. ప్రణేతవచయిత (యూ. నిపుణా కవి); నదపు = నభ; హృద్యము = మనోహరము ; ఈహాసిద్ధి = కోర్కె-నెఱవేరుట ; భాగ్యము = అదృష్టము, 'అనందరాజ్యంబుగా' అనిమాతృకము.

౬. ప. కోవిదవక్షములు = వందితోక్తములు ; పెంకి = స్థానము ; వైదము = భాగ్యము, అదృష్టము. 'వైదం దిష్టంభాగధేయం'

'ప్రకాశ్చిదు', 'వేంకటరాయకావ్య'—అను పదములు మహానిపుణులు అని సాధిప్రాయములు కావున పరికరాంతరము అలంకారము.

గీ, ఓ, పద్యములందు 'నేడు సర్వగుణంబులుంగలిగె' అనుటచే సముచ్చయాలంకారము.

ఈపద్యములు ప్రరోచనమునెడు ప్రస్తావనాంగము. కవికావ్యనటాదుల ప్రశంస ప్రరోచన యనఁబడును. (సా. ల. ప్ర) ప్రరోచనమందు కవి తన్నగ్నించుకొనుట వాటకలక్షణమర్హద.

'సంగీతకము' (స్త్రీభిఃకృతంతు సంగీతం సంగీతకముదా హృక్షమ్.) సంగీతకమనఁగా స్త్రీలు కలిసి చేయుసంగీతము.

పం. 12. 'నేపథ్యము.' తెరమాటున నటకుటుంబము వేషములు దాల్చుచోటు. (Green room)

పం. 13. సనిర్వేదము=దుఃఖముతో; 'నీకు చింతలేదు'—ఇంటివిషయములు మనసునఁ బెట్టవు కావున.

పం. 15. 'దేశాంతరంలా ఇచ్చినావు.' ఇట 'ఇచ్చినావు' = పరనిశ్చయము చేసినావు 'Betrothed'. నటిగ్రామ్యము భాషించుట గమనింపుడు. సంస్కృత నాటకమున స్త్రీలును నీచపాత్రులును ప్రాకృతము భాషించురు. తెలుగున ప్రాకృత స్థానమున గ్రామ్యము నెలకొల్పఁబడినది. ఇది శాస్త్రులవారిమతము, సహృదయమతమును. శాస్త్రులవారి 'గ్రామ్యభాషాప్రయోగనిబంధనము'న ఈమతము సిద్ధాంతితము.

2. ప. కడలి = సముద్రము. (కడలి=అలలు-కడలుకలది కడలి)-బహువ్రీహి. ఇకారము సమాసాంతకార్యము.

కడ=దిక్కు, కడలకావలినుండి = దిగంతములనుండి; పిందు = పికానొక, కత్సూర్యము పరిచితముగాని; విధి = ఆదృష్టదేవత.

"కడలినదను" ఇత్యాద్య ప్రస్తుతవిర్జనచే సూత్రధారుని కన్యకకు దూరదేశ పరునితో వివాహము సుసంభవమే యనియు, అట్లే రక్షావలని సముద్రమునుండి తెచ్చుటయు సుసంభవమే అనియు ప్రస్తుతము తోచుటచే నప్రస్తుతప్రశంస అలంకారము.

ఇందు కావ్యాధ్యక్షాచన తప్పక కలదు—'దవ్వలనున్న' సింహళ "ద్వీపము" నుండి వత్సరాజాకడకుఁ బంపఁబడిన రత్నాపరి ఓడలగిరి 'నడి సముద్రముపాలై' 'విధి యభిముఖుడగుట'చే వత్సరాజా నాస్థానముచేరి, కడకు అతనిరాణి యాటయను 'నభి మతమును' బడసె నను కథయెల్ల సూక్ష్మముగా నూచితము.

ఇట ప్రస్తావనాంగము కథోత్థాకము కలదు. సూత్రధారుని వాక్యమునుగాని బానియర్థమునుగాని కొని పాత్రము ప్రవేశించుట కథోత్థాకము. 'ఇచట కడలినదుడు' ఇత్యాది సూత్రధారవాక్యముంగొని యాగంధరాయణ పాత్రప్రవేశము.

భరతపుత్రుడు—నాట్యకాస్త్రప్రపత్తలలోఁ బ్రసిద్ధుఁడు భరతముని. భరత పుత్రుఁడు లక్షణ చే నటించు డెవఁడెనియు. “భరతవాక్యము” నిట్లే.

“వీఁడుగో నాతమ్ముడు యోగంధరాయణవేషముం దాల్చి వచ్చియున్నాఁడు” ఇట ప్రస్తావనాంగమగు ప్రయోగాతిశయముం గలదు. “వీఁడె” మున్నగు మాటల వలన పాత్రప్రవేశము నిర్దిష్టమైనచో ప్రయోగాతిశయము.

ప్రథమాంకాదిని విష్కంభకము

ఇందు ‘సిద్ధిని యాదేశము’ మొదలు ‘దుమన్వంతునితోఁ గలిసె’ అను వఱకు పూర్వకథయెల్ల సూక్ష్మముగా నరినిపుణముగాఁ జెప్పఁబడినది. ఇందు యోగంధరాయణుని సీరివిభవమును, ‘ఎల్లవిభవల నాయేలికకు అభ్యుదయములు జనఁగూడుచున్నవి,’ ‘ప్రభుప్రయోజనము సిద్ధప్రాయము’—అనుటచే తన్నీతిప్రభావములమున కడకు రత్నావళీవివాహమును వశ్యురాని సార్వభౌమశ్వప్రాప్తియు కలుగనున్నవనియు, ‘స్వచ్ఛందచారియగుచు’ ననుటచే తత్ప్రయోగము రాజునకు తెలియదనియు వర్తివ్య మాణికథ సూచితము.

సిద్ధాదేశము—చూ. ౧౩ పుట. “ఈమెను (రత్నావళిని) బెండ్లియగువాఁడు సార్వభౌమఁడగునని సిద్ధుఁడు ఆదేశించియున్నాఁడు.”

“ఇట్లు దైవంబు చేయుఁత యిచ్చియుండ” (1) రత్నావళీరక్షణము (2) అదియు కొకాంబీవర్తకునిచే నగుట, (3) అతఁడు ఆమెను గుర్తించుట, (4) యోగంధరాయణునికడకుఁజేర్చుట, (5) కడపట సాగరిక రత్నావళియే అని గుఱులించు వీలుకలుగ బాధ్యవ్యవసభూతులు నముద్రమునుండి గట్టెక్కి దుమన్వంతునిఁజేరుట.—ఇవి దైవ మిచ్చిన చేయుఁతలు. దైవసహకృతముగు యోగంధరాయణుని యుత్సాహము నాట కమునకు బీజము.

సిద్ధప్రాయము.—ఇంచుక కొంతగా నెఱవేరినది. Almost achieved. ప్రాయ, కల్ప, ఇత్యాదులు ఇట్టియర్థమును తెల్పును. రాజాంతఃపురముననున్న సాగరికమై రాజునకు మరులు గల్గుటయు, ఆమె రత్నావళియని యెఱుంగుటతోడనే వాసవ దత్తయే ఆమె వివాహమును నెఱవేర్చుటయు సులువుగ జరుగును.

ధృతి=ధైర్యము. యోగంధరాయణునికి ధైర్యముకలుగమి రా జెఱుంగనటుల నిట్లెల్ల దాఁజేయుటచే గల్గినభీతిచేత. అనుగతము = తోడజరుగునది. చర్చరీధ్వనులు = చర్చరీ *ద్విపదీఖండములు గీతికావిశేషములు.

* “దుతమధ్యలయం సమాశ్రితా, పఠతిప్రేమధిరా నటీయది

ప్రతికర్ణ ప్రపూరకేణవా, దుతమధ్యా ప్రథమాపిచర్చరీ.”

ద్విపదీఖండము,—

౯. ప. ఇందు పత్సరాజు మన్మథుడుగా సుపమింపబడినాడు. ప్రియవసంతుండు = (పత్స) వసంతకుండనువానిని నర్మ సచివుండగాఁగలవాఁడు. (మన్మ) వసంత ఋతువు శుభఃకుగా గలవాఁడు; విశ్రాంతవిగ్రహుండు = (పత్స) శమించిన యుద్ధ ములకలవాఁడు. (మన్మ) (మక్కుంటి కంటి మంటచే) సమసిపోయిన శరీరముగల వాఁడు ; జనమనోనిలయుండు = ప్రజలమనములు రాజునందు అనురాగము కలవి గావున నిత్యము నతనిని ఆధ్యానించుటచే, వారిమనసులే వాసస్థానముగాఁ గలవాఁడు. (మన్మ) ['హృదయవసతిః పశ్చిబాణస్తు బాణః' ప్రాశస్త్యం.] అనురాగరూపమున జనల మనసులయందు వసించువాఁడు ; వసంతము మదనోత్తేజకము గావున మఱి యును. స్వచహమును = (పత్స) తానును తనపాదులును జేయునట్టి యుత్సవమును (మన్మ) 'మదనోత్సవము' కావున తన్నుగొని చేయు సుత్సవమును ; చూచు లివుట = చూచు సుశుకతతో, సాక్షాత్కరించు = (శరీరములేనివాడయ్యి) శరీరిగా ప్రజల కనులయెదుట పొడకట్టి, ప్రసవధనుడన = (పూవిల్తుండు) మన్మథుఁడోయన, అదె = వాఁడుగో, పత్సరాజువచ్చుకొ = ప్రాసాదము (మేడ) పైకి వచ్చుచున్నాఁడు.

ఇందు పత్సరాజు ప్రసవధనులకు సాదృశ్యము చెప్పబడుటచే నలంకారము ఉపమ ; ఉభయసామాన్యములుగా చెప్పబడిన విశేషణములు స్లేషచే నిర్వహింపబడుటచే ఉపమ స్లేషానుప్రాణితము.

ఇందు పత్సేతుని మన్మథునిగాఁ జెప్పట, "నిమిప్రత్యక్షుండే ఆపూర్వండు కుసుమానుండు" (I అం) అని సాగరిక రాజును సాక్షాత్తుగా పూజకైకొనవచ్చిన మన్మథునిగా పొరపడుటకు పూర్వనిర్దేశప్రాయముగ నున్నది.

అదెపత్సరాజు వచ్చు—ఇందు పత్సరాజుప్రస్తావము వెంటనే ఆపాత్రము ప్రవేశించునని సూచించుచున్నది. నిర్దిష్టము గాక పాత్రరంగస్థలమును ప్రవేశింప రాదని నాటకశాస్త్రసమయము. ఇది ఈనాటకమున సర్వప్ర సత్యద్భుతముగ నిర్వహింపబడినది.

విష్కంభకలక్షణము నాటకలక్షణ ప్రలియందు చూడుండు.

ప్రథమాంకము.

కథాంశము—సాగరిక పత్సరాజును మదనోత్సవములొజ్జించి వలపుఁగొనును.

“భవేత్ ద్విపదికాగీతిః భరతేన ప్రకీర్తితా
యుక్తా చతుర్భిశ్చరణైః చతుర్దశకలాత్పత్యైః.”

“త్రయోదశకలాత్పత్యైః” అనియుం గొందఱు.

౧౦. ప. సన్మంత్రికై = మంచి (=యోగ్యుడైన, మంత్రిచేలియందు ; యోగంధరాయణుని ప్రభుకొనైపిత్యము జగత్ప్రసిద్ధము. ఉజ్జయిని చెరి తప్పు టయు, ఈనాటకమునందు రత్నాపరీ ద్వితీయముగ సార్వభౌమత్వము సాధించుటయు తన్మహిమ చీతనే. శమిత+ఉపద్రవత = బాధలులీరుటచే; విచిత - రత్న - ప్రాప్తి - రత్న - జయ = ప్రశస్తమైన రత్నము కలుగుటచే (రాజునందు) ప్రీతిగలవారు ప్రజలు; ఆమని = పసంతయుతువు (నర్వసుభోగపభోగక్షమము); ఈవు = నర్వసుభుఁ డవు; కామప్రసంగరదక్షుఁడవు నీవును; (వసంతకుఁడు రాజునకు ఎంతసహాయుఁడో ఈనాటకమున జూడనగును) అవంతిభవయ = (ఉజ్జయినికి అవంతియని మహాక పేరు) ఉజ్జయినిరాజు చందమహాసేనుని పుత్రి వాసవదత్తయు (-నుండగా) వాసవ దత్తానన్వరాజుల పరస్పరానురాగము ప్రసిద్ధము. కథాసరితాంగమునందును, నర్వపు వాసవదత్తానాటకమునందును, తాపసవత్సరాజనాటకమునందును విస్తరము తెలియ వచ్చును. సంకేతమాత్ర = (ఇది మదనోత్సవముగావున) పేరుకమమాత్రము; ధృతి = ముదమును.

ఈపండుగు నాదియని తలంచుటకు సమయంజేసినివైరులకొ మున్నగు వాక్యార్థ ములు హేతువులు అగుటచే అలంకారము కావ్యలింగము. పెక్కు హేతువులు ఏక కార్యమందు అన్వయించుటచే సముచ్చయాలంకారమును. ఇట కావ్యలింగము సముచ్చ యానుప్రాణితము.

వత్సరాజు ధీరలలితనాయకత్వమునకు ఇది చక్కనియుదాహరణము.

'శమిత.....రత్న ప్రాప్తి' సముక్తాక్షరయతి. త్వకారమును వైయాకర ñులు సంయుక్తాక్షరముగ (కై + ప = త్) గణించిరి. అందుచేతనే తత్పూర్వలఘువునకు గురుత్వము.

విదూషకుడు — నాయకునకు నర్వసుభుఁడు. [నా.ల.ప్ర] వత్సరాజునకు నర్వ సభుఁడు పసంతకుఁడు. అతనితండ్రి వత్సరాజుతండ్రి యగు సహస్రానీకునకు నర్వ సభుఁడు, పసంతకుఁడు వాసవదత్త కెట్లు కథావిసేదము గూర్చుచుండినదియో, ఉజ్జ యినికొరానిముక్తియందును వాసవదత్తాహరణమందును వత్సరాజున కెట్లుచక రించినదియు కథాసరితాంగమున చదువవచ్చును.

(1) విదూ—“నీవుచెప్పినదిసరే” (2) రాజు—“నాదె యీ పండుగొ” (3) యోగం (౯ పద్య) “స్వమహమును...” ఇట్లు రాజునకును మన్మథునకు డొపమ్యును.

13. పం. “ఈమదనమహోత్సవం బాపనవటువనైన నా ఒక్కనిదే” విదూష కుఁడు ప్రాయికముగ భోజనస్మియుండు, చూడు “మఱిలే, అక్కడికే వెళ్దాం ఎందు

కంటే బాపనబట్టివాడికి నాకు స్వస్తివాచనం ఏమయినా జోరుకుతుంది" రి ఫుట;
వాన: ఆర్యా, ఇదిగో స్వస్తివాచనం పుచ్చుకో 12 ఫుట.

'చిప్పనగ్రోవి.' మూ. 'శృంగ', 'క్రీడామ్పయన్త్ర' (Syringe). మదన
మహాత్మ్యము రూపుదాల్పినది. దిబ్బుఖములె తన్బుఖములు; నృత్యమృదంగచర్చరీ
ధ్వనులే తచ్ఛబ్దములు; పౌరులనృత్యమే తచ్ఛేష్ట. వసంతకుని షర్త్తనలు కొన్ని కావ్య
స్ఫుర్యకలవిగ నున్నవి.

18. పం. మొగాళాలు = ముఖములు, మొదట్లు.

౧౧. ప. తా. కుంకుమపొడితో కలిసి పచ్చనైన గందవాడి జల్లులచేత చిక్కు
లన్నియు ప్రాతస్సంధ్యారాగశోభను దాల్పినవి; అశోకపు సిగదండలు పౌరులశరీరముల
మెండుగ వెలయుచున్నవి. బరంగారు నగల కాంతులు వారల శరీరములం దంతటను
వ్యాపించియున్నది. అందుచే కాశాంబీ నగరమంతయు స్వర్ణవర్ణవయమై తనయలం
కారముల సౌభాగ్యము చే కుదేరుని ధనగృహమును కొల్లగొనిన ట్టొప్పచుండ నందలి
జనులెల్ల తమశరీరములకు బంగారు నీటిపోత పోసికొన్నట్లు చూడటమైనారు. ఎచటఁ
జూచినను ఒకటే పచ్చదనము పరిధివిల్లియున్నది.

టీక. కాంకుమ ఊదగౌర బుక్కాప్రవృత్తి' గీటు అంతయు నొకసమానము
కాదు. ఊదము=పొడి (ఊదః పేషణ మార్థయోః). గౌర(మైన)=పచ్చనిచైన, బుక్కా
ప్రవృత్తి = గందవాడిజల్లు; వంజుల-శేఖరములు = అశోకపు సిగదండలు; శరములను
వంప, (సిగదండల బాహుళ్యము లేటపడుచున్నది.) కదాని-దాలు = బంగారుకాంతి;
మేనులను-ముంప = శరీరములను ముంచివేయఁగా, (నగలబాహుళ్యము లేటపడు
చున్నది.) 'ధనేకు ధనగృహంబు' అట్టివిభవము మఱెచ్చటను ఉండదు గాన. జవురు
కొనె = ఒకమారే పూర్తిగా కొల్లగొట్టెను; మొలాము = పూత, తొలునంజసిరి =
ప్రాతస్సంధ్యాక్రీ. తొలునంజసిరి తొలునంజయందే యుండును. అట్లులైనను తొలు
నంజ సిరివంటి సిరి ఇట నకల దిశలయందుఁ గలదని యభిప్రాయము. 'సంజసిరిక్'
అను పదముయొక్క యర్థముచే తత్సదృశమైనసిరి (ఉపమానము) అక్షిప్త మైనందున
అలంకారము పదార్థవృత్తి నిదర్శన.

౧౨. ప. తా. పౌరులు చిప్పనగ్రోవులచేఁ గురిపించిన యెడతెగని హిమాంబు
పూరము ముంగిళ్లలో వరదలు గట్టిరొన్నది. ఉత్సవపు తమకముచే ప్రమోదాతిశయ
మున నటించు పౌరులు మిలిమీరిన కాలిత్రిక్కుడులచే నేర్పడిన రొంపి ప్రమదల
చెక్కిళ్లనుండి జారుచున్న సిందూరము కలిసి యెఱ్ఱునైనది, ఆ యెఱ్ఱురొంపిని త్రొక్కిన

జనుల పదన్యాసములచే (పూర్వము తెల్లంగుండిన) యంతిపురపు మొగసాల రాకట్టరి తయ్య నెట్లనై యొప్పారినది.

టీక. హిమాంబుల్ = పన్నీటి ప్రవాహము, ధృతుల్ - మూరింబో = సంతోషము-అతిశయింపఁగా, యేపు = అతిశయము; చెక్కుచెంద్రము = కపోలములయందలి సిందూరము; ఉరలక్ = జారఁగా, నానాపదన్యాసమై = అందఱు జనుల యడుగులు కలదై, రాకట్టు (రాయి+కట్టు) Pavement. సమాసమున సంతృప్తిరహితము. చెందిరము+వి = సిందూరవర్ణము కలదై, ఎట్లనై, ఎమ్మెకత్తెలు, రూ. ఎమ్మెకత్తెయలు, 'కత్తియ' తద్ధితప్రశ్నయము.

౧౩. ప. ఎడతెంఱితేక రాలుచున్న గంపపొడిమబ్బులు దెనలనావరింపఁ గ్రమ్మిన చివ్వుచీకటిలో రత్నభూషణముల కాంతుల మొస్తములచే మాత్ర మొకించుక కానవచ్చుచు, పడగల వైకెత్తినట్లు వసంతములఁ జల్లుకొనుటకై చివ్వునగోవుల వైకెత్తుచు, భుజంగసమూహము నాకు పాతాళము తలంపునకుఁ దెచ్చుచున్నది.

టీక. రత్తి = కిరణము, కాంతి; ఫణులు (రూ. ఫణములు) పడగలు ; అధ్యాసము మీఱఁ = ఉత్కంఠ పోచ్చఁగా. (ఉత్కంఠాపూర్వక స్వరణము అధ్యాసము.)

ఇచ్చటి బుక్క మబ్బులచీకటి పాతాళపు చీకటి; ఇచ్చటి భుజంగలోకము (= ఎమ్మెకాండ్ర సమూహము) పాతాళమన భుజంగలోకము (= పాములగుంపు) ; ఎమ్మెకాండ్ర శ్రోవులు పాములపడగలు ; ఇచ్చట ఎమ్మెకాండ్ర శ్రోవులనెత్తుట పాతాళమున పాములు పడగలనెత్తుట; ఇచ్చట మణిభూషణములకాంతులచే నెమ్మెకాండ్రును, ఫణుమణులకాంతులచే పాములును కాననైనవి. ఈసాదృశ్యముచే నుదయ నునికి పాతాళము స్వరణకువచ్చినది కావున స్వరణాలంకారము.

౧౪. ప. ఇందు వసంతభర్తములు చెప్పుబడినవి, —వలకడ = దక్షిణదిక్కు ; తెమ్మెర (తెమ్మ+ఎర=గాలి) = చల్లనిగాలి, దక్షిణమారుతము ; వలరాజు నానలితెచ్చెనే = మలయమారుతము మదనసందేశము దెచ్చుననుట కవిసంప్రదాయము. మదనోద్దీప్తకమని భావము; "ఎలసాగ..." యువలిజనులకు తాపముకల్గించెను ; ఎలమావులను = తీయమామిడి పూచుచు. (నన = పూవు)

పొగడ, మామిడి, చంపకము, ఆశోకము—ఇవి వసంతమనఁ బూచును. 'మగువల.....—' కామకుల యువభోగములకు అత్యంతము ప్రియమయినది వసంతము; 'పొగకంటి యీలపు.....' యువలిజనుల ప్రణయకోపము వసంతమనఁ బిరకాటము నన్యాయము కాదు. ఈలుపు = పాలిప్రత్యము, ఇటమానము, స్త్రీయు

కొపము అనునర్థమునఁ బ్రయోక్తము. చిగురుఁబోఁడుల..... = స్రియవీరహము ననుభవించు యవతిజనులదైగ్యము నన్నగిల్లెను.

చిగురుఁబోఁడి మున్నగునవి బహుప్రసీసమాసము లనియు చిగురువంటి మేను కలది అను నర్థమున మేనుశబ్దమున కాదేశముగ పోఁడిశబ్దము వచ్చెననియు బాల వ్యాకరణము. చిగురువలె పోఁడి = మనోజ్ఞురాలు అని యర్థమనియు, ఉపమాన పూర్వ పదకర్తృధారయ మరియు ప్రాధవ్యాకరణము.

‘పూవిల్తుఁడు’ బహుప్రసీ; ‘పుప్పొడి’-పూవు+పొడి. స్రాతాదిచే నాద్య ధ్వరము శేషము, పరవర్ణమునకు ద్విత్యము.

౧౧. ప. తా. తొలుదొల్ల వసంజయుతువు ఇచ్చట జనులహృదయముల మెత్త పటిచి (యవకాశము కల్పించగా) పిమ్మట ప్రవేశించుటకు వీలకల్గుటచే, మదనుఁడు పువ్వబాణములను నాటునట్లు వేయును.

అంతః = మెత్తపటిచినకమ్మట, కాండకాండ - (కాండ-ధాతువు) - నాటు కొనునట్లు.

౧౨. ప. చనుఁగొండల బరువుచే వంగినదైన నడుము త్రెగిపడునట్లు ఆప్రమద నటించుచుండ, అపీడచేతనోయన, వేసలి, అందియల, హారమును నడుమును రక్షింప నుద్యమించినవి. అయాటయమైకత్తై జడ ‘ఇసీ, కాసు త్రెగఁబడుచుండ నాకొందులకు ఈతైసేత’ అని విరాగముదాల్చి తన నెలవువీడి పర్యాకులమై, అట్లిన పూలదండల సొగసుఁదనమును పరిత్యజించెను ; అందియలు అటకత్తై పాదములను వట్టుకొని విడువక “అడవదే, పాపము కాసుత్రెగఁబడుచున్నది.” అని తొంటికన్న ద్విగుణతరముగా బ్రదిమాలుకొని యాక్రందించుచున్నవి. మఱి హారము కంఠమందు “ఆ కాసు త్రెగం బడుచుండ నాడెదవా ! అఁ” అని ఇటునటు రొమ్మును ప్రహరించుచున్నది.

మత్తాగొని యాటచేడియ అడునప్పడు జడవీడి చెదరిపోవుచున్నది, అంబలు మ్రోయుచున్నవి, హారము కంపించుచున్నది, కా నసీయాడుచున్నది - అని భావము.

టీక. వేసలి = జడ; గ్రస్తమై = జారి, ఎత్తు = పూలసరము, పోడిమి రూ. పోఁడిమి) = అందము; అక్కునక్ = కంఠమందు; కాసు = నెన్నడుము, కుచాద్రి నమ్రమును = కొండలవంటి వలుద పాలిండ్ల బరువుచే వంగినది, ఇది కాసుకువిశేషణము; మత్త = సారాయిచే కయిపుకొన్న చేడియ.

అలంకారము.—ఇందు వేసలి గ్రస్తమాట మున్నగువానికి కారణము కాని వీడను కారణముగా సంభావించుట చే ఉత్పేక్ష.

11. పం. కానెగట్టిన = (చూ. 'బద్ధపరికరాణం') అటకై నడుమగట్టిన, పూనికతోనున్న. కానె = దట్టి.

12. పం. హోళిపండుగ = మదనోత్సవము. పం. 18. ద్విపదీఖండము, చర్చరి, ఇది గీతికావితేషములు. పం. 19. (ఖండము) = కలకండ అనుమాటచే వసంతకునినోట నీరూరినది.

మోదకాలు = భక్ష్యవిశేషము, ('మోదకైస్తాదయ' కఘాసరిత్సాగరమున సాతవ హనునికథ) "లినేదికాకుంటే నాకెందుకిది", విదూషకుని భోజనస్మియతకు ఉదాహరణము.

పుట. 8. పం. 2. 'నర్తించిలిసి' 'నృతీగాత్రవిశేషణే' - నృత్ ధాతువనకు అంగ విశేష మర్థము-అంగవిశేషము క్రిడనమునందును పలాయనమునందును గావచ్చును గదా. పం. 9. దేవిగారు అజ్ఞాసిస్తున్నారు = మామూలుగా ఎల్లరతో పల్కవిధమున చేటికలు రాజుతోను బల్కరి.

పుట. 9. పం. 3. మేలుకట్టు = చాందినీ Canopy (మేలు = పైభాగమున, కట్టు = వస్త్రముకట్టు. లేనెలిండి = మధుభక్తము = లేటి; బహువ్రీహి.

౧౮. ప. ఈతరువుల పబడపు మోసులబోలిన లేజివుళ్ల యెట్టినికాంతి కల. ద్రావిన వానిముఖ సేత్రముల యెట్టిదనమువలెను, లేటిరుటుముల యవ్యక్త మధుర స్వనములు వాని యొడలు తెలియని కైపులూతలవలెను, ఈచెట్లు గాలికి కొమ్మలతో తూటలు వాడు మత్తుచే తోడి స్త్రీలతో (=కొమలతో) తూలియాడునట్లును, చూపట్టు చున్నవి. ఇందుచే నీ మకరందోద్యానమునందలి తరువులు మధుభక్తము లగుట చే (= వసంతర్తు ధర్మములు గలవగుటచే) మధుభక్తములు యనునట్లు (=సారాయి త్రాగి నవోయనునట్లు) కైపుగొన్నవియుంబోలె భాసిల్లుచున్నవి.

టీక. వైద్రుమ = విద్రుమసంబంధమయిన. తద్ధితమున అజ్ఞప్రత్యయము ; మొట్టుట = మించుట, లక్ష్యార్థము. గానట బీసట = అవ్యక్తధ్వని; అసల-క్రందు-కల-అర్పటిక = లేంట-దట్టమయిన-అవ్యక్తమధురమయిన-ధ్వనిని; 'గీలివల్కుచు' = మించుచు ; 'మహిజముల్, మధుభక్తము లాట, కైపుగాంచెనభాసిల్క' - అని ౪-వ పాదము నన్వయము. 'అనక' 'కైపుగాంచె' లో నన్వయించును.

ఇచ్చట నువమేయములైన మహిజములందు చివుళ్ల యెట్టిదనము, లేంటకలార్పటి, కొమలతోడూటలు అను ధర్మములు, ఉపమానమయిన మధుభక్తజనము లందుండుటచే, ఉపమేయమునందు దృఢముగ సంభవించుటచే ఉచ్చేక్ష. మధుభక్తము లాట చేత నా అనుటచే మేతూ లేచ్చేక్ష. 'మధుభక్తము' అనచో అది శ్లేషకలిమిచే శ్లేషానుప్రాణితము.

౧౯. ప. ఇందుదోహదక్రియలు చెప్పబడినవి ; పొగడపూలు మూలన రొట్టెలు-మునుపు దోహదక్రియగా తమ కర్పితములైన కల్లు గండ్మాషములను పొగడ తరువు మఱల వెలిగ్రక్కె ననుట్లున్నది (పొగడకు కల్లు పుక్కిళ్లచే యావయలు తడు పుట దోహదము) “వెనుకఁజిక్కిన” ఎండలు ముదిరినవెనుక పూచు (“గంధఫలి బల్కా క్క” దపంబంది.” వసు.) మధ్య-తామ్ర-తరుణీముఖేందు-సంధానగరిమ=సారాయిచే నెఱ్ఱినయిన యౌవనచంకుల చంద్రునివంటి ముఖములచేరికచే - జవ్వయలు ముఖరా గముచూపుట చంపకమునకు దోహదము. వెనుకఁజిక్కి బూవవలసిన చంపకము దోహద ముచే ముందుపూచినది. జవ్వయలు సాదములతో ఆశోకమును దోహదార్థము తన్నఁగా కల్గిన యందెలస్వయములను జుంజుమ్మను ధ్వనులచే తీటలు అనుకరించుచున్నట్లున్నది- ఆశోకమునకు దోహదము జవ్వయల పాదతాడనము.

‘కాంచనమాల’ వాసవదత్తకు పుట్టింటినుండి వచ్చినచెలి. వత్సరాజుతోడ వాస వదత్త పయనమునవచ్చును ఆమె గుట్టుకాది తోడవచ్చెను. (కథానరీత్యాగరము)

10 పుట, 4 పం. ‘దీనికవల...’ దీనిదోహదము 14 పుట, పం 9 చూడు. నవమాలిక = వెన్నెలతీరగ (శకుంతలకు ప్రియమయినది)

11 పుట. ౨౦. ప-పజ్జ (ప). పార్వము-ప్రక్కన. ‘కుసుమకుసుమారమూర్తి= ఇది ‘దీనరుహాక్షికిని ధనుర్వృష్టికిని విశేషణము-స్త్రీ. పువ్వువలె కోమలమయిన శరీరము కలది, (ధను) పువ్వువయము గావున కుసుమారమయినది ; వ్రతముచే గౌరు సూక్ష్మ తరంబుగాగ = (వాస) మదనపూజావ్రతశమముచే, ఆసలే సన్ననైన నదుము మఱింత సన్నమయినది ; (ధను) నియతముగ (=వ్రతముచే), కాను = మధ్యభాగము ; సూక్ష్మ తరంబు = మిక్కిలి సన్నముగానుండఁగా, ఈదీనరుహాక్షి - మకరకేతనుఁడు = మన్మథుఁడు, పజ్జ + ఉనిచికొన్న = ప్రక్కనుంచుకొన్న, ధనుర్వృష్టియో యనంగ = వింటి దబ్బయో యనునట్లు, తనరుచున్నది. మన్మథుఁడు ప్రక్కనుంచుకొన్న ధనుర్వృష్టి యెట్లుండునో, ఈ వాసవదత్త ఇచట మదనపూజావిగ్రహము పజ్జకున్నట్లు దట్టుండె నని భావము. ఉత్పేక్షాలంకారము.

9. పం. ఆననగ్రహం = గ్రహమేగ్రహము.

10. పం. నాట్యముచే కూర్చుండును = కూర్చుండుట నభినయించును.

౨౧. ప. తా. అప్పుడేచేసిన స్నానముచే గలిగిన అపూర్వమును పవిత్రము నైన మేలి కాంతితోడను, మేలి చెంగావివన్నెతో సొగసుగ ప్రకాశించు వసనాంచలము తోడను (దిస్సి) మన్మథుని పూజించుచు నీవు కోమలమగు లేత కవచపుఁదీపవలె నా కనుల కెంతయు హర్షము గొల్పుచున్నావు.

టీక. అజ్ఞదళ+అయత+నేత్రం = (తామరచేకులవలె పెడలైన కన్నులుగల దానా) ఓనుందరి ; నూతన.....శోభిత-నూతన = క్రొత్త (ఆవృజ్ఞచేసిన), మజ్జన = స్నానమువలన, ప్రభవ = పుట్టినదియ, నూత్న = అపూర్వమయినదియ, విరిక్త = పరిశ్రమయినదియ, ('విరిక్తపూతవిజనా' అను), విశిష్ట = ఉత్తమ మయినదియను అగు, శోభిత = కాంతికలిమిచేతను, ఖ్యాత...త = ఖ్యాత = (అందమయినదిగ) ప్రసిద్ధమయిన, కుసుంభరాగ = కుసుమపూవు కెంజాయవంటి కెంజాయచే, రుచిర = మనోజ్ఞమయి, పరిస్ఫురత్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, అంశుక+అంతత = చీరయంచుల కలిమిచేతను, (నీవు) మనోజాతుని = మదమని, నోముచు = పూజించుచు, మృదుల...కైవడి-మృదుల = కోమలమయిన, శైశవ = లేత విద్యుత్కాఖకైవడి = పగడ రీగవలె, (నాకు) ఆతత చూడము = మిక్కిటమగు సంతోషమును, కొలిపెడు = కలిగించుచున్నపు. కుసుంభరాగము = కుసుమపూవన్నె, పాపచెం గావివన్నె, కవులకు ప్రీయమైనది. ఉపమాంకారము.

౧౨. ప. కైతో = చేతితో ; కంగళి (రూ) కంకళి = అశోకము. నవోదయ = క్రొత్తగాఁబుట్టిన, మృదుకర = మిక్కిలికోమలమయిన, అపర - మఱియొక (అపూర్వ) కిసాలయ = (రూ. కిసలయ) చివురో, యనునట్లు, నానేత్రయగళిని = నారెండుకనులకు ; లాలనగొల్పు = ప్రీతిని గల్గించుచున్నది—చేయి చివురువలె కోమలముగ, నెఱ్ఱగనుండుటచేతను, పూజార్థము అశోకవృక్షమును దాకుటచే అంటి యుండుటచేతను ఆ యశోకముయొక్క మఱిండు మేలిచిగురో అని ఉత్పేక్ష.

౧౩. ప. అనంగుడు = మన్మథుఁడు ; అనంగతను = శరీరము లేమిని. భవల్-కర-హేలా-స్వర్గ-ఉత్సవంబు = నీయొక్కచేయి యొక్క సవిలాస స్వర్గము అను సంతోషమును, ఎనయు = పొందును. “నిజముగ” అన్నను దూఱుట అసత్యమే ; ఉత్పేక్ష.

పుట. 12, పం. 9. “ఏమి ప్రత్యక్షుడే కుసుమాయుధుఁడు” మఱిల రాజునకు కుసుమాయుధసాదృశ్యము. కుసుమాయుధుడనుకొని సాగరిక తాను కామింపఁబోవు రాజువై పూవులు చిమ్ముట - ప్రణయనాటకమునకు పూర్వరంగము సొంపుగనున్నది.

పం. 13. “కుభదర్శనుడవు కమ్ము” రాజువిషయమున పిమ్మట సంతయు సాగరిక కోరఁదగినది. వై తొలికుడు = స్తుతి పాఠకుడు.

౧౪. ప. ఓ యుదయనమహారాజా, సూర్యుఁడు తన కాంతులెల్ల గోల్పోయి ఆకాశము తుదిభాగమున (= అస్తాద్రి సమీపమున) చేరఁగా, ఈసంజప్రాద్ధన, కనుల పరిధివు సేయునట్టియు, కమలముల కాంతుల మాయించుచున్నట్టియు నీపాదములను

చంద్రకరణములనుంబోలె నేచించుటకై నీసభయందు ఇపుడు సామంతరాజులు గుమి గూడి యున్నారు.

టీక. చమరగిరి = అస్తాది; రుది = కాంతి; హరువుగ = మనోజ్ఞముగ, 'కనుమిదుల,' 'సారసప్రభాహరముల' ఈరెండు విశేషణములను ఉదయసుని పాదములకును, అబ్బుని పాదములకును సమానములు. సారసప్రభాహరములు = వత్సరాజు పాదములు సౌకుమార్యరూపములయందు పద్మములకన్న మిన్నలు. (చం) చంద్రోదయమువేళ కమలములు మొగిడి కాంతిగోల్పవును. చంద్రకరణములు సారసప్రభాహరములు. హేళి = సూర్యుడు. పాదము = కరణము, అడుగు.

26. పం. తత్సూర్వము గాజును స్రస్థ్యభ్యుదయై వత్సరాజునుగా భావించుచుండిన సాగరిక వైతాళికుడు ఉదయనా అని సంబోధింపఁగా ఆయనను వత్సరాజునుగా నెఱింగినది.

28. పం. నొగులు = తపించు "తగిలినకాలే తగులును నొగిలినకొంపే నొగులును" (= కాలిన).

పుట. 13. పం. 1. వ్యగ్రుడు = ఆనత్తుడు; సంధ్యానిశ్రమము = సంధ్యాకాలము గడచిపోవుట.

౨౫ ప. ఉదయగిరి-తట-అంతరితునిక్ = పొడవుకొండ చటయను - మఱుగు పఱుపఱచిన వానిని, ప్రాచి = తూర్పుదిక్కు; యామిని నాథుక్ = చంద్రుని; వదనపరిపాండిమము = (దిక్కు) దిబ్బుభిములయొక్క తెల్లందనముచే; (ప్రియ) విరహముచే గల్గినమోము తెల్లందనముచే; హృదయస్థితుడు = (దిక్కు) (ఉదయగిరి) చటయలో నున్నవానిని; (ప్రియ) హృదయమందన్నవానిని. కొండచాటున చంద్రుడున్నాడు ఇంకను ఉదయింపలేదు. అతని కాంతులు మాత్రమే వైకి వ్యాపించి యున్నవి. అట్లే ప్రియుడు హృదయమున నున్నాడు ఇంకను తత్సమాగ మాభ్యుదయము కలగలేదు. అందుచే కార్యముచే పాండిమము. ప్రాచీప్రియతోన, ఉదయగిరితటమునకు ప్రియాహృదయముతోను, అందు మఱిగియున్న చంద్రునికి - ప్రియాహృదయస్థుడగు దయిశునితోను సాదృశ్యము.

పాండిమము—పాండుశబ్దమువై భావార్థమున ఇమనిచ్ ప్రత్యయము. యామినినాథుక్ సాధ్యసమానము. అలంకారము కీపమ. నాలవపంక్తిలో ఋత్వ సంబంధ యతి;

౨౬. ప. దేవీ, చూడుము, అమృతాంశుని కాంతిని జిన్నజేయు నీముఖ కాంతిని గాంచినంతనే పద్మములు సిగ్గుపడి కాంతివిహీనములై వెలవెలఁబోవుచున్నవి.

నేర్పరులగు నీపరివార వేళ్ళలగానము వినినంతనే ఈ యాడు లేటికడుపులు సిగ్గుతో పూలమొగ్గలలో డాగికొనుచున్నవి.

అమృత+రుక్ = అమృతకరణుండు. వేవే = కష్టణము ; నాన = సిగ్గు ; విచ్చాయత = కాంతివిహీనతను ; విన్నాణము = నేర్పు ; నిర్బంధతక్-నిర్ + తంద్ర తక్ = తూగులేక, అనగా లెస్సగా, పుష్పంధయము = పుష్ప పుష్పమును అన్నముగా కలది. అలః ఉచ్చేక్ష.

ప్రవేశకము.

కథాంశము—రాజు నవమాలికకు దోహదము చేయించును. సాగరిక చిత్రపరి కరములతోడ అరటిచెట్ల యింటికి పోయినదని విని సునంగత అచ్చటికి పోవును.

ధార్మికము = శాస్త్రసన్న్యాసి; యోగి. “దొరగారు.....నవమాలిని” చూ. పుట. 10 పం. 5.

ద్వితీయాంకము.

కథాంశము—సునంగత సాగరికవ్రాసిన రాజప్రతిమనుచూచి ఆమె వలపు గ్రహించును, అందె సాగరిక ప్రతిమను తాను వ్రాయును. సాహిత్యపుంగోలి యడా వుడి. సాగరికా సునంగతలు చిత్రరపు నట వదలి పీఠి చెట్టలోనికిపోవుదురు. రాజు శారికచే సాగరిక వలపు పుత్రాంతమును వినును. చిత్రరపును చూచును. సాగరికను వలచును. వానవదత్త చిత్రరుచలకనుచూచి రాజుపై అగిరిపోవును.

4 పుట. చిత్రఫలకము = చిత్రరుచలక. వర్తిక=చిత్రరవ్రాయుకుంచే ‘వర్తిక’ వర్తి, Brush. దుర్లభజన ప్రాధనాహతము = పొందుటకు సాధ్యముకాని వానిని కోరు పట్టుదల. మేనులేనివాని నారసాలభావ = అనంగుని బాణముల ధాటి. నారసము (ప్ర) నారాచము.

15 పుట. “ఈదుర్నిమిత్తము” - రాజదర్శనము-అతనిపై వలపు—ఈయెందును దుస్సాధ్యములు కావున దుఃఖకారణములు. చిత్తరువు (ప్ర) చిత్రము. వృత్తియందుఁ గడపటి వర్ణము వికల్పముగ లోపించును-చిత్రరుచలక. సావప్తంభముగా = ప్రయత్నముతో. 13 పం. ఇట్టే కాకుంతలమున - ‘తీయమావి కప్ప మఱియేది చిగిర్చిన గురి వెండ తీవకు తగును’ నంవాదము. మేధావిని - శారికపేరు ; పుష్ప. తెలివికలది. యథాక్షరము = ఉన్నదున్నట్టు (ఒక యక్షరముకూడ వదలక.) శారికముందు రాజున కీవృత్తాంతము సర్వమును తెలుపునని నూచింపఁబడినది.

16 పు. 22 పం. మఱల రాజునకు మదమనితో సామ్యము. గేయము = పాదఁ దగినది. గళముపట్టెను = మాటకు అర్థము గొంతుపట్టుకొనుట—ఎక్కువగ బాధిం

చుట లక్ష్యము. ఈయన తక్కి = ప్రాణమువదలి. విరాళి = వియోగవ్యర్థ, నక
కుణము = దుఃఖముతో.

౧౮. ప. రాజగుణ్ణపుసాలయందలి పెంపునకోరి మెడకుగట్టియున్న
బంగారు గొలుసును త్రొంగిని తెగగా మిగిలిన గొలుసును-మెడనుప్రేలుచున్నదానిని-
ఈడ్చికొనుచు. దాని కాలిగజ్జలు మ్రోయ ఆకులులై యశ్వసాలకులు దానిం బట్టు
టకు వెన్నంటి బగువిడుచుండ వేచేగ ద్వారములనుదాటి స్త్రీలను భయపెట్టుచు అంతః
పురములోఁ జొచ్చెను.

టీక. దారితశిష్ట = త్రొంగుగా మిగిలినది ; కంతగ = మెడనంటుకొనియున్నది ;
అధఃస్థిత = క్రిందికి ప్రేలుచున్నది. ఈ మూఁడును మైదేశ్యంభులకు విశేషణములు.
దూటుచు = చొచ్చుచు ; ఉదారరణి వదలిపోయితిమి = హెచ్చుగా మ్రోయు
చున్న కాలిచువ్వలు గలది. అయి విద్రవల్ - ఆకులిత - అశ్వసాలము = వెన్నంటి
వరుచుచున్న కలతనొందిన అశ్వసాలరు కలది. సాహిణము = గుణ్ణపుసాల, సాహి
ణపుగసి - శత్రురుషసమాసము. “కర్తృధాగయంబులందు మువర్ణకంబునకుఁ బంపు
లగు” అను సూత్రమున ‘కర్తృధారయంబులందు’ అను బహువచనస్పయోగము
అన్యత్రకూడ కొన్నిచోట్ల పుంస్వాదేశములు కలగనని నూదించుచున్నది.

రాజుల యశ్వశాలలయందు కోరినిగట్టిపెట్టట ఆచారము. పశ్చిమదేశముల
యందును ఇట్టి ఆచారమున్నట్లు King Robert of Sicily అనుకథచే చెలియును.
అందు సాహిణములో కసితోడ విదూషకుని భోజనము వర్ణితము. ఇందుకుఁ బ్రమాణము,-

* “సరటం వారయే ద్యత్నాత్ప్రవిశంతం హయాలయే

మన్తరాగ్రే తథాధార్యోరక్రవక్త్రో మహాకపిః” ఇతి నకుల ఆపి” అని
శాస్త్రధరుడు.

ఇత ఇతః పరేహమశ్వాశాం కేశకల్పనాక్రియతే. అయమపరః పాటచ్చర ఇవ
దృఢబద్ధోమన్తరాయాం కాఘామృగః” మృ. క (iv)

ఇచటకోరి తప్పించుకొని యంతిపురములోనికిఁ బాటుచుండ, దానిని పట్టు
కొనుటకై అశ్వసాలరు వెంటఁ బరువెత్తిరి. దారితశిష్టకంతగ = కంతకృత్తావశేషమ్.
అని మూ. పా.

౧౯. ప. ఇందు వామనాదిశబ్దముల పుష్కల్యర్థములు గ్రహించబడినవి.
వామనుఁడు = పొట్టివాఁడు. కంచుకే = కంచుకము (పెద్దయంగీ) కలవాఁడు ;
కిరాతకులు = (కిరత్) గ్రామసీమను (అతని) విరుగువారు. కుబ్జులు = మరుగుజ్జులు,
మ్రుంగుటచే మఱియు కనంబడనంతటి పొట్టివారైరి.

* శాస్త్రులవారి ఇ్హాసిక.

“అంకశ్చరమునందు గుఱ్ఱులు, వండులు, కిరాతులు, ప్లేచ్చులు, అభీరులు, శకారులు, మరుగుజ్జులు, లోనగువారు నహాయులు” సా. ద.

పీఠటి చెట్లు = కానుగచెట్లు. పెరుగుకూటియానపోతు మా. దధిభక్తలంకటః.

17 పుట. 23 పం. వసంతకుని రూప సౌభాగ్యము.

26 పం. విలినవారి పార్శ్వనర్తికావున జాడఁదగినవాడు.

18 పుట. రాజు ఇచట దోహదక్రియచే వూచిన నవమాలికాలతను మదనాద్రింబొందుచున్న తనప్రియా విశేషముగ నుత్సేహించుచున్నాఁడు. (లత) పొందువును = తెల్లనిదియు, వనబోయ్యత్సకావున; (కాంత) విరహబాధచే పాలినదియు, (ల) స+ఉల్ (=ఉద్గత) + కలిక = వైకి పొటమరించిన మొగ్గలతోఁగూడినది (కాంత) ఉత్కంఠకలది; ప్రాప్తజృంభ = (ల) వికసనముపొందినది. (కాం) మదనాద్రిచే ఆవులింకలు గలది. ఆవిరళశ్వనస+ఉద్గమ+అయాసిక+ఆత్మ = (ల) ఎడతెగనిగాలి సోకుడులచేత బాధింపఁబడిన (బడలిన) మేనుకలది (కాం) తెంపులేని సిట్టూర్పుల యావిర్భావముచేత బడలిన శరీరముగలది; అయినట్టిదీనికొ, లతకొ = ఉద్యానలతన, కంఠయుతలాలినకొబోలెకొ = మదనాద్రితోఁగూడిన (దేవికన్న) వేఱైనప్రియనుఁబోలె, కనుచు = చూచుచు, దేవిముఖమునకొ, కియకొంపు = కోపారుణిము, పొసరిచెద = కలిగించెదను.

ఇచట దోహదవశమున రాజునవమాలిక పుష్పించినది. రాణీమాధవి పుష్పించలేదు. అందుచే రాజు తన నవమాలికనుచూచి సంతోషించినపుడు దేవికి కోపము కలుగుటనైనము. ఆకియక - రాణికన్న వేఱుకాంత రాజునువలచి యతనిచే చూడఁబడినపుడు దేవికి కలుగు సాగ్రహముతో బోల్పఁబడినది.

ఇందు తుల్యవిశేషణములచే చెప్పఁబడిన నాయికాదర్శనవృత్తాంతము సంగరికను రాజుచూచినపుడు వానవదత్తకు కలుగఁబోవు కోపమును సూచించుటచే నిది భక్తాకాష్టానము.

ఉపమాలంకారము-సాధారణ క్లిష్టవిశేషణములచే సాధర్మ్యము నిర్వహింపఁబడినది.

30. ప. ఇందు వరుసగ మూడువాక్యములయందు మణిమంత్రోపధముల ప్రభావములు దర్శితములు.

కలకొ = మోక్షమునందు. పన్నగంబులు = పాములు. రాకొనె = దానికొనె? రామానుజ, వీరవానరభటులు = లక్ష్మణుఁడును, వీరులగు వానిరభటులును, క్షౌణ్డి లగువారు, మేఘనాద-అహతుల్ = ఇంద్రజిత్తుచే క్షౌట్టఁబడినవారు, బలు = శ్రేష్ఠమైన, అని = మూర్ఖుని, అనిర్ధాది = ప్రతిభ్యని లేనిది. కానికొ = గోరువంక.

కొండెగాండ్ల హృదయంలాగున, కుటిలము. చూ. భరతవాక్యము 'ఖలవాస్తవ్యయ వజ్రలేపములు.'

33. ఖ. కంతుబారి = కుసుమకరవృద్ధ. శుక+శిశు+కారికల్ = చిలుకలు, శిశువులు, గోరువంకలు. ఇందులకు సంవాదము,

“దంపత్యోర్నిశి జల్పతోర్నహశుకే నాకర్జితం యద్వచ,
స్తత్ప్రాకర్తదు సన్నిధౌ నిగదతస్త స్థానిమాత్రం వధూః,
కణ్ణాలంబితపద్మరాగశలం వినయ్యచంచూపుతే,
స్త్రీదారాదీనధాతి దాడినుఫల వ్యాజేనవాగ్బంధనమ్.” అమరుకము.

34. ఖ. ఇందుస్త్రీని రాజవాంసికిని పోలికచెప్పబడినది. ఈచిత్రపునందలి తొయ్యలి యెవరో నామానసమును హరించుచున్నది.

లీలావధూతవృద్ధ = (స్త్రీ) ఒయారముచే తిరస్కరింపబడిన లక్ష్మీగలది. (హం) స్త్రీదయందు కదలింపబడిన తామరలగలది ; పక్షపాతపుపేర్ని = (స్త్రీ) స్నేహము వర్తిక్యము యొక్క అతిశయము. (హం) పైకల కదలిక యొక్క అతిశయము ; చిత్రగత = (స్త్రీ) చిత్రపునందున్నది, (హం) చిత్రపు నడకగలది ; మానసము = (స్త్రీ) మనస్సు, (హం) మానసవరస్సు. హేమంతాది ఋతువులందు మానసమున మంచుఉండును. మంచుమాంసలకు రోగకారి. కనుక మాంసలు అమంచుదినములను ఇతరస్థలములందు గడసి వర్షాకాలమునందు మానసవరస్సునకు పోవును. అని ప్రసిద్ధి.

35. ఖ. ఇంచు = హెచ్చైన. ఉక్కిరి బిక్కిరి చెందెను = ఉసిరియాడక కప్పవడెను. అపూర్వపూర్ణచంద్రుడు = అపూర్వత్వమేమనగా పూర్వము ధాత వృజించిన పూర్ణచంద్రుడాయన సీతమైన యంబుజమును ముకుళింపజేయలేదు, ఇకఁడు చేసెను. ఆలం: ధాతకు దుఃస్థితికలిమితో లేని సంబంధము నున్నట్లు చెప్పుటచే నసంబంధమున సంబంధరూపమగు నతిశయోక్తి.

36. ఖ. నాచూపు ఎటులాకప్పడి యూరుద్వయిని చాటి నితంబమండలిని చాలకాలముతిరిగి యలలంబోలిన వశిత్రయముచే సెగుడుదిగుగుగున్న కొడుకడ నిలిచి డప్పిగొన్నదియుంబోలె ఇపుడు సెప్పదిగ చనుగొండలపైసెక్కి, బాష్పంబువుల గురియుచున్న సీకనులను మాటిమాటికి ఆనతో చూచుచున్నది.

టీక. ఉరుప్రమించి = ఉరిని చుట్టివంతసేపు (చాలసేపు) తిరిగి, హరివశిత్ర యీవిషయము = అందమైన మూడు వర్సలచే సెగుడు దిగుదైనది ; దుర్వార - తృప్త = ఆనరాని డప్పి ; కుచధరంబులు = చనుగొండలు ; వారక = ఉడుగక - మాటికి ; బాష్ప లవహాసిని = కన్నీటి బిందువులను ప్రవహింపజేయుచున్నట్టిది - విలోచనద్వయి.

“ఎట్టలా (కృచ్ఛాత్) - నున్నదనముచేతను నిలుపుదనముచేతను, లావణ్య ప్రవాహమును కాఁజేయుటచేతను మిఱు మిట్లు గొల్పుటచేతను.” అని కామ్రుల ఛారి టీక.

అలం. ఒకేదృష్టి పెక్కింటియందు క్రమముగనున్నట్లు చెప్పటచే పర్యాయాలంకారము. ప్రాణిధర్మములను ఆప్రాణియగు దృష్టియందున్నట్లు చెప్పటచే సమాధి అలంకారము.

37. ప. వపువు = నెప్పేను ; ఘర్జాంబు పుంజము - స్వేదజల సమూహము. అలం : ఉల్లేపితము.

38. ఈ లేఁదామరాకు పాన్పురెండఁగొనల బరువైనచనుదోయి యొక్కయు, గురునితంబముయొక్కయు నొత్తిడిచే వాడియన్నది. సన్ననినడుము పాన్పును తాక మిచే నడుము మాత్రము వాడక పచ్చగనున్నది. విరహబాధతాళలేక చేతులనీటునటు విసరుటచే ప్రక్కఁజెల్లచెదరై యున్నది. ఇట్లు పాన్పు ఈలేమ విరహబాధను తెల్పుచున్నది.

టీక. ఇరు గడలు (=రెండు కడలు) పృత్తియందు 'ఇరు' రెండునకు సర్వాదేశము. సమిధ = గొప్ప, హరితము = పచ్చనిది. సభక ప్రతిమము = ఆకసము సంజిది. కరము = మిక్కిలి. ఈ యర్థమున నిది దేశ్యము, అప్యయము. ఓరలకో = ప్రక్కల. వీటతాటము = చెల్లాచెదరైనది. మృగానినీచ్ఛదన తల్పము = తామర యాకులనెజ్జ.

అలం : శయ్యామ్రాసతా వికారములంజూచి కారణమును విరహతాపము నూహించుటచే అనుమానము.

౪౦. ప. పయ్యెద (పయి+ఎద) = మైట. రూ. పయ్యెద. (సంధివర్ణ వికారము) మండలములు = పలయములు. కడిమి = అతిశయము. పాలిండ్ల దండితనము = స్తనముల పలుదతనము.

౪౧. ప. గిండి = కలశము. పసివాడు = మిక్కిలివాడు. మృగాలసరము = తామర తూండ్ల దండ. అలం : "(1) సన్నని పోగునకే చోటులేకుండగా (2) తూడు నకు చోటెక్కడ" అని యిట్లు మైముత్యస్వాయమున నొకయర్థముచే (= 1) మఱి యొక యర్థము (=2) సాధింపఁబడుటచే కావ్యార్థపత్తి.

౪౨. ప. నలుమోములు-నాలుగునకు పృత్తియందు నలు సర్వాదేశము. తనదు గద్దియ = తనసంహారము - కమలము, కమలాసనుడు గావున ; రుచి = కాంతి. అబ్బురము+పోయి (అబ్బురం పోయి) 'పడ్డాదులు పరమగు నప్పడు మువర్తకమునకు లాపభూర్ణమిగులువులగు నను మాత్రముచే భూర్ణమిగులువు. తెఱ+వా = తెఱవ. అలం : అతిశయోక్తి.

౪౩. ప. కనలు = కోపము. భామిని = కోపకల, ప్రకరణోచితమగు సంబోధనము. రూక్షభావము = కోపభావమును ; అపరితమము = మొక్కపోసి, అధిక

మైనది. అనుందభేదము = అధికాయాసము. అలం : ఇందు హేతువు కోవము ఉన్నను కోవకార్యములు కలుగమించే విశేషాక్తి.

౪౪. ప. మైదలి = స్త్రీ ; స్వేదచ్ఛద్వమున = చెమట అను నెవముచేత. శీతము = తుంపురు. అలం : రూపకము, స్వేదచ్ఛద్వము—అపహ్నుతి.

౪౫. ప. చిక్కచిక్క యెట్లో అదృష్టవశమున చిక్కినావై గాఢానురాగ మూనిన ఈకాంత ఎఱ్ఱనికాంతు లనీను రత్నహారముంబోలె నేను కంఠమునఁదాల్చుకమునుపే (కాంతపక్షమున అలింగనముచేయుట, హారపక్షమున మెడనలంకరించు కొనుట) నీ తెలివి తక్కువదనముచే జాగిపోయెను.

టీక. కథితరాగ = ప్రకటించఁబడినప్రేమగలది. (కాంత) ఎఱ్ఱనికాంతి గలది హారము ; తుడుకుతుడుకు = తుండుడుకు = అలించింపక శర్వరపడుట, ఖోభము, కలఃత. 'ఇది ద్వితీయముగానే ప్రయోగములం జూపట్టెడు. శ. ర.

28. పు. పం. 22. ముఖము ప్రసన్నముగా నుండుటకు వాస్తవముగు కారణము సాగరికా ప్రథమదర్శనము.

29. పు. ఘనాక్షరన్యాయము = మ్రాబయందునునీ పురుగు తొలువగా నేర్పడిన యక్షరము. అది అక్షరాకారముగ తొలువ వలయునని తొలువదు. కాని అలవోకగా నక్షరాకృతి ఏర్పడును. అట్లే ఊరకవ్రాసిన చిత్తరువు అలవోకగా సాగరికాకృతిఁ దాల్చెనని భావము.

౪౬. ప. నావై నీకు కోవము కలదో లేదో ఎఱుంగను. కిమక లేనిచో "నన్ను దయతోఁజూడుచునుట పాడిగాదు కదా." 'ఇకముందు నేను అపరాధముచేయును' అందమన్న ఇపు డపరాధముచేసికట్లు పిచ్చు కొన్నట్లుగును. నేను నిరపరాధిని అన్నచో నామాట ఆసక్త్యనుండువు మఱియిపుడేమి బల్కిన నుచితముగ నుండునో తెలియక నేను వగచుచున్నాడను.

నాయము. ప్ర. న్యాయము. పొనరువను = చేరుచు. పొవ్వెము = దోషము. అనాగనుఁడు = నిరపరాధి. మృష = అనత్యము.

౪౭. వాగవదత్తకు మనసుగూ కోవము కలిగెను. కాని అమె మైకి విషయము కనఁబఱచుచు కోవమునుపైకి తోఁపనీయలేదు. విదూషకుఁడు దేహిసూక్ష్మకోవమును గ్రహింపలేదు. కావుననే రాజు 'మూఢుఁడా' అనుట.

వెడక = అల్పముగా ; అంతరశ్రుజడము = లోపలికన్నీటిచే ముద్దుపడినది ; వినితి = విషయము ; అరణ్యరుదితము = నిర్జనస్థానమున అనవాయధిగిలించేసిన విలకవము, వ్యర్థమని యర్థము.

ప్రవేశకము.

సాగరిక వాసవదత్త వేషముతో పశ్చరాజు నభినయించునని దేవిచెలికత్తె తెలిసిరి.

30. పు. 18 పం. ('అకాశము) కాశాంబికా...' ఇత్యాదికము అకాశభాషి తము. చూ. నా. ల. ప్రతి. భట్టిని = దేవేరి.

20 పం కాంచనమాల రాణికడకు తిరిగిపోవుచు దారిలో సాగరికా పశ్చరాజు సమాగమమునకై వసంతకుండు సుసంగతతో కలిసిచేసిన పన్నాగమును చారి సంభాషణ మూలమున నలవోకగా తెలిసికొనుచు అలసించినది. ఆవృత్తాంశము దేవితోచెప్పి ఆమెను చిత్రకాలాద్వారము కడకుఁ దెచ్చుట కి వ యంశమున.

23. పం. సోత్పాసముగా = ఎగతాళిగా. 24 పం. సూధివిగ్రహచింత - రాజనీతిలో చతురు పానుములలో సంది (= శత్రువులతో సంది) విగ్రహము (= యుద్ధము) అనునవి చెందు. అందె యాగంధరాయణుని చింత, వసంతకుండు సాగ రికాపశ్చరాజులకు సంది (సమాగమము) సమకూర్చుటకు, అందుచే గలుగు వాసవ దత్తాపశ్చరాజుల విగ్రహము (= కలహము, అలకయ్యుండె) పాపుటకు - ఈచెంటిని గూర్చికచింతలో (అగ్రాధనలో) ఆసీరేరినచేయి. ఈతార్చులను తీర్పులను నీలివిశేష ములకుపోల్చి, నీలియందు సిగ్గహస్తుడైన యాగంధరాయణునికన్న గట్టివాడనుట ఉత్పాసము.

25. పం. చుదనిక చిటునగవునకు కాంచనమాలా సోత్పాసక్లాభమేకారణము.

31. పుట. 3 పం. దంట = సమర్థురాలు. ప. 10 ప్రతీకారము = అన్యధత తీరును పాయము. ప. 13. దేవిచిత్రఫలక వృత్తాంశము. ద్వి. అం. పు. 29. చూడుండు. పం. 14. నాచేతికప్పగిస్తూ = రాజుకంటబడకుండ కాపాడుమని. 'నేపథ్యాన్ని' = వాసవదత్త అపుమతాల్పియున్న యలంకారములను. సుసంగతకు బహుమానము చేయుట, ఇంకమీద కాగరూకతను వహించిరాజుకంటపడకుండ సాగరికను గట్టిగా కాపాడుమని. పం. 24. 'తిన్ననిది'. మూ——'అతిబుజుకాసాదే' = సరళస్పదయ. దంతోరణవలభి = దంతనిర్మిత బహిర్ద్వార (= లోరణ)ముయొక్క వలభి (= వా చూరు) అచోటు విజనముగను, (నుండునదియు) మంచిగాలి తగులునదియునుగ నుండును.

తృతీయాంశము.

రాజు సంకేతస్థలమున వాసవదత్తావేషసాగరికకై నిరీక్షించుట - వాసవదత్తయే వచ్చుట - రాజు ఆమెను సాగరికయనుకొని అనునయించుట - గుట్టుబయలుపడుట .

అందుకై భయపడి సాగరిక లతాపాశమున ననువులవాయు ప్రయత్నించుట - రాజా రక్షించుట - వానపదత్త సాగరికా వసంతకుల చెఱునుంచుట.

ర౯. ప. సాగరికా సమాగమ విషయమున దేవిభీతిచే రాజానైరాశ్యము; తదు త్కంతాలిశయమును, ౧. 4. సాదములు—ఆప్రియను ఎటుగా పొందియు మూఢుడైన మంచిగందపురసముతోలె: జల్లనైన ఆప్రియురాలి కరమును నీపై చిరకాలము ఉంపనైతినిగదా! (అదియే తన్మాధ్యము) వందురేదు = దుఃఖించెదవు. వృథా, సదా, సంస్కృతావ్యయములు వినూర్పులను బొరయకయు తత్సమములుగా ప్రయోగింపఁ బడును. 'వృథ' మాత్రము వైకల్పికముగ ప్రస్తావించును.

పొరసియు = పొందియు, కైనియు. చందన - ద్రవ - సుషీమము = మంచి గంధపురసము వలె చల్లనైనది. 'పొరసిఎట్టకేసి' = 'దైవవశమున నెట్లాశోతాదొర కియు'. ౨. అం. పుట. ౪౫. శిలీముఖంబులు = సూదిమొన బాణములు.

పం. ౮ 'అహో! ఎంతయాశ్చర్యము.' ఈయాశ్చర్యకారణమే వద్యమున చెప్పబడినది.

ర౯. ప. తా. మనస్సునైజముగనే చంచలమైనది. (అందుచే గుఱివెట్టియేయుట దుర్బలము) మఱియుఁ బరమాణు స్వరూపమగుటచే దృష్టికగోచరము. అట్టిసామన స్సును మన్మాధుఁడు ఎట్టులేసెను. అందును ఒక్కసారిగనే ఎల్లనారసములతోను ఎట్టు లేసెను. ఆశ్చర్యము!

మనస్సును అణుస్వరూపముగఁ దార్కికులు చెప్పియున్నారు. శృం. నై. ౩ ఆ. (౨౩.) 'నలినదళాయ తేక్షణమనః పరమాణువునందు.'

చలలక్ష్యవేధనము విలుకానినేర్పునకు నిదానమని—'కాదో లోలశరవ్యవేధన మహోత్కర్షంబు విల్కానికే.' కాకుం. ౨. అ. లోలమును, అగోచరమును, శర ముతోఁ గొట్టుట, ఒక్కమా టే ఒక్కలక్ష్యమునే అన్ని శరములతోను, దాకునట్లు కొట్టుట - ధాన్యకాశల పరమావధి. ఇట్లు త్రో త్రోత్కర్షము చెప్పట సారా లంకారము.

౫౦. ప. టీక. అలుగులు = బాణములు; చిక్షణాతుఁడు = మనసిజాఁడు; లక్ష్యులు = గుఱివెట్టి వేయఁబడువారు. శరవృత్తులు. దర్పక = మన్మాధ, ఇలసార్థ కము. దర్పించు (గర్వించు) వాఁడు. కామిజనుక్ = కాముకుని (నన్ను) ఒంటికే = ఒక్కనికే, చంచలంకాలిలివి = 1 అయిదుగురుగాఁజేసిలివి. 2 చంపిలివి. అనంభ్య శిలీముఖంబులకే = లెక్కలేని బాణములచేత.

తా. మన్మాధునిబాణము లైదని లెక్కలదనియు, వానికి లక్ష్యులు నాబోఁటి వారలు లెక్క కెక్కువయనియు లోకప్రసిద్ధము. కాని ఓ మదనఁడా ఈప్రసిద్ధి

నీవిషయమున తాకుచునైనది. (1) నీయైదుబాగాములు అనంభ్యము లైనవి ; (2) అనంభ్యముల లక్ష్యములు ఇప్పుడు నే నొక్కడ నైతిని ; (3) బాణముల పంచత్వము (విదగుట, వృథానొందుట ననుచు బొందినది. ఇట్లు వైరుధ్యము. పంచ = పంచభూతాత్మకమగు శరీరము మరణసమయమున పృథక్త్వమును చెందును.

వద్రంగి ఒక్కబొమ్మనే అయిదుగాఁ జెక్కినట్లు నీవు నన్ను పంచత్వమొందించుచున్నావు. (అయిదుగాఁచెక్కి చంపుచున్నావు.) చిత్తజాతునిబాణముల పంచత్వము కామిజనునీని కామిజనుల యసంఖ్యాకత్వము చిత్తజాతుని బాణములకును సంక్రమించుటచే విపర్యయము ఆలంకారము. “పంచతంగాలిపిలి పొంటిఁగామిజను” అయిచో తొలుత విరోధముతోఁచి పిమ్మట పంచత్వమునకు హసనాద్ధముచేప్పటచే నావిరోధము నివర్తింపటచే విరోధాభాసాలంకారము.

పం. 18, 19. ‘నేను - ఎంతచింతింతునో’ యని యన్వయము. అగ్గమైన = పాత్రమైన, గుణియైన. ‘నిందుకోపమును లోలోన నడంచుచున్న జేవి’. మూ. ‘అంతర్గూఢకోపసంరమ్భయాః’ అనఁగఁగములు నిప్పు మిక్కిలి వెతపెట్టును. “అనిన్నిన్నగభీరత్వాదంతర్గూఢసునన్మృదః, పుట పాకచ్రతీకాశో రామగృధకణోరసః” ఉ.రా.చ.కె.అం.

గం. ౪. వృత్తము = పృథ్వాంతము; ‘పల్కినోన’ తనకువినరానియట్లు; ఉల్కెడున్ = భయపడును. పెఱకతలన్ = అన్యసందర్భములయందు; ‘సఖుఁ’ ఇతరులు నవ్విన వారలకు తనవృత్తాంతము తెలిసియుండకచివచ్చుచుగాన భయములేదు. సఖులే నగిన తన్నుఁగూర్చియేయని వైలక్ష్యము. విలక్షణావము సిగ్గు. మఱిఁగెడున్ = తపించును; మానసనిష్ఠభయంబుపెంపునన్ = మనసునున్న భయాలిశముచే. అలం. స్వభావోక్తి. ౧. బంతిలో ఋక్తసంబంధయతి.

పు 33. హృష్టుఁడు = కార్యలాభముచే నంతుష్టుఁడు. “ఇప్పుడు నాప్రియ పచనం వివదంచేత నాప్రియవయస్కుడికి ఎంత ఆనందం కలుగుతుందో అంత ఆనందం కాకాంబీరాజ్యం రానడంచేతమాడా కలుగలేదు. ఇట్టే విక్రమార్పణి. కె. అం. “నాకేకాతపవారణంబిడదటల్...”

‘కాకాంబీ’ వత్సరాజాదాజధాని. చిత్రముకాదు = వింతకాదు, ఎఱింగినదే. సారితోషికము = బహుమానము. ‘శుద్ధమవర్ణకడియము’ - సమానగ్రాన్యత విదూషకుని భాషలో సరిగ్గనేయున్నది. ‘మిక్కుటంపు.....అదేవికీ పోతున్నాడు’ ఈవర్ణనము ప్రకృతోపయోగి. సాగరికమగుార్చి రాజాసంకేతమునకు బోవుటకు పూర్వముచన.

రాజు - (హర్షముతో). హర్షము కలుగుముగిసినందులకు, రాత్రికదా సాగరికను సంకేతస్థలమున కలసికొనుట.

గం. ౪. తా. ‘ఒక్కటిచక్రము గలదియగు నీరథము లోకపరిమితమైన గొప్ప మార్గమునుగడచిపోయి త్వరగా మఱియేరేవువేకువ ఉదయగిరిని చేరునట్లు దారి సాగింప

శక్తికలిగివున్నాడు.' అను చింతచేతనోయన నూర్చుకొని (తెండ్రుకచక్రమును కన్నించుకొని నువ్వోగించినవాడై) సంఖ్య క్రమక్రమముగా త్రైవిషయముగా మిగిలిన కిరణముల బంగారాకులుగాఁ గలదియైన చిక్చక్రమును (నూర్చుటకై తనగగముకడకు) నడపుచు పడమటికిందటై నిలిచియున్నాడు.

టీక. లోకమితము = లోకము మేరగాఁగలది - అంతపెద్దది. సరసునా = త్వరగా; తరమిడి = క్రమముగా; త్రైవిషయముగఁ + తక్కిన = త్రైవిషయముగా మిగిలిన; హరిత్ + ఉరు + చక్రము = పెద్దదగు చిక్చక్రము. పెద్దచక్రమైనచో మహాభ్యము త్వరగామిగియును. రశ్మి = కిరణము. నూర్చునిచక్ర మేకచక్రమునుటకు - 'సప్తయం జంతి రథమేకచక్రమ్.', 'సభస్సమాక్రమతి శృష్టవగ్జనా స్థితైకచక్రేణ రథేన భాస్కరః', నూర్చునిరథము బంగారుది; 'హిరణ్మయేన సవితారథేన దేవో యాతి భువనాని సత్యై' అందుచే తద్రథచక్రమును తచ్చక్రములును (అరము = అకు) బంగారువి. సాయంతాలము నూర్చుకిరణములు వర్షవర్షములుగఁ దోచును.

అలం. నూర్చుఁ దస్తాద్రితై నిల్చుటకు హేతువుకాని మహాభ్య గమనచింతను హేతువుగ సంభావించుటచే హేతుకా త్వేక్ష.

౫౩. ప. తా. 'పద్మాక్షి' ఇది నాకు నియతసమయము. నే నిదే పోవలయును. నిదురించుచుండు నిన్ను మేల్కొల్పుటకు నేను ప్రాద్దపాదాపుచేళకు వఱల వచ్చెదను' అని (తనప్రియుగానైన) తామరదీగకు విశ్వాసము కల్గించుటకై అస్తాద్రిశిభరమునై (కరము) కిరణమును చేయిపెట్టి నూర్చుచు ప్రమాణ మొనరించు చున్నట్లు తోచుచున్నాడు.

టీక. హేళి = నూర్చుకొను. 'పద్మాక్షి' ఇది తామరదీగకు విశేషణము, పద్మములు అను కనులుగలదానా. తీవస్త్రిగను, పద్మములు తన్నేత్రములుగను ఉపమింపఁబడినవి. నిద్రితను = (ప్రియాపక్షమన) నిద్రించినదానిని, (తామర) ముకుళితను; మేల్కొల్పు = (ప్రి) మేల్కొల్పు, (తా). విశ్వాసఁజేయు. ప్రమాణమొనరించుట వాయికము విశ్వాసము పుట్టింపుటకు. 'అస్తమస్తమన శిరంబత్తి' స్త్రంకుకొండ శిభరమునై కిరణమును చేయుచుండు. రాలిమీద చేయిపెట్టి ప్రమాణముచేయుట ఆచారము. * "శిలముట్టుకొనాసముట్టు శిశువుందిట్టుకొన"

అలం. ఇందు ప్రకృతధర్మమైన హేళియందు పద్మాక్షిశబ్దగతమైన స్త్రీలింగ స్వారస్యము చేతను, హేళిశబ్దగత పుంలింగస్వారస్యముచేతను, 'నిద్రితను' 'మేల్కొల్పు' 'ప్రమాణమొనరించుట' ఇత్యాది చేతనవ్యాపారములచేతను 'పద్మాక్షి' 'శంము' అను శబ్దముల - దలి జ్ఞేషనుహిమ చేతను, ప్రియను ఆశ్వాసించుటకై ప్రమాణమొనరించు సప్ర

కృతనాయకవృత్తాంతము తోఁపించఁజేయుచున్నది కావున నమాసోక్త్యలంకారము, ఇట ప్రమాణము సంభావితముకావున నుల్లేఖ, నమాసోక్త్యనుప్రాణితము.

సూర్యాస్తమయము క్రమముగ వర్ణితము. 'వేడివెల్లులభగవానుడు', పిమ్మట 'సంజత్రెక్కినఁగఁ దక్కివరత్తులు' నీదప 'అస్తమస్తమన కరంబుల్లి' ఇట్లు నీరణముల క్రమనిర్వాణము; పిమ్మట చీకటి క్రమముగా ఆవరించుట వర్ణింపఁబడినది.

శోభనముగాఁబల్కినావు = లెస్సగాఁ బల్కినావు. చీకటివర్ణనము, — తూర్పు ర్వము విరళములుగా నుండిన చెట్లబంతులు - ఇప్పుడు చీకటిజలుపుచే నడిమిప్రదేశములు కానరాక పోగా - నంతటను చెట్లున్నట్లే తోచుచున్నవి. దట్టముగా బురద పూసికొని మఱింత నలుపెక్కిన కారుదున్నలయు, కారదవి పండులయు, నలుపు పంటి నలుపును చీకటి మొత్తములు దిక్కులకుఁ గల్గించుచున్నవి. అందుచే నంతటను నలుపై దిక్కులవేర్వేలుగాఁ దోచలేదు. దున్నలు పండులు కదలుచున్నట్లు చీకట్లు వ్యాపించుట.

గీ. ప. నీలకంఠుని కంఠశైల్యమునకన్న నల్లవైనవివ్వుచీకట్లు మొదట తూర్పు దిక్కును, పిమ్మట పడమటిదిక్కును ఆవరించును; తర్వాత క్రమముగా కొండలు, చెట్లు పురములు, అను విభాగములఁ గ్రమ్మివేయును; పిమ్మట జనులకు కన్నులన్న ప్రయోజనమును పోగొట్టును.

టీక. భిద = భేదము; హరగళద్యుతి = శివునికంఠకాంతి; లాలికడ = తూర్పు గాక మిగిలినదిక్కు - పడమటిదిక్కు; తూర్పు పడమరల చీకట్లు మంచుకొనఁగా నుత్తర దక్షిణములు మిగిలియుండవు; మోహరపుటిరులు = దట్టమగుచీకట్లు; కెరలు = ఉత్సహించు, మీఱఁజూచు చీకటిరాత్రులు అభినరణయోగ్యములు. ఇట దద్వర్తనము ఆప్రయోజనమునకే చేయఁబడినది. అలం: స్వభావోక్తి. కడఁగి పాదమున నుపమ.

గీ. ప. కన్నుగానరాని చీకటిలో పూలచెట్ల గంధమునుబట్టి దారి తెలిసికొనుట. వాటి = వీధి, చాల; నిర్గుండి = వావిలి; జీదైన = దట్టమైన; కదంబపాళి = కడిమిచెట్లనమూసము. పీ. 4. పాదములు, — ఇట్లు (ఉచితామృత...చే) తెలియఁబడు వేర్వేలుగంపముల నాఘ్రాణించుటచే చెట్లనుపలక్షించుకొని (తమోద్వైగ్యా...తక్) చీకట్లు రెట్టింపుఁదనముచే క్రవ్వఁబడిన ఈదారిని స్పష్టముగాఁ దెలిసికొంటిని. మాధవ మండపము సంకేతస్థానముగాన మనోహరము.

పీ. పు. మనశ్శిల = మణిశిల. 'దేవిదేవమువేసికొన్న సాగరికని' ఒకవేళ రాజు వేససాదృశ్యముచే వాసపదత్తనుగా భావించుచేమో అని హెచ్చరింక. 'బృహస్పతి బుద్ధి విభవాన్ని పరిహాసించేవాడు' కదా వసంతకుడు.

గీ. ప. ప్రాతఃచెలవకాలముసాగఁగా, సిగ్గెడలగా ప్రేమవిశదదృష్టిని చూచుచు, కంఠాక్షేపముచేయును, కొగిట నిల్చును. మఱి కొత్తచెలవ భయకారణమున నింటొక్క

టియ్యం జేయదు. అట్లయినను కామిజనునికి ఆముద్దరాలిపై వడ్డపాతము, తనయిల్లాలిని తనుఁబ్రామియైనను నూకనప్రియమగుడ నతఁడు వేడుకపడును.

నిశ్చితస్థలము = సంకేతస్థలము. ప్రేమవిశదదృష్టి = ప్రీతి చక్కగా తెలియ వచ్చుచున్నచూపు. నయమన = మంచిమాటలతో (భయముదీర్చి) చక్కబట్టినను = కౌగిటజేర్చినను, కామిని = కామకురాలు. (మనుసులనేమో ప్రేమయొన్నది, కాని క్రొత్తదనపుఁగాఁబడుచే బ్రకటింపఁజెఱచును.)

ఇట నాయకముగఁ— “ప్రథమావలీర్పయోవన. పుదగవికారయ్య, రతియందు ప్రతికూలయ్య, మానమందు శృదువును, సమధికలజ్జావలియొ మగ్ధ” సా. ద.

అభిసారికఁ—“తానె మదనవశంపదయై కాంతుని తనకడకు రప్పించుకొనునో, లేక తానే అతడికడకుంబోవునో ఆనాయక అభిసారిక” —సా. ద.

‘శవ్యత్తాంత మేమేని దేవికి వాసవదత్తకు ఎఱుకవడియొందుగా’ రానున్న యావదకు పూర్వమాచర, అభినరించు = అభిసారికావృత్తి నవలంబించు = సంకేత స్థలమునఁ బ్రియమిజేరు.

పు. తిరి. ‘మనుగిడుకొన్నవాఁడు’ గుఱుకు తెలియకుండుటకు. సన్న = సైగ (ప్ర) సంజ్ఞ.

అవవారించి = మఱుగుగావతాళుడా = చెడిబ్రదికినవాఁడా, ఇనిలిట్టు. ‘ఈమాట మరవకు’—వాసవదత్తకు ‘సాగర్విక’ అని తార్చుమాట— ‘దీనివిషయముల ననుభవించువులే’ అని భావము.

“కర్వరగావద. చంద్రుఁడు ఉదయిస్తున్నాడు.” వెన్నెలలో నెవరేని గుఱులించురు; వాసవదత్తచేటికలు చూచిన కష్టము. అందుచే కర్వర. “మృగలాంఛనండా” చంద్రునిలోని మచ్చను కొందఱు గెంక అందురు. (“సారథ్యం కనించు సంజగరే” విల్వజుండు.) రాజు తన్ను వెన్నెలకాంతిలో గుఱులించునని వాసవదత్తభయము. అట్టిచో దొంగను సొత్తునోబలె రాజును సాగరికతోఁ బట్టుకొన నీచందదుకదా.

గ. ౨. వ. ఇంచువిల్లనికేళి = మదనాన్ని, ఇంచువిల్లఁడు = ఇంచు (=చెఱుకు) విల్లఁడు (=విల్లుగాఁగలవాఁడు) బహుప్రీహిసమాసము. సమాసాంతకార్యముచూడుడు. కా. వ్యా. సమాస. ఇట్టివే, మక్కంటి, నలువ మున్నగునవి. పొందు=(ప్రియా) సమాగమము. కారు = వర్ష ఋతువు. నికట=ఉదక+ఆగమము = సమీపముననున్న వానరాక గలది (దినము). పుటము వెట్టెడుఁగాదె” — పుటము = ఊకనిప్పు, పైకితెలియక లోలోదల కుములు నిప్పు. పుటము=పట్టుట = “పొచ్చుగ తనింపఁజేయుట” అని ఇటస్థము. అంకర్ణాథకత్వము ఇట సభిప్రేతముగాను. అపూర్వగరిచు = పూర్వమునకన్న పొచ్చుగా; ఇది పూర్వవాక్యమునందలి “తొలకనీవద” అనుమాటకు సమానము.

ఇందు రెండువాక్యములయందు రెండుధర్మలందు (1 ఇంచువిల్లునికిని 2 నికటో దకాగమదివనము అనువానియందు) ఉన్న ఒక్కటేసమానధర్మము (=తపింపఁజేయుట) నేఱునేఱుమాటలచే (1. ఏవడు; 2. ఘటము వెట్టెడు అనువానిచే) చెప్పఁబడుటచే ప్రతిపక్షము అలంకారము.

బాళి = విరహము. “శిరస్సంజ్ఞ” మాటాడిన తాను బయల్పడుదునని వాసవ దత్త భయము. ముగ్ధయగు సాగరికకును వావిల్చి చెప్పటకన్న శిరస్సంజ్ఞనొనఁగట మనోజ్ఞము. “నీవువర్ధిల్లుతున్నావు” = I congratulate you. “ఘ్రాసంజ్ఞ” ఇది వసంతకుని కార్యసిద్ధ్యత్వానామును సంతోషమును స్వాభావికముగ ప్రకటించుచున్నది.

గీ. “కదళిదరంబులు”. అరటిమ్రాసు చల్లరిది. దానిలోపలిభాగము మఱియుం జల్లఁగనుండును.

“ఏకాంత శైత్యాత్కదళి విశేషాః” కుమారసంభవము.

“సరితూరుద్యుతిఁజెందఁజూచి నిజదుశ్చర్యావనోదక్రియా రతిబాఘోలవపురితోదరములై రంభేభవాస్తంబులు న్నుతటికానీడెమరుద్విఘాతిఁగదళికై ద్వద్దోషమాచంచలాః ధృతికుండాతతిఁబాయదయ్యె, నదివో తద్వైరమూలంబిలక” —వసు.

దీపాభిఖ్యంబులు = (దీప+అభిఖ్యంబులు) తామరతూండ్ల శోభకలవి (‘అభిఖ్యానానుభవయోః’ అను) “చాంద్రమనీ మభిఖ్యామ్.” కుమార. “అమృతాంశుండు (మూ. శీతాంశుః) అమృతకబ్బముచే ఇటనభిప్రేతముగ శైశ్యమేగాక. అష్టోదకరత్నము, సంజీవకత్వము, మొదలగు ననేకగణాలిశయములు స్ఫురించుచున్నవి. ఇందలి యువ మానములెల్ల శైశ్యప్రయోజనార్థము చెప్పఁబడినవి కావున “ష్టోదకరాఖ్యాంశక” (=అష్టోదమఁగొల్పు సర్వావయవములు గలది). కావుననే “మారతూరబాణానిచే” సంకల్పములైన రాజా నవయవములతాపము కొఱిట హరింప నమర్థ. మారుఁడు (పుట్టి) చంపువాఁడు, తద్బాణములు స్తూరములు. అందుచే రాజా తాపాలిశయము స్ఫురించును. “కమలంగ్రాసిన” (కమలిపోవునట్లు తప్తములైన) కావున విరహ మింక గొంతమాత్రమును సహ్యము గాదు, తదవనోదనము కొఱిటనే సాధ్యము, అని భావము.

వాస. “(బాష్పములతో)” బాష్పములు తనప్రియు డన్యూనక్షుం డైనందులకు. “అహ! ఏమాత్మర్యము” హృదయము మఱొకతీరున ఉన్నను తియ్యమాటలాడు రాజాచోతము ఆశ్చర్యకరము.

పుట కిరి. “హతాశుఁడా, ఈమాటమరవకు” “రాణి దుర్వచనములు పలుకును” అనుమాట. “ఏమకగిన ప్రాయశ్చిత్త మవుతుందితే” అని భావము.

ఇట చంద్రోదయము రాజా సాగరికను నిర్వర్ణించుటకును, వాసవదత్త మేల్పుచుండు తీసివచ్చుడు ఆమె చక్కఁగా గుఱుతు తెలియుటకును.

“కోపించే కామినిచెక్కిలిం” ఎఱ్ఱందనము నమానధర్మము - ఈయుపమానము విదూషకుఁడు అలంకారగా బలెక్కినగాని వాసవదత్త మోముఁజూచికాదు. అయినను అని ప్రకృతొచితమే యైచది.

గీ. తనకాంతినంతయు నీముఖము హరింపఁగా చంద్రుఁడందుకు ప్రతిక్రియచేయువాఁడై కొండనైత్తమునకెక్కి డొడ్డవ్వకరుండై (=కిరణములను చేతులను పైకెత్తి) తపము చేయుచున్నాఁడ. అదె సీమోల చూడుము. ఇట, తపఃఫలముగ తాను (చంద్రుఁడు) ముఖేందువునకన్న నధికకాంతినొంది, తనకాంతి నవహరించిన (=తనకన్న నెక్కుడుకాంతిగలవాఁడైన) ముఖేందువునకుఁ బ్రతిక్రియచేయుట చంద్రుని తాత్పర్యము. ఇట్లు ప్రతిస్పృహ నోటువడి విజయాగ్రము తపమాచరించుటకు వేసవేలగ నుదాహరణములు గలవు.

“ఊర్ధ్వకరత తపించును” చేతులు పైకెత్తి తపముచేయుట తపోవిశేషము. “గిరికొనకెక్కి” కొండపై తపస్సుచే ఫలము కోటిగుణముల విశేషించును. *ఇందులకు ప్రమాణము నారదీయమునందు:—

“శివస్య సన్నిధానేన సూర్యాగ్న్యోర్వాసురోరపి
దీపస్య జ్వలితస్యాపి జపకర్తృ ప్రశస్యతే.
గృహేజరం నమంవిద్యాత్ గోపేశత గుణంభవేత్,
నద్యాం శతనవాస్త్రంస్యా దనంతం శివసన్నిధౌ,
సమద్రతీరే చ గిరౌ హ్రదే దేవాలయేషుచ,
పుణ్యాశ్రమేషు సర్వేషు జపః కోటిగుణం భవేత్.”

తపించుట (= నేను కొల్లతోలునినే కుర్వామి. త్తో అని చేతులెత్తి) కరితపించును, తపముచేయును అనియగును అర్థము. మూలమున కీపద్యము అమూల్యవ్యాఖ్యాప్రాయము. కవిహృదయము మూలవ్యాఖ్యలకేగాక ఇతరాంధ్రీకర్తలకును గోచరించినదేకాదు.

మూ. “ప్రియ, కశ్యప,

ఆరుహ్య తైలశిఖరం త్వద్వదనావహృతకాంతినర్వప్యః

ప్రతిఃర్తుమిహోర్ధ్వకరః స్థితః పురస్తాన్నికానాథః.

ఇందు ‘ఊర్ధ్వకరః స్థితః’ అను వాక్యమునకు కొందఱు అక్షరార్థముతోనో అపార్థముతోనో తనివెఁజెందిరి.

ఒక యాంధ్రీకర్త,—

“నీదు వదనావహృత కాంతి నిచయుండగుచు

దాఁబ్రతిక్రియచేయింగఁ నలంచినట్లు

లెనుటఁగాన్పించుచున్నవాఁ డుదయగిరిని

కరములను జూచి యట్లుదె కమలవైరి”

*కాష్ఠలవారిజ్ఞాపిక.

ఇందు “ఉద్ధ్వ” ఉద్ధ్వలోకము వట్టినది, అర్ధము అధోలోకము పాలైనది.

మఱి కారదారంజనకే గారు — “The moon has lost his brightness and becomes copper-coloured. On looking round for the thief he notices his property in possession of your face. He takes the face for the thief and raises his hand to beat in retaliation—” అని చాకరించినారు

‘అపహృత, సర్వస్వ’ అను పదములచే నీరు ముఖమునకు చౌర్యము సంబంధింపజేసి చోరదండసార్థము “ఉద్ధ్వకరఃస్థితః” నమర్శింపజూచినారు. ముఖమును చావఁగొట్టి నట్లు వర్ణించుటగాని నీముఖమును చావమోదనున్నాడని రాజు చెప్పుటగాని సరసము కాదు. దానిచే అపహృతకాలినసర్వస్వము నుజుల లభించునా? కొండభిక్షుమనెక్కుట దొంగ ఎటుపోయెనో కనుగొనుటకని రేగా రనిరి గాని—“పురస్తాత్ స్థితః”—ఎదుటనే యున్నవానిని కొండపై నెక్కిచూడనేల? అందుచే నిట కొండనెక్కుటకును ప్రతిక్రియకును సంబంధము మృగ్యము. కవిహృదయ మది కదలుట స్పష్టముకదా. “ఉద్ధ్వకరః స్థితః” అనుటచేత అది తప్తఃక్రియాధమసి రసజ్ఞులకు స్ఫురింపకపోవదు. ఇది సరసార్థము. ప్రకృతాంధ్రీకరణమందే యుచులభ్యము.

“ఈతఁడు పొడతెంచుచు తన జడత్వమును ప్రకటించుకొనుచున్నాఁడు.”

(1) జలమయత్వము. (2) మూఢత్వము. చంద్రుఁడు జలమయఁడని ప్రసిద్ధి—

“సలిమయే కశిని రక్షేద్ధీధితయో మూర్ఖితాః క్షయన్తి తమోనైశమ్” (Ray ఉద్ధరించెను).

౬౦. చంద్రుని ధర్మములెల్ల ముఖచంద్రునియందున్నట్లు తెప్పఁబడినది. అట్టి ముఖచంద్రము ఉండఁగా చంద్రుఁడు దయించుట శబ్దత్వము.

“నయనానందకరంబు”—చంద్రుఁడును - ముఖచంద్రమును చూచువారలకు ఆనందము కల్గించును. “అనందంధ్రీని ఖండింపఁడో” చంద్రోనయమున పద్మములు మొగుడును, అట్లే వాని శోభాహీనత్వము. కమలమలకన్న నెక్కుడు శోభికల దగుటయే ముఖము కమలమలసౌంపురు ఖండించుట.

“నయ.....సూర్యుడో,” తమ కనుగొనలకు చంద్రుఁడు చూపట్టినంతనే జనులకు మదనోద్దీపనము కలుగును. ముఖచంద్రము తనకటాక్షము ప్రసరింపజేసినంతనే ఎవనికేని మరులు కల్గును. కందర్పఁడు నెచ్చెలిగాఁ గలదైన నీముఖచంద్రము ఉండఁగా నింకొకచంద్రుఁడుల్లసిల్లునా? అతనికి నమృతము కలదని గర్వమేని దొండపండువంటి నీకెమ్మోవిలో నిది కొల్లగా నున్నది. “ప్రగౌజన ముద్దిశ్య నమందోపి ప్రసర్తతే” అనికదా న్యాయము. అట్లుండ ముఖేదువుండఁగా తా నుదయించుట అప్రయోజకమని ఎఱింగియు చంద్రుఁడు ఉదయించుట జడత్వము కాదా?

నయన+అంత+ఈక్షణ+మాత్రం = క్రేంగంటిచూపుమాత్రమననీ; ఉత్తరం = ఉండేగా. న్యాయము = గర్వము. సార+ఓష్ఠ+బింబము = శ్రేష్ఠమైన దొండవండు వంటి మోవి. సార=“రతి న్యవ్యయ మధరమ్”, “మరుకోల్లలసారము మోనిబింబముఁ.” కావంతలము.

ఇచ్చట వేటిందుఁ డనుటచే ముఖేదువునకు ప్రసిద్ధచంద్రునితోడ భేదమును ప్రకటించి, ఆముఖమునకు చంద్రునితో నభేదముచెప్పుక, తత్కార్యకారిత్వమును (ధర్మమును) మాత్రము చెప్పుటచేత నిది తాద్రూప్యరూపకాలంకారము.

“అర్చపుత్రాఽఽగనకు” = ప్రియా అని అనకు. “వేటొక తెపాల” ఈ వేటొక తె సాగరిక. రాజు సాగరికమగుచు “ప్రియో” నయనానంద... అని పల్కెను గావున. ఇతఃపిమ్మట నీయంకమున రాజు వాసవదత్తను “ప్రియా” అని సంబోధింప లేదు. ‘జేవి’ అని సంబోధించెను.

౬౧. ఓదేవీ, నీయెడ నిట్లు స్పష్టముగా దోహమొనర్చి లజ్జితుఁడనై నేను తత్పరి హారముగ నీవదముల లాక్షణ్యమును నాశిరముచే: దుడిచివేయుదును; నీకు నాపై కృపకఠినిన, నీముఖచంద్రునియందు కోపాపరాగము చేగఠినిన రక్షిమును మాన్ప నమర్థుఁడ నగుదును. నీపాదములకు మ్రొక్కెదను ప్రసన్నపుకమ్ము అనిభావము.

లాక్షికము = లత్తకచేకఠినినది. లత్తకను ఊడలుపాదములకు పారాణించు కొందురు. విలక్షణునిని = సిగ్గుపడిన హృదయముకలవా డన. అన్యకళి = ముఖచంద్రుడు. కోపగ్రహణజనితము=కోపమున గ్రహణము చే గలిగినదైన కొపును. ముఖమే చంద్రుఁడు. కోపమే గ్రహణము. కెడపుదురు = పోగొట్టెదను.

అలం. రూపకము. నాయకుఁడు దక్షిణుఁడు.

“మల్లికోపగించునని లజ్జలేనిది” తనయందు ప్రీతియున్నప్పుడే కోపముచేయుటకు నధికారము; ఎఱిగి ప్రీతిలేనివానిపై కోపముచేయుట సిగ్గుచేటు, న్యర్థము. “ఇక్కడ పశ్చాత్తాపాని కేమికారణమున్నది” నేను వెల్లిపోవుట ఆయనకు ప్రియమే కదలే, అట్టిప్రియముచేసి వెడలిపోయియు నేను పశ్చాత్తాపము పనుటెట్లు? తప్పు చేసికదా పశ్చాత్తాపము.

౬౨. ప్రణయ - బహుకృతి - ప్రభవ - బంధుర - రాగము = రాజు చేయు ప్రేమానువర్తనసత్కారముచే (అతనియందు వాసవదత్తకు) కలిగిన గాఢానురాగము. అకల్పితభూర్వము (అగు) కువారము = ముందెన్నడువఁజేయని (కలయభంగి) దోషము. కువారము = (ప) కువాటము (రూ) కువాడము, కువ్యాడము, కువ్వారము.

ఊచ్చపాటుగాక = “జేరి నాయందంక ప్రీతిగలవాఁ డిట్టునర్చెనే” అని. పుట 37 చూడుడు.

“దయితానుజి” కావుననే దేవికి రాజుకావట్లము దుర్భరమగుటయు, ఊచ్చపాటును. మానిసి (మా. ‘అనహన’) దోషము నెంతమాత్రము నయిరించని న్యభావము

పుట. 40, పం. 15. సాగరిక—[కన్నీళ్లతో నవ్వి]—సింహశేష్యునిపట్టికను, వత్సరాజునకు వచ్చిగాక బంపబడినదానను-అట్టి నేను పరాధీనునై సంకేతవృత్తాంతము బయల్పడ - దేవిదండనమునకును- త దవమానమునకును పాల్పడనై-వానినుండితప్పించు కొనుటకై ప్రాణములు నిడువ జతనపడవలసినదాన. నైతినిగా!—అని ఈ తన సందిధాన మునకు తానే అశ్వర్యపడి సాగరిక నవ్వివది, ఈ పవపు పరిణామమునకు దుఃఖించినది.

పం 26. “అయ్యో నాయనా ! అయ్యో ఆమ్మా! నేనిప్పుడు అశరణునై మంద భాగ్యును మడిసిపోతున్నాను” ఈ సాగరిక మాటలు వానపద త్రతును సమస్యయందు చున్నవి. రాజుయొక్క ప్రణయభంగమునకు పాత్రమగుటచే వానపద త్ర “అశరణః” మనస్వినికి ఇంతకన్న దౌర్భాగ్యము లేదు కాన- ఆమె ‘మందభాగ్య’; అవసానదశలోఁ దలిదండ్రులఁ దలంచుకొనుటయొ, వేషమున, రాజు భయపడుచుండినట్లే ఆ ప్రాణ త్యాగోద్యమమును—ఇట్లు వేషభాగోద్యమములెల్ల సాగరికను వానపద త్రనుగా రాజు ప్రేమింప ననుకూలపడినవి.

౬౩. తా. ఓ ప్రాణేశ్వరీ, నీవు నీమెడకు పాశము తగిలించుకొనఁగనే నాకు మృత్యువు నన్నిహితమగుచున్నది. ఇట్లు నీవుద్దేశించిన ప్రయోజనము (నీమృతి) కలుగ నేరదు ; కావున ఈసాహసము మానుము.

పాశము = ఉరి. అవహత+స్వ+అర్థము = కొట్టబడిన (= నెఱవేఱని) తన (సాగరికయొక్క) ప్రయోజనముకలది. ఇది యత్నమునకు పోషణము. ‘ప్రాణదయిత’ కావుననే నాయుక్తమరణప్రయత్నము రాజునకు స్వప్రాణాపాయకరమగుఁ దోచినది. ఇష్టబంధుక్షేతము అత్తక్షేతమువంటిదే. కలికి = ప్రియురాలు.

అలం. పాశము కంఠగతమగుటయొ (హేతువు) ప్రాణములు కంఠగతము లగుటయొ (ఫలము)-చికిరియందే- (ఘోరమృత్యు) కలుగుట లోకస్పృహ. అట్లుం దఁగా వేర్వేఱుచోటులందు ఆహేతుఫలములు కలిగిఁజేయుచెప్పటచే అసంగత్యలంకారము.

పుట. 41. పం. 15. “ప్రభూ, నన్నువదలు పరాధీనురాలినిగదా నేను” — నీవు దొరపు, నేను చేతిని- మననమాగమును అసాధ్యము.

,, పం. 16. “నాకు మరణానికి ఇటువంటినమయము మట్టిదొరకదు”- మఱల దొరకినపుడు మరణమునకుఁగాక వివాహమంగళమునకైనది!

౬౪. నీకంఠమునుండి ఈమాధవీలతాపాశము తీసివేయుము, నాకంఠమున నీ బాహులతాపాశము చేర్చుము అని భావము.

బాహుపాశము—పాశము కావుననే ప్రాణములను కట్టినిలువ సమర్థము. అఱుతక = కంఠమందు. ‘కంఠగతమైన ప్రాణము’ నిలువ బాహుపాశమును కంఠ ముననిడుట అవశ్యకము. సుధాంగీ-కావుననే (తరలిన) ప్రాణములను నిలువఁజాలును. గోల = ముగ్ధ = బాల - కావుననే అత్తవాత్యారూపమగు వెట్టిసాహసము పూనుట. తరలిన = కదలిన.

‘బాహుపాశము’ పాశశబ్దము ఇట శోభసార్థకము, అందమైనబాహు వని యర్థము. అట్లే కర్ణ పాశము. కదాంతమైనపు డది నిచయార్థకము.

ఇది మాలినప్పట్లము. ఇది అతితగ్గరికలి కలది. కావుననే ప్రాణాపాయమును మాన్పుట మొదలగు సావకసూచకసందర్భములందు 'నఖలు నఖలు' ఇత్యాది ప్రతిషేధాక్షరప్రారంభముతోడ మహాపులు ప్రకరణోచితముగ ఈవృత్తమును నిబంధించిరి. ఉదా. ఆశ్రమస్తుకమును చంపనున్న దువ్యంతునివారిండు కణ్ణశిష్యునిచే "నఖలు నఖలుబాణ నన్ని పాత్యోయసుస్త్రిక్" అని కాళిదాసుఁడును, అట్లే సాగానందరత్నా వళిరూపకములలో నాయికాకంఠ పాశవిమోచన వ్యాపృతులగు నాయకులచేత శ్రీ హర్షుఁడును చెప్పించిరి. ఇట్లే ఇందు చతుర్థాంకమునను ఇంద్రజాలకల్పితాన్ని నుండి సాగరికను రక్షించు పత్నరాజువాక్యము మాలినియందున్నది. ఇట్లు కవులు వృత్తేచిత్యమును రక్షింతురు, నన్ని వేశసౌభాగ్యమును పోషింతురు. కాస్త్రీమిత్రులును తమ యాంశ్రికరణమున సీమార్థమును లెస్సగ ననుసరించిరి.

'ఇది' మేఘములేనివృష్టి' ముందనుకొనకయే కలిగిననుభూతిశయము, a wind-fall.

"అకాలపు నుడిగాలియైన వానవదత్తాదేవిరాకుంటె" = ఆ నుడిగాలి యీవృష్టిని కొట్టుకొనిపోయి సీతావసువు పూర్వముకన్న హెచ్చుచేయనిచో అనిభావము.

విదూషకునిభీతి సావకాశమని వానవదత్తరాకచే నేర్పడినది.

"అయనకు కనబడకుండా వెతుకవైపువెల్లి కంఠము కొరిగించుకొని ప్రసాదింపఁజేస్తాను." వానవదత్త అట్లు చేయలేకపోయినను-విక్రమోర్వశిలో ఉర్వశిచేసినది.

సాగ. "నీకుబ్రాణముకంటె ప్రియమైనదేవి" ౬౩ పద్యమున సంవాదము "కంఠగతమయ్యెప్రాణంబు కలికివాకు, నీకుఁబాళఁబుకంఠ నన్నిహితమగుడు"

రాజు కపటదాక్షిణ్యము— "అన్యతముపల్కుచున్నావు" ఈమాట చాటున నుండి వానవదత్త వినుచున్నదని రాజు అనుకొనలేదు. విన్నదని తెలియఁగనే కైలక్ష్యము, ప్రణిపాతము, అశోమభక్త్యమును అతనికి సంభవించినవి. విదూషకుఁడు తన్నుఁ గట్ట త్రాట్లు తాఁచెచ్చుకొనుట నసివడియున్నది. కిరి కాంచ "హతాశుఁడా ఈమాట మరవకు" అను మాటలఫలము.

౬౪. ఇందు, వానవదత్తకుఁ దాఁజూపిన యనునయములు ప్రేమను ప్రకటించు నవిగ నైకి వానవదత్తకు తోచినను—వానిని ఆమె మహాకులీనతకుఁ దగినసేవాప్రకారములుగ చేసితినిగాని ప్రేమచేతఁగాదని రాజు దాక్షిణ్యమును ప్రకటించుచున్నాఁడు.

ఉరుపులక్ = నిట్టూర్పులచేత. ఉద్దవిడిక్ = మిక్కిలి, బొములుచేరఁగక్ = కనుబొములు ముడిపడఁగా - కుటిలములుకాఁగా. మానితక్ (మానముపూనినవాఁడు మాని, వానిభావము 'మానిత') ఆమె పలంకకుండఁగా. అరహిక్ = అవిధముగా. కులజ + త + అర్హతకు = నత్కులజాతక్యమునకుఁ దగినట్లు. రస + ఉద్ధరచుగు కూరిమికో = అను రాగము మొందుకొన్న ప్రేమనన్నకో, నీయెడనే = నీయందే- సాగరికయందే. గ్రుచ్చితిక్ = తిరముగ పాడుకొల్పితిని- నాటితిని. తలొదరి-తల + ఉదరి = తనుమధ్య.

౬౬. రాజు దేవికోపవ్యాపారములనుగూర్చి తలపోయుచున్నాఁడు,—

దేవిముఖము రోహితీశయముచే నెయ్యపుఁజొపులను కోల్పోయినది. దేవి మిక్కిలి-తెదరించుటచే గల్గినవెఱపుచే సాగరిక దుర్గరదుఃఖ పరవశయయ్యెను. నా

చెలికానిని వనంకకుని చేవి చెలిపాలు గావించినది. ఇంద్రేశ్వర్యమునకుని నేను దుఃఖంతును. నేనీమూడుదుఃఖముల మునిగి దిక్కుదోచనివాడ నైతిని. ఇంకను నాకు నుభముగలుగునా ?

కాంతాశము = కోపము. గోహారు = లెదరింపు-భయము ; నిర్భగ్ను + అత్త = (దుఃఖముచే) పగిలిన గుండెలది (భరింపరాని దుఃఖాలిశయముగలది) మువ్వత = మూడు + వెతలు = (మూడువ్యధలు) ద్విగునమానము. ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయ కంబుగ నగును.

చ తు ర్థాం క ము.

కథాంశము:—

విష్కంభము:—రాణి సాగరిక పెటనో దాచెను. రత్నావళి జీవితాశ మని రత్న మాల నొకబ్రాహ్మణుని కిచ్చుని పంపెను. అది వనంకకుడు రాజు నూరటకై పరిగ్రహించెను.

అం:-పనుభూత్యాదులు రాజదర్శనము చేసికొనుట-ఇంద్రజాలము-అగ్నినుండి రాజు సాగరికను తప్పించుట-రత్నావళి యభిజ్ఞానము-వివాహము.

౬౨. నేను చేవికి ఎంతయు సంతోషముగొల్పునట్లు వర్తించి అనక్తి కన్వతించినను, ఎంత లియ్యంగఁ బల్కినను, ఎన్ని కబట శపథములు చేసినను, ఎన్నిమాటులు పాదములపైఁబడినను, ఎంత సిగ్గుగన్వతించినను, నఖులు మాటి మాటికి ఎంత యోదార్పినను, చేవి రోషము మానదాయెను. కాని, ఏడ్చి యేడ్చి చేవి ఎట్టకేని తనంతానే కన్నీటి వెల్లువలచేత తనకోపమును కడిగివైచికొనెను.

హరుసము. [రూ.] అరుసము - [ప్ర] హర్షము; హాళి=అనక్తి; బాస = శపథము=దిట్టము; విలక్షిత=సిగ్గురితనము. అక్రియను తెరలుపవాయెను=అట్లు ప్రసన్నురాలని చేతులకే పోయెను. రోదనము శోకాపనోదనమునకు అడ్డుతో పాయము.

“She must weep or she will die.” Tennyson.

౬౩-వ పద్యమునఁ జెప్పిన “మువ్వతలా” మొదటిది చేవికోపము నివర్తిల్లినది.

చేవి ప్రసాదము అను కార్యమునకు రాజుయొక్కయు, చెలలయొక్కయు, సాంత్వన ప్రయత్నములు అను కారణము జీండఁగా, రోదన రూపకారణాంతరము చెప్పటచే ఆకార్యసిద్ధి నులువాయెను గావున సమాధ్యలంకారము.

“ఇట్లు చేవి ప్రసన్నురాలై నందున—” చేవి సాగరికను కాంచి, తత్కారణమునఁ బ్రసన్నయైనది.

“సాగరికచింత యొక్కటే”—౬౩-వ పద్యములోని “మువ్వత” ను రెండు మిగిలియుండ నొక్కటే కాచించుచున్నదని రాజుచితున్నాడు. వనంకకుడు చెలి

పడుట సాగరిక కారణముననే కావున, ఆమె విషయమున రాజు చింతదీరిన పసంతుని విషయముననుగూడ చింత అప్పుడే తీరునని అతని భావము. మఱియు నేడేది యను భూతమైనవృద్ధు అది యొక్కటివోలే దుఃఖము హృదయము నంతయు నాక్రమించుటయు వైజము. సాగరికను గూర్చిన చింతకు కారణము తర్వాతి ఐద్యమున,—

౬౮. ఐద్యంపు లోరేకు వోలే మృదుతరమైన మేనుగల నాస్త్రియురాలు నే ననురాగంపుఁ గ్రొత్తలో బిగ్గ కొనిలించినపుడు ద్రవీభూతయై, అప్పుడు మదనబాణము లొనరించిన రంధ్రముల మార్గమున నాహృదయమును చొచ్చినదని నాకలంపు. ‘నుకు మారతనువు’ కావుననే కరంగుట. ‘తామరని గర్భ’-లో రేకు మఱితోమలము. (“మొ గలి లోరేకును శరణ్తు నెగయువోలే” శరదిజ ఇవ ఘృత్యః కేకీగర్భపత్రమ్. ఉ. రా. చ.) “నవరాగ” నవము కావుననే గాఢము, ద్రవీకరణ సమర్థము; “తూంట్ల వెంట” జల్లె డలో నీటివలె. మన్మథుఁడు హృదయమును జల్లెడవలె తూ.ట్లు పడునట్లు కొట్టెను. అందుచే నామె (‘దయిత’) కరణి యతని హృదయమునఁ బ్రవేశించినది. కొనిలించు కొనక పూర్వము దాని దొరకలేదు. కొనిలించుకొనఁగ నే ఆపూర్వమైన యుచరాగాతిశయ ముచేత ఆమె నీరై సులువుగా అతనిహృదయము ప్రవేశించినది “వెన్నవలెం గఱంగు నలివేణుల చిత్తములు” ఇత్యాదిస్థలములందు చిత్తము కరంగుట ఎఱ్ఱావచారికమో ఆట్లే ఇట్ల ‘దయిత’ కరంగుటయు; రెండు చోటులను కరంగుటకు అత్యర్థమున తాత్పర్యము.

ఈపద్యమున సాగరిక రాజునందకర్తీనయాటచే ‘ఒక్కటే సాగరికచింత’- అందుకే “నిలన” అని ఇది కారణముగఁ జెప్పఁబడినది.

‘నావిశ్రమస్థానము’=నాకు ఊరట ఉ. రా. చ. (“విశ్రామోహృదయస్య = మనంబెందూరడిల్లుకె”)

“ఎవరితోఁ జెప్పకొని బాష్పములు విడుతును”—ఇది ఊరట. తన కష్టమును ప్రియజనముతో చెప్పకొని దుఃఖముట కూడ మనసునకు ఊరటగల్గించుచు. వసంత ఖండు ప్రతిక్రియను ఉపదేశించుటకును, చేయుటకును గూడ సమర్థుఁడే.

18-9. పం—“కృశించివున్నా అదృశమైన లాఠిణ్యం కలవాడై మళ్ళీ ప్రకాశిస్తున్నాడు.”—విదియ చంద్రునిలో శార్వర్యలావణ్యములు. చంద్రునికాంతి యెల్ల నాగీరలో వైకుంఠుటచే లావణ్యాతిశయము; నీచటి పెద్దిదముగూడ కాంచిన హెచ్చించుచు.

“అలతం జింతననిశ్ర భాంత నయమండై స్రుక్కియం భాసిల్లుకె

గలయంజెక్కిన, హీరమోయన న్నలత్వతామతం న్నప్రభం.” కాకుం. II.

“ప్రియాయాస్సాబాధా తదపి కమనీయం వపురిదం.” కాకుం. III.

నేనగి తాపము, మదనతాపము తొరెండును తాపనమున సమానములయ్యి, లావణ్య సౌభాగ్యమును మదనతాపమే గల్గించఁజాలునని కాళిదాసు కాకుం. III పై శ్లోకమునఁ జెప్పియున్నాడు.

20 ప. “వర్ధిల్లుతున్నావు” తన విముక్తి రాజునకు భాగ్యముగ వసంతకుడు గల్గుట అతని సోమ్యకారికచే.

47. పు. పం. 1. వేమముచేతనే. చూ. పుట. 44, పం. 16-17.

పం. 7. అప్రియమనఁగనే రాజునకు సాగరిక మృతించినదలయే దోచినది.
“అతిస్నేహము పాపకంకి” కా. II.

౬౯. ప. దక్షిణుఁడు (1) దక్షిణదిక్కు (యమస్థానము)ను గూర్చి పోయిన వాఁడు, అదేగా మృతుఁడు. (2) దాక్షిణ్యము=దయఁగలవాఁడు. దక్షిణుఁడు కాని వాఁడు (ఉభయార్థములందును) అదక్షిణుఁడు.

రాజు అదక్షిణుఁడు- ప్రియ సాగరిక మృతినొందినను మృతినొందనివాఁడు, కావున సాగరికమై దాక్షిణ్యము లేనివాఁడు,

ప్రాణములను దక్షిణులరగుఁడని రాజుప్రార్థనము.—తనవలె గాక, సాగరిక వెంటఁ బోయినచో వానికి దక్షిణదిశాగమనము (మృతి)యు, దాక్షిణ్యమును కలుగును.

తా. ఓ నాప్రాణములారా, నేను మిమ్ము వదలక (సాగరికతోడఁ బోవక) నిర్దయఁడనైయున్నాఁడను; మీరు అట్టి ననువదలి (సాగరిక వెంటఁబోయి) దయావంతుల రగుఁడు. మీరు మూఢులై తారసిల్లినచో, ఇప్పటికే దూరమేరిన యామదగజయానను గలసిగొనఁజాలరు. ఇంతటితో వడిగాఁ బోయినచోఁ గలసికొనఁగలరు. “మల్లేభ యాన (మల్లే+ఇభ+యాన)” ఇది శీఘ్రయానమునకును మందయానమునకును స్ఫీర కము. “గజ ఇవా వ్యాకులతమసి ద్రుతం గస్తుంకిల మస్యాః తస్మాత్” నతి విలంబే యుష్మిభిః ‘ప్రాప్తుమకశ్యా నివ’—అను కారదారంజనకే వ్యాఖ్యనుబట్టి మల్లేభ యానత్వము శీఘ్రగమన సూచకము. (కాని దీనికి ప్రమాణాంతరము మృగ్యము.) మఱి మందగమనార్థము నుప్రసిద్ధము. “మద గజరాజయాన మదమంధర బంధురయాన మానమత్” కవికర్త రసాయనము. ౧. ఆశ్వా. చెడుదురు = కొల్లబోవుదురు; వెడఁగు = అవివేకి, జడుఁడు, మూఢుఁడు;

౭౦. ప. ఈరత్నమాల ప్రియాకంఠాక్షేపమును పొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయి, తనవలెనే ప్రియాకంఠాలింగనమునుపొందియు వెంటనే దానిని గోల్పో యినట్టి సాశరీరమును-సమానమైన కష్టదశలో నెచ్చెలివలె-ఓచార్చుచున్నది.

“సమదశలో”—రాజు శరీరమునకును, రత్నమాలకును దశాసామ్యము సాగ రికా కంఠాక్షేపమును బొందుటయే, వెంటనే గోల్పోవుటయే. “సమదశలో సఖవలె నోదార్చు” సమాన సుఖదుఃఖములు గలవారు ఆకారణమున నెచ్చెలులై అన్యోన్యము నోదార్చుకొనుటో, పరామర్శించుకొనుటో ప్రసిద్ధము.

“అడిగినవారు ప్రాణములు లాత్మనమల్ సమభేద మొదనల్” కాకుం. సమభేద మొదనత్వము స్పీగ్ధత్వము. ఇట్లే కాకుంతలమున దుష్కంఠుఁడు ప్రియాకరపరిశ్రమ మైన యంగుళీయకమునుగూర్చి పరిజేపించెను.

పు. 47. పం. 23. రాక్షేధరించినచో అతనికి దానిని ‘కనుచు ధృవించెద’ నిలులేడు. రాజునకు గన్పడునట్లు వనంతకుఁడు ధరించుటయు, పిమ్మట వసుధూతి చూచుటయు సంభవించినది. పుట. రీ. 7, 8 పంక్తులు

42. పుట; 7 పం. ఈవిజయవర్క వృత్తాంతము 1 అం. యాగంధరాయణుని విష్కంధములో కలదు. దానిని ఇట చెప్పట భౌధృవ్యవనుభూతుల ప్రవేశనార్థము.

రమణ్యుండు వత్సరాజమంత్రి, సేనానియు.

20. పం. “గజతురగవదాలి” పర్వతదేశము కావున రథము లజ్జగించబడెను.

21. పం. పన్నెం దొడంగితిమి=సిద్ధపఱుప సాగితిమి.

25. పం. విదూషకుని భీరము ! రాజు మనసు సాగరికయందే యుండుటచేత, “విరివిగా వినఁగోరుచున్నాము” అని రాజు మర్యాదకన్నమాటపై విజయసేనుఁడు ఎంత జెప్పినో అని, సంగ్రహింపుమనుటకుగా “నాగుండె.....” అని మిషపలుకుట.

ప. 20. తా. ఆ కోసలరాజు కార్యము దీసింప వింధ్యదుర్గమువదలి రుమణ్యుండుని ఎదిరించెను. మఱియుండువింధ్యముచేతనుం బోలె తన గజబృందముచే నతఁడు (వైరిబలముల) నలుదెసల నాక్రమించెను. అతని మదగజములు వైరి కాలి బలములను నుగ్గుచేయఁగా, రుమణ్యుండు బాణవర్షములు గురియించుచు, దానుకోరిన కార్యము (కోసలరాజు వింధ్యమును వెడలి వచ్చుట) సిద్ధించుటచే విజృంభించి వేవేఁగ ఒక్కడే వింధ్యుని యంధమున నెదుర్కొనెను.

వింజము (ప్ర) వింధ్యము; ‘లాతి వింజముననాక్’ పూర్వమొకవింధ్యము దిక్కులు గ్రమ్ముట చే, ఇప్పుడు మఱియుండు వింధ్యముచేతనుంబోలె; గజత=గజనమూహము-వింధ్య పర్వతముతో నొపయ్యము; ఒత్తుచున్ = ఆక్రమించుచు; దంతుల=వీరుఁగులు. శ్రచ్చు=నుగ్గు చేయు; అడఱ (అమ్మ+పఱ) బాణనమూహము; పేర్పి=విజృంభించి; కదిసెన్ = మార్కొనెను; రిపున్ + ఎక్కటిన్ = అనహాయశూరుడైన శత్రువును.

ఇందు ‘లాతి వింజముననాక్’ ఉపమ.

2 పంక్తిలో సరసయతి.

22. బొమ్మడికములు=కీరీటములు; హత్తి = తగిలి; నెత్తులు+అగరెన్ = తలలు పగిలినవి; మొత్తుల.....మఱుపున్ = ప్రహరణములచే నగ్నికణములు రాలఁగా, కవచములు మ్రోగినవి; ‘గుంటియిడికోసిరి’-గుంటి=దున్నుట వైరుకోయుట మున్నగు సమయములయందు కర్నకులు చేసికొను భూవిభాగము; “గుంటియిడి”మునుముపెట్టి = వరుసబెట్టి-కోసిరి= (వైరునుఁబోలె) వైర్యములనెల్ల ఖండించిరి. ఒంటరిలు (ఏ. ఒంట రీఁడు) = అనహాయశూరులు ; ఇరుపరిన్=ఉభయవైర్యములను; (పరి=సేన-“పరిసను దెంచి గోగణముపట్టె” విరాట పర్వము) చదియు=చచ్చు; హొంతకారి=జెట్టికాడు-కూరుఁడు ; ఉక్కు మడచెన్ = (ఉక్కు = Steel or mettle పరాక్రమము) సంహరించెను.

యంధవర్షవ రిక్కినమార్గమున నాంత్రీకృతము. పటిమరక్షితము. వింధ్యుని ‘మత్తద్విపట్టె’ రుమణ్యుండుని “అహాయాహవముఖే” అను విశేషణములు తెలుఁగు లో లుప్తములు.

16-17. పం. శత్రు విక్రమ క్లాఘుచే నాయకుని మహాదార్యము పరిస్ఫుటము.

19. పం. వినుట సిండ్లు (ఏ) సిండు=సమాహము.

21. పం. కనిపట్టు బహుకరింపుమని భావము.

25. పం. వానపదత్త రాజాకడకు వింద్రజాలికుని సంపుటకు వాఁడు ఉజ్జయిని వాఁడను పక్షపాతము కారణము పు. 51. పం. 8. సాగరికమరులునుండి రాజామనసును వెఱుగిరి విసోదపెట్టుటకును; ఉజ్జయిని యొంద్రజాలికుని సాధించుటకు యాగంధరాయణుని నీలియునడే; తప్పక దర్శనమగును.

పు. 50. 2. పం. రాజానకుఁగూడ సాగరిక వర్తమానస్థితి ఇంద్రజాలమహిమచే కనుఁగొనుటకు కుతూహలముకలదుగదా.

[23] ఇంద్రజాలము=మాయ, కపట మొండె; “శాలం కపటేఽప్యుక్తమ్” హలాయుధుఁడు. ఇంద్రకృతమైన జాలము=(మాయ) ఇంద్రజాలము-నేర్పినవాఁడు వింద్రజాలికుఁడు. శంబరుఁడు - మాయలో పేరెక్కిన యసురుఁడు. “శాంబరీభిల్లుఁడు=మాయభిల్లుఁడు”. మను.

[28 ప.] వాయువయస్కుఁడు=అగ్ని; నరిమధ్యాహ్నము=మట్టుమధ్యాహ్నము. హస్తీనములు = నృశృవిశేషములు. చదలక = ఆకాశమున; దరిసింతు = చూపెదను. (నానా. కాన్కపెట్టెదను దరిసింతు—నిన్నుఁ జూతాంకుర” కాకు. III); గురుని మంత్రమహిమ గుఱికిరాఁగ = నాగురువుపదేశించిన మంత్రముయొక్క ప్రభావమున; (గుఱికి రాఁగా=నిర్ణయమునకురాఁగా=లెక్కకురాఁగా = (ప్రకటముకాఁగా.)

(51. పు.) 4. పం. భద్ర=you good fellow.

‘విజనము’—‘పరజనము లేకుండ.’

పం. 14. ‘గర్జిల్లుచున్నాఁడు’ (=వీరములు పల్కుచున్నాఁడు) మఱి చినుకు పడునో లేదో. (=ఇతని విద్యను.....గాక)

[22. పద్య] చంద్ర+అపీడుఁడు—(అపీడమనఁగా శిరోమాల్యము) చందురుని సిగడండగాఁ గలవాఁడు, శివుఁడు. శాఙ్క+(విష్ణుదేవుని వింటిపేరు)+(అసి=భద్రము) +‘గ’=భాందిన, చతుర్హస్తండు=నాలు చేతులగలవాఁడు; విరావణము=విరావతము, ఇంద్రునియేనుఁగు. మండీరము=అంతె.

3 బంతిలో ప్రాదియతి.

పం. 27. అపవారించి=ఇతరులు విననట్లు.

‘ఈతని సంతోషంతో’ నీకు పనివుంటే’ = పుష్కలముగా పారిపోషికము కావలయునేని. ఇంద్రజాలికునికి ఇప్పుడు విదూషకుఁడుపదేశించినది పూర్వమే యాగంధరాయణుఁడు పదేశించినాఁడు. ఆప్రకృతము సాధించుటకే, ప్రత్యాయనార్థము ఇట మఱల చెప్పించుట, ఈ యద్భుతముల దొలుతఁ జూపుట.

(పు 52) పం. 4; భాగ్యవ్యుఁడు వత్సరాజు కంచుకి.

పం. 5. ‘వోభనముహూర్తము’—కోసలంబి విజయముచే.

పం. 6. కార్యశేషము. ఇట నాటకములో కొఱవడినకార్యము- action.

(1) ముత్రిచేయవలసిన కార్యము. (2) తానువచ్చులోపల తననీతి ప్రయోగమెల్ల

రాజునకు లేటపడుట. (3) ఇంద్రజాలముచే సాగరికను పనుభూత్యాదులు చూచి గుఱుతుపట్టుట, (4) రత్నావళి వృత్తాంతమును రాజేఱుంగుట.

ఇంద్రజాలమునకుముందే పనుభూత్యాదులను ప్రవేశపెట్టియుండిన రాణి రాకతై “విజనము” చేయుచుటగా వారెల్లరు నట నుండకపోవుదురు. ఇప్పుడు చేసి వచ్చిన తర్వాత ఆముక్కలగుట.

12 పం. “ఇంకొక్కటి” విదూషకుడు హెచ్చరించినది, సాగరికా ప్రేక్షణమునకై యాగంధరాయణుడు వచ్చినది, వింద్రజాలికాగి.

14. పం. రాజు, ఇంద్రజాలముని తెలిసికాదుగాని, ఎట్టకేని తర్వాత చూడనే చూచెను.

15. పం. “నీవు వెళ్లి” — ఈ కారణమున ఇంద్రజాలము పూర్తియని మఱి చూచుటలేదని తోచుటకు. అట్టి తలంపే కల్గనిచో తర్వాతి యంతకపురాన్ని యభార్థము భ్రాంతి కలగదు. దాని ప్రయోజనమును నెఱవేఱదు.

17. పం. వనంతకుడు రాజు సఖుఁడుగాన పనుభూతికి ప్రత్యుత్థాన పత్కారముచేయ నర్హుఁడు. ఇందువల్ల రాజు ద్వేషించని ప్రయోజనము మఱిండును గల్గినది — పనుభూతికి రత్నమాలను గూర్చిన సంశయము.

20. ప. జయహస్తి = రాజు విజయమంగళసమయములం దారోపించు భద్ర గజము; డిల్లవోయి = డిల్లవి ఆశ్చర్యముచే ; గీలికి = సంగీతమునకు; వైదయ = పరవశుఁడనై; నిర్విణ్ణుఁడనై; రాజగోష్ఠి = సామంతరాజులసభలను, సర్వపములనొండె.

సాద్యసక = అప్పుడు కల్గిన, విస్మయ = ఆశ్చర్యము చేత, విస్మరిత = మఱచునట్లు చేయుటచే, సింహ శేంద్రునియొక్క, మహితైశ్వర్యుండనై = గొప్పయైశ్వర్యము గలవాఁడనై (సింహ శేశ్వరుని యైశ్వర్యము గొప్పది. కాని వత్సరాజు వైశ్వర్యముకడ నది లెక్కకురాదాయెను. కక్ష = తలవాకిలి, ముందరిచాపి. అంచే ఇవెల్లనుజూచుట. రాజ భవనంపువాకిటి ముందరిచాపియే ఇంత యద్భుతములతో నిండియున్నప్పుడు, రాజ భవన మెట్లుండునో ; ద్వారాఘాతు (ద్వార్ + ఘాతు) ద్వార పాలకుఁడు. సింహ శేశ్వరుని మంత్రి నింకయోగాని వత్సరాజ ద్వార పాలకునికి ఆచోట సర్వము నిత్యపరిచి తమె; ద్వారప్రదేశమునందే యథార్థములజూచు నద్భుత పాటుచూచి అచటి ద్వార పాలకుఁడు నన్ను నవ్వనట్లు చేసొక పల్లెటూరివాఁడనైయిని. “గ్రామ్యుండ” పల్లెటూరి వాఁడు నగరమునకువచ్చి తాను మున్నెన్నఁడుఁ జూచియెఱుంగని వింతల నాశ్చర్యముతో నోరునెఱచుకొని చూచుట ప్రసిద్ధము.

4. బంట్రో నిత్యసమాసాఖండయతి. “దేవ్ అరే పాక్వాయస్యతత్ ద్వారమ్” ఉదాత్తాలంకారము.

22 పం ఇట వత్సేశ్వరుని ప్రభావము సింహ శేశ్వరుని ప్రభావమునకన్న హెచ్చని పనుభూతిచే చెప్పించుట పు 11, 12 లలో నతనికి రత్నమాలా విషయమున జనించిన సంకేపమునకు-ఎన్నెన్నో రత్నములందెడి యంత విభవంపు రాజ గృహములో ఆధరణములపోలిక అరుదుగాదు- అను సమాధానము కల్గుటకు.

కీ. అనందాటకయముచేగల్గిన యవస్థావిశేషములు కన మనలికనమునకు సహజములైన యవస్థావిశేషముల మొందుగొల్పినవి.

హర్షముచేగల్గిన వణఁకు మునలికనపు వణఁకులు హెచ్చించినది. హర్షముచేగల్గినబాష్పము (అనందబాష్పము) మునలికనముచే అనలేమందమైన చూపును మఱిత తగ్గించినది. హర్షముచేగల్గెడు దగ్గులైక మునలికనపుఁ గొలుకుదనముచే అనలే మొడు వారిసమాటను మఱిత మొడుపడఁ జేయుచున్నది. అట్లు చిరకాలమునకు రాజదర్శనముచే గల్గిన హర్షము మునలికనమునకు తోడ్పడుచున్నది.

“కొరుకుఁదనము”=అక్షరములు ఉచ్చారణలొక జారిపోవుట. “జడపఱుచు”= మొద్దుపడఁజేయు.

“హర్షము” ఇష్టప్రాప్తివలన కలుగు మనఃప్రసాదము, అత్రుగద్గదభయకంపాది కరము. సా. దర్ప.

పుట. 53-పం. 11—12. పుట. 52. పం. 22 వ్యాఖ్య చూడుడు.

ప. 20. “వత్సరాజానకు తుల్యుఁడగు పుత్రుని”—వానపదత్తకు నరవాహన దత్తుఁడుదయించి విద్యాధరచక్రవర్తి పదమునకు పట్టధర్మఁడయ్యెను. అతఁడే కథాసరి త్సాగర కథానాయకుఁడు.

పుట. 51. పం. 14. “మీమామమంత్రి” (మాకులామాక్య) మామకూతురు వానపదత్తకు చెల్లెలగుటెట్టి? ఆచారవిశేషమా? ప్రియదర్శికలాని “మాతృవ్యవృథలి” పాతమే ఇటునందగునేమి. “అన్యతము” వైన మనుభూతిచెప్పిన వృత్తాంతము యా గంధరాయణుఁడు రాజానకుఁ జెప్పలేదు. అందుచే రాజా దాని నన్యతనుట.

వానపదత్తకు కన బంధువగు సింహశేఖరునిమంత్రి అన్యతము చెప్పుచున్నాఁ డనుట ఇష్టముకాదు ; యథాగంధరాయణుఁడును మహామతియౌటచే గౌరవపాత్రుఁడు అన్యతము చెప్పినాఁడనుట సుసంభవముగా తోఁపలేదు. విమర్శఫలము వ్యర్థమైనది.

“లావాణకమున నివృణ్ణాఁ జేవి కాలిపోయిన దని ప్రవాద పుట్టింది”—ఈ వృత్తాంతము కథాసరిత్సాగరమున నిట్లున్నది,—“జేవిని స్వపురి యుక్తిచేత లావాణకమునకు తోడ్కొనిపోదము. అదే మగధదేశమునెల్లను తాకుచుండు మనదేశము. అది వేటకు అనుకూలము. మనదేశము గాన అందు రాజా జేవియొద్ద లేనినయము నులుపుగా దొరకును. అట్లు అతఁడు లేనప్పుడు అంతఃపురమునకు నివృణ్ణి మన యాలోచన జరిగింపవచ్చును. జేవిని కొనిపోయి యుక్తిచేత వద్దావలియింట నుంచెదము. గుర్తముగా నచ్చటనున్నయీమెళిలమునకు వద్దావలియే సాక్షిణి యగును.”

పం. 21. సంబంధలోపము=వత్సరాజాతో బంధవ్యము భంగమాట

25. “చెల్లెలు, రత్నావళి” పుట. 51, పం. 14 వ్యాఖ్య చూడుడు.

27-28. ఓడఁగిరియొ.....” ఆకారణముచే నీచెల్లెలు రత్నావళియొ నముద్రమునుండి దరిగాంచి బ్రదికియొండవచ్చును.

(పుట. 55.) పం. 5. బాధ్యుడు ఏమి చెప్పియుండునో? ఆతనికి రత్నా
వలి తర్వాతి వృత్తాంతము తెలిసియుండునా? యోగంధరాయణనిపంపున నూర
కుండియుండునా? కాకున్న బాధ్యుడు అంతకాలము వసుభూతతో నుండుటేల?

౮౦ పద్య. ఈయన్ని పైకెగయుచున్న జ్వాలలచేత పైమేడలకు బంగారు శిఖర
మలయంధమును కల్పించును. మిక్కిలి మండి పైకెగసి ఉద్యానవనమున చెట్టులకొనల
నమూనామును మాడ్చుచు, కృతకపర్వతమునకు దట్టంపుచోగ మొత్తముల చే నీటితో
నిండిన కారుత్రబృహత సైల్యమును కల్పించుచు, కాలిపోవుదుమని (యంతఃపురమున) ని
స్తీ లెల్ల భయపడుచుండ అంతఃపురమును భీరిగొల్పుచున్నది.

మేలునుచ్చలు=పంద్రకాలట, శిరోగృహములు, మిడ్డతైయంతస్తులు; క్రేపులు
=శిఖరములు turrets; అంగు=అందము; “బంగరుక్రేపుల” అన్నిజ్వాలలు ఎత్తుగఁ
బోనుపోను. నన్నముగఁ బ్యాపించునటచేతను; బంగారుపన్నెగలవి యాటచేతను;
కేరి=ఎగసి, విజృంభించి; కమర్చు=మాడ్చు; ధూమ్య=ధూమముల నమూనాము; అవతో
ధము=అంతఃపురము; కేరిగిరి=క్రీడాపర్వతము. పూర్వపురాణాలు విలాసవిహారార్థము
ఁగొందను సిద్ధించుకొనువారు. “కృతకాద్రికందరాకేరినిసూహనవేళాపరస్పరావేల్లన
ముల” పారిజాత (౧ ఆ)

‘అగ్ర’ ఎంతో యెత్తునకు వ్యాపించె ననుటకు.

౮౧. వాడు=పందతి. పుట. 54. పంక్తి 19 వ్యాఖ్య చూడుడు.

పం. 23. దీనిచే రాణి యుజ్జయినికి సాగరికను పంపె ననుమాట కల్లయని
స్పష్టము.

పం. 26. అకారణముగా=అప్రశస్తకారణమునకై, “తల్” సాదృశ్య మభావశ్చ
తదన్యత్వ వ్రతదల్పతా అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ న ఇథా వేట్ ప్రక్రిత్యా.” ఇట
చేటి ప్రాణము రక్షించుట అప్రశస్తకారణము; కలభవృత్తి = మిడుతవృత్తి - మిడుత
త న అన్నిలో దుమికి చచ్చును. రత్నావలీ ప్రాణరక్షణార్థము పోవు రాజును తలి
యక వసుభూతి వారిండుట. “ఓయి సాహసం చెయ్యకు!” విదూషకునికేగూడ అది
ఇంద్రజాలకల్పితాన్నియని తట్టినది కాదు.

౮౨. వెలిచెదవు=విస్తరింపఁజేసెదవు; జ్వాలాచ్ఛయంబుల్ =మంటలమొత్తములు;
కలివియులిచిచ్చు=ప్రియావరహన్ని.

ప్రళాయాన్ని, విఃహన్ని-ఈరెంటిలో రెండవదియే పటియమనియు, అట్టి పటి
యమునే ఓర్చుకొనఁజాలిన తన్ను ఇది యేమియు చేయఁజాలదనియు భావము. (పంద్ర
కాలికాన్నిగావున రాజునకు వేడితగులలేదు.)

పు. 56. పం. 10. “అంబువుత్తుడు ఈలాగు భూమినిన్నాడు” రాజే భూమి
ని యన్నిలో చొప్పునని వానవదత్త యనుకొనలేదు.

పం. 11. అనుగమిస్తాను=అనుసరిస్తాను.

పం. 1. మున్నాడి=కుందుపోయి, వయస్కునితో మృతినొందుటలో తా
నగ్రేనరుడుగా నుండవలెనని.

పం. 13. రాజపుత్రి = రత్నావళి.

పం. 16. సంశయ-తులను-ఎక్కించిలివి, సంశయమును త్రాను నేక్కించిసాపు. భరతవంశప్రతిప సంశయము పాలు చేసినావు.

పం. 17. అందఱు అగ్నిప్రవేశము నటించుదు. అందుచే నందఱును సాగరిక యున్నచోటికే చేరుదురు. ఇట్లందఱునొకచోట చేర్చుటే యొంద్రజాలికాగ్ని ప్రయోజనము.

పం. 19. నిగ్గడిత రూ. నిగ్గడ = సంకల్పగలది.

పం. 20. మృలిచే తనదుఃఖమును అగ్ని తుదముట్టించునని సాగరిక భావము. కాని యొంద్రజాలికాగ్ని ఇంకొక తెలుగున ఆమెదుఃఖమును పోగొట్టింది.

(౮౩ ప.) ఉద్దవడి. రూ. ఉద్దవిడి = మిక్కిలి. చమఃబాసి = ప్రసవమునుండి జారి, బిల్లె = ప్రసావశుకము - పయిట ; సంకెలియలు - ఎ = సంకల్ప! కాళ్లు మాటిమాటికి దడఁగుచున్న నే పిహో, సంకల్ప చేతనా !

సంకెలియ, రూ, సంకెల (ప్ర) శృంఖల.

పాతు నిచ్చట = ఇచ్చోటి నుండినిచ్చు (పాయఁజేయుదును) తొలఁగింతును. పాయుధాతువు ప్రేరణార్థకము పాదు, తద్ధర్మమున 'పాచుదును' రూ. పాతును "స్వాప్తికమతిభ్రమయ్యు, యొంద్రజాలికంబొ" ఈరెంటనే ఇట్టి యలోకసాధారణ వృత్తములు సాధ్యములు.

"యొంద్రజాలికంబొ" అని రాజునట అది ఇంద్రజాలముని తెలిసికాదు. "ఇది ఇంద్రజాలమే" ఇత్యాది విదూషకవాక్యములచే జరిగిపోయిన యొంద్రజాలముతో రాజోవుకథ ననుసంధింప ననువువడెను.

(౮౪ పు) పం. 6-7. రాజు వాస్తవముగా సాగరికాకాముఁడై ఆమెను తెచ్చి నను, "నీమాటవలన నే నిదే సాగరికను దెచ్చితిని" అని తనతోదాక్షిణ్యమునకై పల్కుటచే వానపదత్తకు నవ్వువచ్చెను.

"సందేహమేమి, తప్పక నామాటవలననే తెచ్చితినిలే" అని ఆమె సోత్సాహముగా బల్కెను.

పం. 8. ఇందుకే ఇంత ప్రయత్నము

పం. 15. "ఏమి యితఁడు నాకు తెలుపకయే ఏమేమొ చేయును" అందు చేతనే యాగంధరాయణుని భయము. "పనికి బంతుఁగునె యుండు న్వచ్చుందచారి నగుచు" 1 అం. విష్కంధ.

పం. 21. తనరాజపుత్రి వశ్యరాజు రాజిగాఁగా "నిగడితచరణ"గా, నొక దాసిగా, నుండుట చూచి వసుభూతి దుఃఖమావలేకపోయెను.

పం. 22-23. రాజు ఊరకుండుటచేత, రాజు నెఱుకలేకయే యాగంధరాయణుఁడు తన్ను తెప్పించెనని, సాగరిక "చెడిలిని" అనుట (1) దాస్యము (2) త్తుడు (3) నొక్క లోనడుట (4) రాజు తన్నుతప్పించియు నూరకుండటం ఇట్లెల్ల సాగరికకు దుఃఖపేరువులు. "అమ్మ నాయనా" దుఃఖముచే నైగ్యరాములేతను ప్రియబంధువుల కలంచుకొనుట.

28. “ఉన్నతవంశమువాడైన” — రత్నావళి మహాకులీన. “రాజా” — రాజ పుత్రియు.

(పు. 59.) పం. 1. అదిలో నే ననుకొంటిని. పుట. 45. పం. 17, 18. చూడుడు.

పం. 17. ఇప్పటికి యాగంధరాయణుని “కార్యశేషము” పూర్తియైనది; కావున, ప్రవేశము.

సవతాల (సవతి + తల) మునినులకు సవతికన్న హెచ్చు శోకకారణములేదు. విలస, తాను పూర్వము అప్రతిహతముగ నేలుకొనుచుండిన ప్రాణేశ్వరప్రణయసామ్రాజ్యమున సవతి పాలుపంచుకొనుటే గాక తనప్రాధవమును డిండలేయనుగూడఁ జేయును, సవతి (ప్ర) సవత్తి.

౦౬. “త్రపణ” = సిగ్గుచేత; సర్వవిధముల నావ్యవసాయము ప్రభుహితపరాయణ మైనను, అందుచే దేవిని ప్రియకరమేయైనను ఆమెకు ప్రియ విరహతాపము, సవత్తి సంఘటనము ఇత్యాద్యప్రియములు మత్కృశములగుటచే ఆమెకు హేముచూప లజ్జించుచున్నాడను.

(పు. 90) పం. 10. పరుభూతి చెప్పగా.

ప 11, 12. బృహస్పతి బుద్ధిని పరిహసించు విదూషకుని బుద్ధి.

పం. 19, 20. ఇంద్రకాలప్రయోజనము.

పం. 21. రత్నావళితై కుమలుచుండియు వాసవదత్త ప్రసాదమును బహూకరించుటకై తాను రత్నావళి పాణిగ్రహణము చేసినట్లు రాజా వాసవదత్త యందు దాక్షిణ్యము ప్రకటించుచున్నాడు.

(పు. 61) పం. 9. సీమ = రత్నావళి, దేవీశబ్దమున్నచో సంతానమునకు రాజ్యమువచ్చును.

10. ఇందు వాసవదత్త యాదార్యము ప్రకటము.

11. బాధ్యత్యుడు తనతేలికి రత్నావళి ద్వితీయను సర్వవృథానిగూర్చి యాగంధరాయణుని పంపున సంతయు పరిశ్రమించెను.

[౦౭ పద్య] “సర్వభూవలయప్రాప్తి విధాని” = సర్వభూమండలపు లాభమును కల్పించునది.

౦౮. సకలసన్ధ్య+ఇద్ధే = అన్నిపంటలనీ గొనియాడఁదగినదానిని; ఇల జేల్పులు = ప్రాప్తాణులు; విశిష్ట + పృథ్వి + ఇష్టుల = కాస్త్రోక్తరీతిని చేయఁబడిన యజ్ఞములు; సాధుసంగమము = గుంధిశారలతోడి సంగత్యము.

సుఖ + ఉస్మంగము + ని = సుఖమే సలిశయించినదై; ఉణ్ణ = ఉంచును.

“ఇలవాక్ - దుర్జయ - వజ్రలేపములు” ఇలులు = కొండెగాండ్రు; దుర్జయ = జయించరాని; “వజ్రలేపము”గా పలికెనరాలను అంటించుటగు సిద్ధముచేయఁబడు నొకటిగురు; జా. 61 అడుకఁబడినది మఱిపేదదు; అట్లే కొండెగాండ్రహుటలకు ప్రభువులు నవ్వు

దురు. అమాటయలయందలిమోనము వారికెఱుకపఱుచుటకు ఎవరికిని శక్యముగాదు. అట్టి యా కొండెములు నశించునుగాక యని ప్రార్థన.”

భరతవాక్యశ్లోకము రత్నావళీప్రియదర్శకల చెంటను ఒకటే. ప్రియదర్శికా భరతవాక్యపద్యము శాస్త్రులవారిది,—

ఉ. వానపుడివృష్టపుష్టల నవారిగఁబాడియుఁ బంటఁ బెంచుకన్;
భూసురులిష్టలన్ సుర సమూహములం దనియింపు గావుకన్;
వాసిగ సాధుసంగము వర్ధిలఁగావుక కాశ్వకంబుగా;
నాసిలుఁ గావుకన్ భలుల నాల్కులు నాటెడు పాడు కొండెమల్.

భరతవాక్యము వ్యాఖ్య చూ.

“అస్తే కావ్యస్య నిత్యత్వాత్ కుర్యాదాశిషముత్తమమ్” అను నాలంకారిక నియమము ననుసరించి కావ్యాంతమున నుత్తమమగు నాకీర్వాదము నిబంధింపఁబడినది

భరణికోట - వేంకటసుబ్బయ్యయు, సంగుభొట్ల - నారాయణశర్మయు

రచించిన యీ రత్నావళీప్రథ

సంపూర్ణము.

ఓం తత్సత్.

—

1. అనుబంధము.

నాటక-క్షణప్రతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండువిధములు. అందు దృశ్యము అభినయించబడును. దానికే నటునియందు రామాదిరూపము నాలోపించుటచేత రూపకమని నామాంతరము. అభినయచునఁగా అవస్థను అనుకరించుట. రూపకము ఉపరూపకము అని రూపకము రెండువిధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డిమము వ్యాయోగము సమవకారము వీధి ఆంకము ఈహామ్యుగము అని రూపకము పదివిధములు. ఉపరూపకము పదునెనిమిదివిధములు రత్నావళి నాటికయను నుచ రూపకజాలిది. [కడమరూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానికి చెప్పబడనివిశేషము దప్ప సామాన్యలక్షణ మెల్ల నాటకమునకు ఎట్టి అట్లే ఎఱుంగవలయును.]

నాటికకు లక్షణము. చా. ఉపోద్ఘాతము.

ఆంకలక్షణము:—ఆంకమున నాయకునిచరితము ప్రత్యక్షముగా చూపబడుచు, రసభావములు వెల్లగుచుండును, శబ్దార్థములు అసూధముగాను గద్యవాక్యములు చిన్నవిగాను ఉండవలయును, విదే నొక యవాంతరప్రయోజనము సమాప్తిచెందవలయును, బిందువు కొంచెము అంజియిండవలయును, కార్యములు పెక్కుగా చుండఁగూడదు బీజమునకు సంహారము కూడదు, నానాసంవిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కిటముగా చుండఁగూడదు. ఆకళ్యక కార్యములకు భంగము కలుగఁగూడదు. కథ అనేకదినములు వట్టునదిగా చుండఁగూడదు. నాయకుఁడు అసన్నుఁడుగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వరు నలుగురుండవలయును.

ఈవత్సవములు ఆంగుం గూడవు.—దూరమునుండి పిలుచుట, చుఘట, యంధము, రాజ్యము దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, కాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంకత్తములు సేయుట, నఖత్తములు సేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, శయనించుట, మోవియానుట, ఇత్యాదులు, నగరాదులకు ముట్టడించుట, స్నానమాడుట, మైత్రాఃతత్రాసికొనుట,—ఇవి ఆంకముందు చూపఁగూడదు. ఆంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా చుండఁగూడదు, దేవీపరిజనాదులయొక్క మంత్రులయొక్క వణిజాలయొక్క భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతోఁ గూడినదై యుండవలయు ; దానియంతమున పాత్ర లందఱును నిష్క్రమించవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములావల ప్రవేశించినదైన మఱియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామాయణమందలి సీతాన్వయంబరమును. ఉ. రా. చరితమందలి ఘోర జననభాగమును, వేంకటరాయకావ్యులవారి ప్రతాపరుద్రీయమందు అష్టమాంకమున పీడనాదులైన మ్రోల వర్తకు లాడించినభాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్య

వస్తువుకంటె ముందుగా రంగనిష్ఠాకృత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వాచకముతోఁ గూడినట్టిని దేవద్యుజ నృపాదులవృత్తి నాంది యని చెప్పబడును. అది మంగళోక్తియు లైన శంఖ చంద్ర, కమల చక్రవాక కైరవములను వదించునదియు, ఎనిమిదేని, పండ్రెండేని పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయశఃముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱు మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములను కావ్యార్థమాచకములను అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముగావించి రూపకనామమును కవి నామ గోత్రాదులను కీర్తించవలయును. భారతీవృత్తి నవలంబింపఁబయును. ప్రాయశఃముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావించవలయును. భారతి యనగా సంస్కృతప్రాయమును నరాశ్రయము నగు వాగ్వ్యాపారము.

సూత్రధారుఁడు నటితో నేని విదూషకునితో నేని పారివార్పికునితో నేని, కూడుకొన్నవాడై తమకార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించునవైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు నట్లాపము ఆముఖ మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పఁబడును.

ఏవవస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును, వేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినది యగు కథను ఆర్థోక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. ఆర్థోపక్షేపకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశక చూళి కాంకావతా రాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభివ్యక్తకాంశములను తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపఁబడును. అది ఒకరో యిద్దఱో మధ్యపాత్రముల చే జరుపఁబడిన యెడల శుద్ధమనఁబడును, సీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును. రత్నావళి I అం. మొదట శుద్ధవిష్కంభకము.

ప్రవేశకము సీచపాత్రములచే సీచవాక్యములచే చేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభమున కెట్లో అట్లే. I, II; II, III; III, IV; అంకములకు నడుమ ప్రవేశకములు గలవు.

చూళిక యనునది కరదాలానివారు, చేయునట్టి యర్థమాచన. ఉదా. రత్నావళి లో 12, 16, 55, పుటలలో.

అంకాంతసూచిత పాత్రములు ఆయంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే పైయంకమును తొడంగుట అంకావతారమనఁబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల సూచనయు చేయఁబడునేని దానిని అంకముఖ మందురు.

బీజ మీదు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు అర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించుచుది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని పైకథతో సంధానము చేయు నట్టిది మీదువు.

వ్యాసి యగు ప్రాసంగిశ్చత్తము పతాక యనఁబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నపేక్షితమో దేనికొకటై యారంభమో దేని సిద్ధిచే నమాప్తియో అది కార్య మనఁబడును.

ఫలాగ్రులు తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:—అరంభ యత్న ప్రాప్త్యాకా నియతాప్తి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయైదవస్థలును మున్నుచెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతి ముఖ గర్భ విమ ర్కృతసంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

[సంధ్యాదుల సమన్వయము “రత్నావళివాటికానిర్మాణము”నఁ జెలియనగును.]

